

Y

TRAETHODYDD.

TACHWEDD, 1892.

CYNHWYSIAD.

	Tudal
Gweddï a Bywyd o Dduwioledeb. Gan yr Hybarch Archddiacon HOWELL, F.S.A.	405
Yr Epistol at y Galatiaid. Gan y Parch. ABEL J. PARRY	411
Eglwys Fyw: Anerchiad a draddodwyd o Gadair Undeb Cynulleid- faol Lloegr a Chymru, yn Bradford, Hydref 11eg, 1892. Gan y Parch. E. HERBER EVANS, D.D.....	421
Rhyddid y Rhyw Fenywaidd. Gan Mrs. M. OLIVER JONES.....	437
Yr Apostol Paul: Ei Brofiad a'i Athrawiaeth. Gan y Parch. JOHN HUGHES, D.D.	447
Hen Gerddi y Cymry. Gan MYRDDIN FARD.....	459
Ymson uwch Bedd. Gan ISALLT	464
Yr Ysgol Haf ym Mansfield, Rhydychain. Gan y Parch. J. PULESTON JONES, M.A.	465
Nodiadau Llenyddol	474

CYHOEDDIR Y RHIFYN NESAF IONAWR 1af, 1893.

PRIS SWLLT.

CAERNARFON:

ARGRAFFWYD A CHYHOEDDWDYD GAN D. W. DAVIES & CO.

"NID OES GWELL BWYD YN BOD."—*London Medical Record.*

Dylid rhoddi cynnyg ar y Bwyd hwn yn lle bynnag y bydd lluniaeth arall wedi methu. Wedi ei Goginio yn barod—nid oes eisieu ei ferwi na'i ystraeio. Gellir ei wneyd mewn mynyd.

Allen & Hanburys' Infants' Food

Bwyd llesol wedi ei gyfaddasu i organau treuliol Babanod a Phlant Ieuaine, yn cynwys pob peth angenrheidiol i ffurfio enawd caled ac esgryn. Y mae effeithlon a chyfeddol wedi dilyn ar ol cymeryd y Bwyd yma, yr hwn, ar ol ei gymeryd unwaith a gymerir o hyd. Tystiolaeth feddygol a phob cyfarwyddyd gyda phob blwch.

Pris 6c., 1s., 2s., 5s., a 10s. Ar werth yn mhob man.

BIRD'S CUSTARD POWDER

Cyflenwa foethusfwyd dyddiol—Blasusfwyd mewn amrywiaeth diderfyn—Y dysgleidiau goreu o'r Custard goreu

HEB WYAU!

GWOBROWYON DIWEDDARAF: Y Brif Wobr yn Paris, Melburne, a Barcelona, Bathodau Aur, a Thystysgrifau yn mhob lle yr arddangoswyd ef.

Needham's DISGLAER FEL DRYCH.

Medda gymeriad agos i ganrif fel y ddarpariaeth oren at lanhan PRES, COPR, TIN, BRITANNIA METAL, PLATINOID, &c. Gellir ei gael yn mhob man mewn Potiau 6c. a 1s., neu Flychau 2g. a 1c.

Dysfeiwyr i Gwneuthurwyr,

JCSH PICKERING & SONS, SHEFFIELD.

LONDON OFFICE: ST. GEORGE'S HOUSE, EASTCHEAP, E.C.

Polishing Paste

Y TRAETHODYDD.

GWEDDI A BYWYD O DDUWIOLEDB.

GAN YR HYBARCH ARCHDDIACON HOWELL, B.D., F.S.A.

Y MAE *duwioledeb* yn air cryf, o'r hen ffasiwn, yr hwn sydd yn ein codi ar unwaith i gyffyrddiad â Duw. Golyga duwioledeb gyffelybrwydd i Dduw, neu fod fel Duw. Dyma ein bywyd perffaith. Dyma y bywyd i ba un yr ydym oll yn ymrwymedig trwy sacrament difrifol ein Bedydd Cristionogol,—bywyd o dduwioledeb. “Bywyd,” meddwn. Nid cyffrawd achlysurol. Nid pang o edifeirwech yn awr a phryd arall. Nid crefydd-older Sabothau a dyddiau gwyl yn unig, ond *bywyd* o dduwioledeb. Y fath nod uchel i gyrchu ato!

I'r bywyd yma o dduwioledeb y mae Gweddi yn help neillduol. Ni fyddai ond ofer cyfeirio at y gwrthddadleuon yn erbyn gweddi a wnaed yn fynych, ac a atebwyd mor fynych. Yr ydym ni yn credu yn Iesu Grist, yr hwn a weddiodd drosto ei Hun, a weddiodd dros ereill, ac a ddysgodd ereill i weddio. Ni ddylai neb sydd yn credu yn yr Ymgnawdoliad deimlo anhawster pynciol mewn gweddi. Hyd yn oed pe byddai pob gweddi yn wyrth, fe fyddai i'r wyrth fwy gymwys yr un lai. Yr ydym yn Gristionogion, ac fel y cyfryw y mae esiامل ein Harglwydd yn ein rhwymo i fywyd o weddi.

Onid beth yw gweddi? Ai “mýnegi ein hanghenion i Dduw” yn unig, fel y dywed Paley; cydnabod ein dibyniad ar Dduw—darostwng ein hewyllys i ewyllys Duw—ymbil am fendith Duw? Y mae yn hyn oll, ond y mae yn ychwaneg na hyn. A ydyw yn gyffyrddiad ysbryd ag ysbryd—yn ddychafiad ein dymuniadau a'n syniadau i wastadedd uwch o brofiad—yn ymestyniad am gyraeddiadau yr ydym yn ymwybodol nad ydym yn awr yn eu meddu—yn ymagoriad teimladau goreu ein natur foesol i ddylanwadau y byd ysbrydol, bron fel yr ymegyr blodeuyn i belydrau yr haul? Ai dyna weddi? Dywed rhai mai dyna ydyw. Ynte ai cri enaid ydyw, yn ymwybodol o'i euogrwydd a'i ddrygedd, yn atolwg am gael arbed y gosb y gwyr ei fod yn ei haeddu, ac yn ceisio dyhuddo Duw â hunan-ddarostyngiad oblegid ei bechodau? Dyma y mae rhai wedi tybied ei bod. Ond ai dyma weddi Cristion? Oni fyddai hyn oll yr un mor gymwys am weddiau Deistiaid crefyddol, neu Iuddewon, neu Fahometaniaid? Ai ni fuasai gweddi yn yr ystyr yma mor wirioneddol pe na buasai yr Ymgnawdoliad erioed wedi cymeryd lle? Y cwestiwn yw, Beth yw gweddi Cristionogol,—gweddi fel y mae wedi ei datguddio i ni yn addysg, esiامل, a chyfryngdod ein Harglwydd Crist?

Yn awr y mae i weddi rai egwyddorion elfennol, am ba rai, mi dybiaf, yr ydym oll yn cytuno. Yn un peth, y mae yn rhaid fod teimlad o bechod, a dymuniad am ras. Rhaid hefyd fod ffydd fyw yng nghyfryngdod ac eiriolaeth ein Harchoffeiriad, oblegid ni all un weddi esgyn i'r drugareddfa oddieithr ym mwg y pech-aberth mawr. Rhaid

hefyd fod ffydd gref a bywiol ym mharodrwydd Duw Dad i dderbyn ein hymbiliau yn enw y Duw Fab, fel y maent yn cael eu cynhyrchu gan ysbrydoliaeth Duw Ysbryd Glan. Y mae gweddi wedi cael ei dynodi nid yn anhriodol fel "anadl Duw mewn dyn yn dychwelyd at ei enedigaeath." Yr wyf yn cymeryd mai y rhai hyn ydyw egwyddorion cryfaf gweddi Gristionogol. Ond, ymbellach, y mae y sierwyâd am allu gorchfygol gweddi yn dyfod i ni o'n hundeb ag Ef yn enw yr Hwn yr ydym yn gweddio. Ein hundeb â'n Harchoffeiriad mawr yng ngwaith y prynedigaeath, ac yn ei waith presennol fel Eiriolwr trosom, yw yr hyn sydd yn rhoddi i ni sierwydd hollol na wrthodir ein gweddian. Yr oedd y gwirionedd hwn yn cael ei osod gerbron drachefn a thrachefn yn nyddiau olaf ei weinidogaeth Efar y ddacar. "Os arhoswch ynof fi, ac aros o'm geirian ynoch, beth bynnag a ewyllysioch, gofynnwch, ac efe a fydd i chwi." Mewn geiriau ereill, cedwch mewn undeb â mi, ac fe fydd eich gofyn chwi yn ofyn o'r eiddod fi. "A pha beth bynnag a ofynnoch yn fy enw i, hynny a wnaf, fel y gogonedder y Tad yn y Mab. Os gofynnwch ddim yn fy enw i, mi a'i gwnaf." Yn awr os oes ystyr i eiriau oll, y mae yn sier fod llwyddiant ein gweddiau yn dibynnu ar ein perthynas â Christ. Yr ymwybodolrwydd o'n perthynas â Christ sydd yn rhoddi i ni sierwydd y gwrandewir ein gweddian; ac i'r graddau y bydd yr ymwybodolrwydd hwn yn ddwfn a chlir, y bydd ein ffydd yn nerth gweddi. "Yr ydwyf fi yn fy Nhad, a chwithau ynof fi, a mi ynoch chwi. Megys yr wyt ti, y Tad, ynof fi, a minnau ynot ti, fel y byddont hwythau un ynom ni." Mae y gwirionedd yma am ein hundeb â Christ, a thrwyddo Ef â'r Tad, yn gorwedd wrth wraidd pob golygiadau priodol am weddi. O edrych arni yn y goleuni yma, y mae pob gwir weddi mewn ystyr yn oruwchnaturiol. Yng Nghrist yr ydym uwchlaw natur; ac y mae hyn yn distewi pob ceeru am unfurfiaeth deddf naturiol, oblegid yr ydym yn un â'r Deddfroddwr. Gweddi ydyw effaith a chyflawniad bwriad Duw; ac y mae Duw yn Dduw moddion yn gystal ag yn Dduw gwyर्थiau. Fe welir felly fod sail gweddi Gristionogol yn gwbl ansigledig. Gorwedda yn Ymgawdoliad Duw, addewidion Duw, cymeriad Duw, rhagluniaeth Duw (fel "dehonglydd ei ewyllys a'i air"), preswyliaid Ysbryd Duw, ac yng nghorfforiad holl etholedig bobl Dduw yng Nghrist, y rhai ydynt mor wirioneddol a hanfodol ynddo Ef ag y mae y goleuni yn yr haul: "wedi eu croesholio gydag Ef," "wedi cyfodi gydag Ef," "wedi esgyn gydag Ef," ac yn awr yn ei berson Ef yn teyrnasu ar orsedd y greadigaeth.

Gan mai y fath ydyw natur gweddi Gristionogol, fe ofynir yn naturiol, Ym mha ffordd y cynorthwya ni oreu i fyw bywyd o dduwioldeb? Mae esiampyl ein Harglwydd yn rhoddi i ni atebiad triffyll, fel y dilynnwn ei gamrau mewn gweddi gyhoeddus, breifaf, ac eirioliadol.

Yr oedd Efe, fel y gwyddom, yn arfer dilyn gwasanaeth cyhoeddus yr Eglwys Iuddewig, pa un bynnag ai yn y Deml ai yn y Synagog. Ac y mae Eglwys Loegr yn cymeryd yn ganiatâol fod ei phlant yn dilyn ei Threfn o Weddi Gyhoeddus Ddyddiol, lle bynnag y gellir. Yr wyf yn gwybod yn dda am yr anhawster i wneyd hynny, yn enwedig yn ein Heglwys anwyl yng Nghymru, lle, nid yn anfynych, y mae Eglwys y Plwyf ymhell oddiwrth yr offeiriad a'r bobl. Yr wyf yn gwybod yn dda am yr anhawster sydd yn codi oddiwrth brysurdeb bywyd yn y dyddiau hyn, ac amgylchiadau llawer o deuluoedd. Yr wyf yn gwybod fod llawer iawn heb fod awdurdod ganddynt ar eu hamser. A dyna y ffaith ychwanegol

fod addoliad teuluaidd, ar yr hwn y mae yn amhosibl rhoddi gormod o bwys, yn awr yn cael lle yn mywyd crefyddol y genedl, yr hyn nad ydoedd yn bod ddwy neu dair canrif yn ol; a phrin y mae eisieu i mi ddweyd na ddylai y gwasanaeth dyddiol yn yr Eglwys byth gymeryd lle addoliad teuluaidd, nac addoliad teuluaidd le gweddi ddirgel. Fe wna gweddi deuluaidd, yn enwedig pan wedi ei uno â mawl teuluaidd, bob cartref Cristionogol yn wir Fethel. Duwioledeb gartref ydyw un o brif angenrheidiau ein dydd. Os yw duwioledeb gartref yn wan, effeithia ar weddïau yr eisteddle, a phregethu y pulpud; canys duwioledeb dyn mewn gwirionedd—pa un bynnag ai llen ai lleyg a fyddo—ydyw yr hyn ydyw gartref. Y mae *Crefydd yr Aelwyd* wedi bod bob amser yn nodwedd arbennig ein hanwyl Gymru, a hir y parhao felly; canys crefydd deuluaidd ydyw gwreiddyn pob crefydd genedlaethol. Yr wyf yn rhwydd yn caniatáu hyn oll; ond nid ydyw yn llai dwfn argyhoeddedig o ddymunoldeb a bendith gweddi gyhoeddus ddyddiol yn yr Eglwys. Gallai nad ydyw ond ychydig i ddweyd yr aiff rywfaint at symud ymaith y syniad ffol sydd eto yn rhy gyffredin, mai yr offeiriad ydyw yr unig ddyn yn y plwyf sydd yn gweithio ddim ond un diwrnod yn yr wythnos. Ond y mae eto yr ystyriaeth lawer uwch fod y gwasanaeth dyddiol yn gyfarfod gweddi plwyfol dyddiol, fod y cylch o lithiau yn gwneyd yr Undeb goreu sydd yn bosibl er darllen y Beibl, fod y fath gynhulliad yn dystiolaeth ddyddiol dros Dduw, ac yn gyfleustra dyddiol i weddio dros creill, pa un bynnag ai ychydig ai llawer ddelo ynghyd; fod hyd yn oed swm cloch y llan yn wrthdystiad yn erbyn materolaeth oes rŷ brysur a rhy gynhyrfus; ac uwchlaw popeth arall, fod genym ymrwymiad ac addewid benodol, “Lle mae dau neu dri wedi ymgynnull yn fy enw i, yno yr ydyw yn eu canol hwynt.” Yr wyf yn ddwfn argyhoeddedig nad ydym yn gwneyd dim tebyg i'r defnydd a ddylem o'n llannau, ac fod nerth gweddi unedig yn wirionedd nad ydyw yr Eglwys eto wedi ei ddysgu ond yn amherffiaith. Yn bresennol, er mai prin yr addefir hynny, ymddengys yr Eglwys fel yn ystyried sicrhâd mawr ein Harglwydd ar y pwynt yma fel bron yn ymylu ar ormodiaeth. Dyma ei eiriau Ef ei Hun, mor newydd a chynnes a di-amodol a phan y daethant dros ei wefusau Dwyfol Ef ei Hun yn agos i bedair canrif ar bymtheg yn ol:—“Os cydsynia dau o honoch ar y ddaear am ddim oll, beth bynnag a'r a ofynnant, efe a wneir iddynt gan fy Nhad yr hwn sydd yn y nefoedd.” Yn awr a oes i'r geiriau hyn eto wir ystyr? Os nad yn yr ystyr lythrennol, ymha ystyr y maent i'w deall? Pa mor bell y maent wedi ei bwriadu i fod yn egwyddor weithredgar ym mywyd yr Eglwys? A ydynt yn ddeddf sydd wedi mynd allan o arferiad, neu yn un sydd eto yn fyw, ac yn nerth ysbrydol sydd ar waith yn llywodraeth foesol Duw? Yr wyf yn dweyd eto fod gan yr Eglwys eto i ddysgu beth ydyw nerth gweddi unedig; ac onid ydyw yn warth i ni nad ydyw cysegrleoedd Duw, ddydd ar ol dydd, yn adsain gan erfyniadau taerion unedig ei bobl gyfamodol?

Ond mae yn rhaid i weddi gyhoeddus, er iddi fod yn nerth ysbrydol effeithiol, fod yn ffrwyth gweddi breifat barhaus; a rhaid i weddi felly fod yn rhywbeth mwy na'r weithred reolaidd o weddio, pa mor barchedig bynnag y cyflawner hi. Llai fyth y mae yn gynwysedig mewn arfer draddodiadol, ymha un “y mae y meddwl yn breuddwydio ei ffordd trwy dafodiaith o eiriau meirwon, ac yn nofio ar lif o eiriadaeth ystrydebol.” Y mae hanfod gwir weddi yn gorwedd yn fwy mewn ystad nag mewn

gweithred, yn fwy yn agwedd wastadol yr enaid nag mewn gweithred o ddefosiwn. Ni chyrhaeddir nerth mewn gweddi ond gan un sydd ei hunan yn byw mewn gweddi. Mae effeithiolrwydd gweddi yn dibynnu i fesur helaeth ar ysbrydolrwydd y neb sydd yn gweddio. Nis gall dyn anysbyrdol mewn gwirionedd weddio, canys y mae allan o gydymdeimlad â Duw. Y mae mynediad sydyn o ystâd oer, gnawdol, fyddol, i nerth mewn gweddi, neu mewn pregethu, yn amhosibl. Ni all ddyfod ond yn unig o gysegriad parhaus yr enaid i Dduw. "Y bywyd Cristionogol," ebai Origen, "sydd un weddi barhaus." "Nid yw dyn yn debyg o wneyd llawer o weddi," ebai Phylip Henry, "os nad ydyw yn gwneyd gweddio yn orchwyl parhaus." Fe ddywedid am y diweddar Charles Higgins, "mai gweddio oedd gwaith ei fywyd." Mae yn sicr nad oes un ffordd arall i nerth ysbrydol; ni all ddyfod ond fel ffrwyth bywyd o weddio. "Dyddiau ac wythnosau cyfain," ebai efenglydd mawr y ganrif ddiweddar, George Whitfield, "a dreuliais ar fy hyd ar y llawr, mewn gweddi ddistaw neu ar lafar." Ac yr wyf yn deall ar awdurdod un ag oedd yn dra chydabyddus ag un oedd yn allu mawr yn y Dywysogaeth ychydig flynyddoedd yn ol, ei fod nid yn anfynych yn treulio nosweithiau cyfain ar ei liniau mewn ymdrech gyda Duw. Mor wir ydyw na chafodd neb erioed ddylanwad ysbrydol mawr nad ydoedd yn aml, ac yn hir, ei hunan gyda Duw. "Y mae dawns," ebe Goethe, "yn ymfurfio mewn distawrwydd, ond cymeriad yn nherfysg y byd."

Ond tra fel yma y gosodwn y pwys mwyaf ar hyn fel amod anhepgorol pob gweddi lwyddiannus, nid ydwyf yn cydnabod yn llai bwysigrwydd amserau, prydiau, a lleoedd i weddio yn y dirgel. Ni a wyddom am Bwy y mae yn ysgrifenedig, "A'r bore yn blygeiniol iawn, wedi iddo godi, Efe a aeth allan, ac a aeth i le anghyfannedd, ac yno y gweddiodd." Am ardd Gethsemane, chwi gofiwch y dywedir, "Mynych y cyrchasai yr Iesu a'i ddisgyblion yno." A gwyddom Pwy a ddywedodd, "Ond tydi, pan weddiech, dos i'th ystafell, ac wedi can dy ddrws, gweddiâ ar dy Dad yr hwn sydd yn y dirgel." Mae y paratöad yma i gymundeb personol â Duw o'r pwysigrwydd mwyaf sydd yn bosibl. Yr oedd yn arfer gan Esgob Hall i sefyll yn llonydd am ychydig amser cyn y penliniai. "Astudiwch eich gweddïau," oedd cyngor un o ddynion sancteiddiolaf y ganrif hon; "mae rhan fawr o fy amser i yn cael ei gymeryd i fyni i gael fy nghalon i dymer gweddio." Mae brys ac esgeuluso myfyrdod yn anghauol i wir weddi. Mae penlinio mewn prysurdeb, dechreu siarad â Duw heb rag-fyfyrdod, a thywallt allan lif o eirian, heb eu teimlo na'u sylweddoli, yn fagl ofnadwy i lawer yn yr oes brysur a chythryblus hon. Y mae ysbryd gweddi yn colli yn fuan yn ein siaradach crefyddol; ac y mae amserau pan y gweddiwn fwyaf pan y dywedwn leiaf. Sefyll yn llonydd dan ymwybodolrwydd bywiol o bresenoldeb Duw—atal pob gweithrediad o feddwl a theimlo, a sylweddoli yn syml ein bod yn Nuw, a Duw ynom ninnau—dal ein hanadl, megys, dan deimlad o agosrwydd ofnadwy Duw—y mae hyn weithiau wedi ei brofi yn foddion mwy gwirioneddol ac uwch o gymundeb â Duw nag unrhyw weithrediadau ffurfiol o ddefosiwn, canys yn sicr y mae yn well cael calon heb eirian, na geiriau heb galon. Mae gweddi yn foddion nid yn unig i gael yr hyn sydd arnom eisieu, ond uwchlaw y cwbl, i gael ein heneidiau i gyffyrddiad â Duw, pa un bynnag a gawn yr hyn sydd arnom eisieu ai peidio. Y mae dyhëadau annhraethadwy o

ciddo y galon am Dduw, i ba rai y mae geiriau ambell dro yn rhwystr yn hytrach na help. Ond tra y mae prin yn bosibl gosod gormod o bwys ar hunan-feddianiad a thawelwch sanctaidd yn yr enaid fel parotôad i weddi, rhaid peidio anghofio fod rhai o feistriaid enwocaf bywyd defosiynol yu argymell defnyddio geiriau defosiwn, yn cael eu llefaru yn barchedig, fel o'r cynhorthwy mwyaf yn ein hymwneyd dirgel â Duw. Fe geir defnyddio geiriau yn gynorthwyol mewn crynhoi a sefydlu ein meddyliau, oblegid a oes rhywbeth mwy blin i enaid defosiynol na meddyliau erwydredig mewn gweddi?—mewn sylweddoli yn ein hymwybyddiaeth ein bod yn llefaru wrth Dduw personol, oblegid onid yw ansefydlogrwydd breuddwydiol yn fynych yn fagl i weddi?—mewn trefnu a definio ein deisiadau, oblegid onid yw “cyffredinolion yn angu i weddi”?—mewn cyffroi ein dymuniadau i daerineb sanctaidd, oblegid “y mae deisiadau oerion yn galw am eu nacau,” ac y mae “esmwythder dymuniad,” fel y dywed Jeremy Taylor wrthym, “yn elyn mawr i weddïau dyn da”—a hefyd mewn cadw teimlad byw o wirioneddolrwydd difrifol yr hyn sydd yn cymeryd lle rhwng ein heneidiau a Duw, oblegid “y fath anweddeidd-dra anferth ydyw,” fel y dywed yr un Esgob sanctaidd, “i ddyn siarad wrth Dduw am beth nad yw yn werthfawrogi”? Canys y mae Duw yn ateb, nid ein geiriau, ond ein dymuniadau; nid yr hyn y dylai fod arnom ei eisieu, ond yr hyn y gwyddom ac y teimlwn fod arnom ei eisieu; a mynych y dylem ofyn i ni ein hunain y cwestiwn, a ydym mewn gwirionedd yn barod i ateb Duw i'n gweddïau? I fanylion gweddi ddirgel ni allaf fyned—pa un a ddylai fod yn ein geiriau ein hunain, neu yng ngeiriau ereill—pa un a ddylai fod yn hir neu yn fer—a pha un a fywheir yr enaid oreu, fel ei weithred effro gyntaf, gan damaid peraidd o Air Duw, ynte trwy adrodd, fel y gwna rhai, bennill sanctaidd o hymn. Materion personol ydyw y rhai hyn, y rhaid eu gadael at anghenion amrywiol dynion. Yr hyn ydwyf yn ddal ydyw, fod gweddi ddirgel yn anghenrhaid mor anhepgorol i'r enaid ag ydyw anadlu i'r corff; na ddylid gwneyd dim yn esgus dros ei hesgeuluso, neu osod dim yn ei lle; y rhaid i'r fath weddi, i fod yn effeithiol, fod yn rheolaidd, parchedig, pwylllog, penodol, a disgwyliadol; ac fod cyflawniad brysiog o honi yn galw am ad-daliad sier mewn basder, gwendid, sychder, a marweidd-dra enaid. “Mae anadl gweddi yn codi o fywyd ffydd;” ac nid oes arnom un amser eisieu gweddi yn gymaint a phan ydym leiaf tueddol i weddio. O un peth gallwn fod yn sier, nad oes amser a ellir dreulio yn fwy enillfawr nag mewn cymundeb agos, ymddiriedgar, a “chalon-ddwfn” â Duw mewn gweddi. Ac onid ydyw Duw yn galw am fwy o amser gan bawb o honom? Gwyddom oll y dywedai mai “gweithio yw gweddio,” ond nid gweithio fel peth yn lle gweddi, ond yn unig gweithio yr ysbryd, ac fel ffrwyth gweddi. Mae S. Bernard o Clairvaux yn dweyd wrthym ei fod ef “yn cael mai ar y dyddiau y treuliai fwyaf o amser mewn gweddi, ac mewn astudio yr Ysgrhythrau, yr oedd ei lythrau yn cael eu hysgrifennu gyflymaf ac yr oeddynt fwyaf darbwyllog; yr oedd ei waith cyffredin yn cael ei wneyd gyntaf a mwyaf llwyddiannus; ac yr oedd ei gynlluniau ef ei hun yn cael eu hehangu neu eu colli ym mwriadau mwy Duw: yr oedd pryder yn cael ei leddfu, a gallu yr Ysbryd Glan, i'r Hwn yr agorasai ei galon, yn cael ei deimlo ymhob gair a ddywedai, a hyd yn oed yn ei bresenoldeb a'i edrychiad.”

Ond fel y rhaid i weddi gyhoeddus, i fod o ddim gallu, ddyfod allan o weddi breifat wastadol, felly mae yn rhaid i weddi breifat, i fod yn iachus a nerthol, gael llofio allan yn gyson mewn gweddi dros ereill. Y fath wirionedd rhyfeddol ydyw hwn am allu eiriolaeth! Yn yr olwg ar ei ddirfawredd, fe'n hanner tueddir ni i ddweyd am dano, fel y dywedodd Tertulian am wirionedd arall, "Yr wyf yn ei gredu, am ei fod yn amhosibl"—wrth yr hyn y golygai y gellid, yn holl weithredoedd Duw, ddisgwyl am yr hyn a elai tu hwnt i'n syniadau ni am yr hyn sydd debygol, neu bosibl. "Arglwydd, anghwanega ein ffydd!" Y mae llawer gormod o hunanoldeb yng ngweddïau y rhan fwyaf o honom. Mae ein deisfyfiadau yn troi mewn cylch tra chul. Nid ydyw ein cydymdeinlad ond yn anfynych yn myned oddi cartref. Yn hyn, fel ymhob peth arall, mor fawr y gwahaniaeth rhyngom a'n Harglwydd Dwyfol! Mae bron ei holl weddïau yn yr Ysgrythyr yn weddïau dros ereill. Ac un o'r geiriau olaf a ddaeth dros ei wefusau pan yn marw, ynghanol tywyllwch Calfaria, oedd weddi dros y rhai oedd ar y weithred o'i lofruddio. Mor gyfoethog ydywyr Ysgrythyr Sanctaidd aymater yma o eiriolaeth! Mor orlawn ydyw Epistolau St. Paul o "ddeisfyfiadau a thalu diolch"—a'r fath restr a ellid roddi o faterion deisfyfiadau yr Apostol! Mor dyner ydyw ei gyfeiriad at Epaphras "yn ymdrechu yn wastadol mewn gweddïau" dros Gristionogion Colossa. Yn nesaf at y dymuniad o glywed ein Harglwydd ei Hun yn y weithred o weddio, fe ddymunai un fwyaf, mi dybiaf, glywed ymdrechion y cawrsybrydol hwnnw, St. Paul, fel y gwarchaeai ar galon Duw! A'r hyn oedd wir am dano ef a fu mewn mesur yn wir am fyrddiynau wedyn. Dyweu'r fod Esgob Andrewes yn treulio pum awr y dydd mewn gweddi eirioliadol. Ac am un o saint ein dyddïau ni, y sanctaidd Esgob Hamilton, fe ddywedir, wedi iddo gael ei hysbysu fod ei anhwylder yn debyg o derfynu yn farwol, iddo o hynny allan dreulio dwy awr bod dydd mewn gweddio dros ei esgobaeth. Yr ydym oll yn gwybod fel y dilynai y General Gordon ei fechgyn o Woolwich, o le i le, gyda'i weddïau taerion, ac fel y darfu i swyddog ieuanc yn y fyddin, trwy ddamwain, weled ei enw ar restr eirioliadol Gordon, ac fel y darfu i'r darganfyddiad ei fod yn cael gweddio drosto, pan na weddïau drosto ei hun, anfon saeth argyhoeddiad yn ddwfn i'w enaid Mae un sydd yn sefyll yn uchel iawn am ei allu mewn gweddi,—sylfaenydd Amddifatai Ashley Downs,—yn dywedyd wrthym yn ei adroddiad diweddaf fod dros £800,000 wedi eu rhoddi iddo at gynhaliath dros 8,000 o amddifaid, fel ffrwyth gweddio ar Dduw, heb fod neb yn cael apelio ato am ddim,—gwaith y dywedodd amhenwr unwaith ei fod yn dyfod yn nes at brofi gwirionedd Cristionogaeth na dim a welsai eferioed o'r blaen. Dyma allu y mae Crist wedi ei osod yn nwyllaw ei Eglwys, yr hwn, o'i iawn ddefnyddio, a elai ymhell at glirio awyrgylech foesol y byd syrtiedig hwn. Yr ydym weithiau yn siarad yn ddiystyr am benarglwyddiaeth Duw, fel pe yn golygu fod iachawdwriaeth dynolryw mewn rhyw ffordd yn cael ei chadw yn ol gan yr arfaeth Ddwyfol. Ond yr ydym yn cael cyfyngu arnom gan ein diffyg ffydd ein hunain, ac nid yn ewyllys da Duw at eneidiau dynion. "Y mae llawer o addewidion Duw," meddai y gwr hynod yr oedd ei ymadawial dro yn ol yn cynhyrfu myrdd o galonau Cristionogion, "fel clwm agoriadau y gof gwyn—yn bur rydlyd, am eu bod yn cael eu defnyddio mor anaml." Ai felly y mae? Ai felly y mae? Yna ar ein gliniau, fy mrodyr yn y weinidogaeth! Ar eich gliniau, fy mrodyr y llyegwyr! Ar eich glin-

iau, feibion a merched ein mam Eglwys yng Nghymru, ar eich gliniau bawb “sydd yn meddwl am ei enw Ef!” Llawer, mawrion, a phwysig ydyw anghenion ein Tywysogaeth hoff. Ond hyn, uwchlaw y cwbl: dynion nerthol mewn gweddi, dynion o ffydd gawraidd mewn gweddi eirioliadol, dynion yn fyw gan ynni hollalluog Duw Ysbryd Glan, dynion yn dadleu addewidion Duw fel gwirioneddau bywiol, ac yn dweyd gyda'r Patriarch gynt, “Ni'th ollyngwn, oni'n bendithi.” “Y rhai ydych yn cofio yr Arglwydd, na ddistewch, ac na adewch ddistawrwydd iddo hyd oni sicrhao, ac hyd oni osodo Jerusalem yn foliant ar y ddaear.”

YR EPISTOL AT Y GALATIAID.

IV.

Pen. IV., V., VI.

Y MAE allwedd yr ymresymiad sydd yn dilyn, yn adn. 26ain ym mhen. iii.

Canys chwi oll ydych feibion [y Cyf. Diw] i Dduw trwy ffydd yng Nghrist Iesu.

Fel *meibion* yr oeddynt wedi cyrhaeddyd oedran ac addfedrwydd a'u gosodent uwchlaw rheolau caethiwus priodol i stad o blentyndod, y cyflwr yr oedd y rhai oeddynt dan y ddeddf ynddo. Yr oedd y Galatiaid felly, wrth geisio myned dan y ddeddf, yn ceisio myned i gyflwr o blentyndod. Nid yw yr Apostol ond braidd wedi crybwyll y gwirionedd oll-bwysig hwn yn yr adnod uchod. Ym mhen. iv. cymer ef i fyny eilwaith er ei egluro ymhellach a'i bwysleisio, ac er dangos yn arbennig wrthuni y cyfryw gwrs.

A hyn yr wyf yn ei ddywedyd; dros gymaint o amser ag y mae yr etifedd yn fachgen, nid oes rhagor rhyngddo a gwas, er ei fod yn Arglwydd ar y cwbl; eithr y mae efe dan ymgeleddwyr [gwarchodwyr] a llywodraethwyr, hyd yr amser a osodwyd gan y tad. Felly ninnau hefyd, pan oeddym fechgyn, oeddym gaethion dan wyddorion y byd; ond pan ddaeth cyflawnder yr amser, y danfonodd Duw ei Fab, wedi ei wneuthur o wraig, wedi ei wneuthur dan y ddeddf; fel y prynai y rhai *oedd* dan y ddeddf, fel y derbyniem y mabwysiad. Ac o herwydd eich bod yn feibion, yr anfonodd Duw Ysbryd ei Fab i'ch calonnau chwi, yn llefain, Abba, Dad. Felly nid wyt ti mwy yn was, ond yn fab; ac os mab, etifedd hefyd i Dduw trwy Grist. Eithr y pryd hyuny, pan oeddych heb adnabod Duw, chwi a wasanaethasoch y rhai wrth naturiaeth nid ydynt dduwiau. Ac yn awr, a chwi yn adnabod Duw, ond yn hytrach yn adnabyddus gan Dduw, pa fodd yr ydych yn troi drachefn at yr egwyddorion llesg a thlodion, y rhai yr ydych yn chwennych drachefn o newydd eu gwasanaethu? Cadw yr ydych ddiwrnodau, a misoedd, ac amseroedd, a blynyddoedd.

Y mae yn amlwg oddiwrth eiriau agoriadol y paragraff uchod, fod y mater a gynhwysai yn un difrifol-bwysig yng nghyfrif yr Apostol. Geilw sylw arbennig at y ffaith ei fod yn myned i'w drafod, “A hyn yr wyf yn ei ddywedyd.” Yr oedd eisoes wedi ei grybwyll fel y danghoswyd uchod. Ond y mae yn galw sylw at ei fod yn myned i'w ail ystyried a'i egluro yn fwy manwl a helaeth. Cynllun ei ymresymiad sydd fel a ganlyn:—

1. Cyfeiria eu sylw at arferiad a ffynnai ymhlith dynion,—arferiad, mae'n ddiau, oedd gynhefin i'r Galatiaid, o osod mab yn ystod tymor

ei fachgendod, dan ofal a rheolaeth gweision neillduol,—rhai heb fod eu hunain, yn fynych, yn ddim amgen na chaethweision. A thra yn y cyflwr hwn, nid oedd y plentyn, er yn wreiddiol yn arglwydd ar y cwbl, yn ddim amgenach na gwas, heb ganddo ewyllys o'i eiddo ei hun, na gallu i weithredu yn annibynnol. Cedwid ef dan lywodraeth fanol a llem.

2. Tystia yn nesaf mai stad gyffelyb i hon oedd eiddo y rhai oeddynt dan y ddeddf; un yn sefyllfa y bachgen, dan reolaeth gaethiwus a blin, oedd yr Iuddew, dan y ddeddf. Yr oedd yn was i “wyddorion y byd,” i elfennau cnawdol neu faterol. Fe elwir y ddeddf yn “gyfraith gorchymyn cnawdol”—seremoniau ac ordeiniadau o natur faterol. Yr oedd yr Iuddew yn gaeth i'r pethau hyn. Teimlai hwy yn bethau beichus a blinderus, fel y dengys Pedr: “Yn awr, gan hynny, paham yr ydych yn temtio Duw, i ddodi iau ar warrau y disgyblion, yr hon nid allai ein tadau ni ei dwyn?” Act. xv. 10. Er y gelwir y ddeddf yn “wyddorion y byd,” yn “elfennau llesg a thlodion,” eto nid ydym i dybio nad oedd ganddi ei gwasanaeth pwysig ac angenrheidiol, oblegid safai yn yr un berthynas â'r genedl Iuddewig ag y safai yr ymgeleddwr a'r llywodraethwr â'r bachgen; felly, tra y bu, gwasanaethodd i ddibenion pwysig.

3. Yn nesaf, dengys mai fel y trefnai y tad cyffredin adeg benodedig pan y deuai gofal a rheolaeth yr ymgeleddwr a'r llywodraethwr i ben, felly y trefnodd y Tad Dwyfol adeg pan yr oedd y genedl Iuddewig i gael ei dwyn o gaethiwed y “gywyddorion bydol,” “cyfraith y gorchymyn cnawdol,” y seremoniau materol, y rhai a “safent ar fwydd ydd a diodydd ac amryw olchiadau a gwyliuau ac amserau.”

Onid pan ddaeth cyflawnder yr amser, y danfonodd Duw ei Fab, wedi ei wneuthur o wraig, wedi ei wneuthur dan y ddeddf; fel y prynnai y rhai oedd dan y ddeddf, fel y derbyniem y Mabwysiad. Ac o herwydd eich bod yn feibion yr anfonodd Duw Ysbryd ei Fab i'ch calonau chwi yn llefein Abba Dad. Adn 4—6.

Daethant hwy o gaethiwed y ddeddf trwy oruchwyliaeth arbennig. Nid oedd dim yn achos y plentyn yn y gymhariaeth yn cyfateb iddi. Felly mae y gymhariaeth yn pallu yma. Nid oedd yn ofynol cael cyfryngiad neb i effeithio rhyddhad y bachgen oddi tan lywodraeth yr ymgeleddwr i ofal yr hwn yr ymddiriedasid ef. Ond yr oedd achos y rhai oeddynt dan y ddeddf yn gyfryw ag a ofynai y fath cyfryngiad. Am hynny trefnodd Duw i'w Fab ei Hun ymgymeryd â'r gorchwyl. Ymgymhwysodd yntau ato trwy ymgawdoliad,—“ei wneuthur o wraig;” a'i ddyfodiad yn Iuddew—“ei wneuthur dan y ddeddf,”—hynny yw, cymerodd natur y rhai oeddynt yn gaethion, ac aeth i'w sefyllfa; ac felly gosododd i lawr sail eu rhyddhad, sef eu pryniad. Gwneyd meibion o honnynt oedd yr amcan mawr. Ond i gyrraedd hynny, yr oedd yn ofynol gwneyd dan beth ar eu rhan. 1. Eu mabwysiadu. 2. Rhoi anian meibion ynddynt. Ond y cam cyntaf tuagat hyn oedd eu prynnu. Felly dyma yr oruchwyliaeth yn ei holl raddau:—prynnu o'r caethiwed; mabwysiadu i'r teulu; adgenhedlu i'r anian fabaidd; gwaddoli â'r etifeddiaeth. Rhaid manylu ychydig ymhellach ar y pedwar.

(1). Y prynnu. Wrth ryddhau y bachgen oddiwrth reolaeth gaethiwus y gwarethodwyr, nid oedd angen ei brynnu, oblegid nid oedd yn wir gaethwas. Yr oedd yn gaeth, ond nid fel gwas, ond fel plentyn dan oed, ac felly yn analluog i ofalu am dano ei hun. Eithr am y rhai oedd

dan y ddeddf, er yn genedlaethol yn blant, eto yn ysbrydol yr oeddynt yn wirioneddol gaethion, ac yr oedd yn ofynol eu prynnu, a rhoi prîdwerth am danynt fel am gaethion.

(2). Mabwysiadu. Yn achos y bachgen yn y gymhariaeth, yr oedd ef yn blentyn gwirioneddol; felly nid oedd ei ryddhad odditan ofal ei lywodraethwr yn cael ei ddilyn gan fabwysiad. Gan ei fod yn wirioneddol fab eisoes, nid oedd angen ond cydnabod ei gyrhaeddiad o'i gyflawn oed. Ond yn achos yr Iuddew, gan mai caethwas oedd i'r ddeddf, nis gallai ddyfod yn fab ond trwy fabwysiad. Nid ydyw mabwysiad yn beth prîdol yn achos mab, ond yn achos estron. Fel caethwas fe'i prynwyd; fel estron fe'i mabwysiadwyd.

(3). Adgenhedlu. "Ac am eich bod yn feibion [trwy fabwysiad wrth gwrs], yr anfonodd Duw Ysbryd ei Fabi'hecalonnau chwi, yn llefain Abba Dad." Golyga "Ysbryd ei Fab" yr Ysbryd Glan. Rhoddwyd ef i'r Mab yn ol yr addewid, Act. ii. 33. Daeth yn Ysbryd y Mab fel yr oedd at ei wasanaeth arbennig Ef i sierhau dibenion mawrion ei deyrnas. Y mae ei ddanfoniad i galonnau y credinwyr yn golygu y gweithrediadau hynny o'i eiddo ynddynt sydd yn cyfateb i'r ailenedigiaeth. Beth ydyw yr ailenedigaeth, ond cynhyrchu ynddynt y teimlad mabaidd? Yn Rhuf. v. 5, sonir am yr Ysbryd Glan yn *tywllt cariad Duw yn y galon*. Beth ydyw hyn eto ond cynneu y serch mabaidd yn anian y credadyn, a'i wneyd, nid yn fab mew'n safle, trwy fabwysiad, ond trwy blaniad anianawd fabaidd hefyd ynddo? Y mae yr anian fabaidd a gynheuir gan yr Ysbryd Glan, yn dyfod yn beth mor gynghreddfol ynddo nes y mae yn ei ddangos ei hun yn yr iaith dynheraf a'r dyhëad mwyaf ymlynol: "yn llefain Abba Dad."

(4). Y Gwaddoliad. "Felly nid wyt ti mwy yn was ond yn fab; ac os mab, etifedd i Dduw trwy Grist." Mewn darlleniadau cywirach gadewir "trwy Grist" allan, a newidir "i Dduw" am "trwy Dduw." Ond prif bwynt yr Apostol yma ydyw pwysleisio y ffuith o'u mabolaeth. "Felly," am ddau reswm,—eu mabwysiad, yn ol adn. 5, a'u hadgenhedliad, yn ol adn. 6—yr oedd cwestiwn eu mabolaeth fel pe dywedasai wedi ei setlo; ac am eu bod yn feibion di-os, yr oeddynt yn etifeddiad trwy Dduw; trwy Dduw, fel yr Hwn a'u mabwysiadodd ac a gynhyrchodd ynddynt yr anian fabaidd, trwy blaniad neu dywalltiad ei gariad ei Hun yn eu calonnau trwy yr Ysbryd Glan yr hwn a roddwyd iddynt. Rhuf. v. 5.

4. Wedi egluro trefn rhyddhad yr Iuddew odditan y ddeddf, â ymlaen yn nesaf i egluro achos y Galatiaid fel rhai yn ceisio myned i'r cyflwr o'r hwn y rhyddhawyd yr Iuddew.

Eithr y pryd hwnnw, pan oeddych heb adnabod Duw, chwi a wasanaethbasoch y rhai wrth naturiaeth nid ydynt dduwiau. Ac yn awr, a chwi yn adnabod Duw, ond yn hytrach, yn adnabyddus gan Dduw, pa fodd yr ydych yn troi drachefn at yr egwyddorion llesg a thlodion, y rhai yr ydych yn chwennych drachefn o newydd eu gwasanaethu. Adn. 8, 9.

Gwelir fod dull dygiad y Galatiaid, fel Cenhedloedd, i ryddid meibion Duw, yn wahanol i ddull dygiad yr Iuddew i'r tir hwn. Nid oes son am brynnu y Galatiaid, oblegid nid oeddynt hwy dan y ddeddf, nac felly yn gaethion dani. Darlunir yr oruchwyliaeth adferol yn eu hachos hwy yn y ddau "adnabod" yn yr adnod uchod—"adnabod Duw," ac "adnabyddus gan Dduw." Awgryma yr Apostol mai eu hadnabyddiad hwy gan Dduw oedd y cam cyntaf yng ngoruchwyliaeth

eu hadferiad. Y mae, mewn ffordd neillduol, yn pwysleisio hyn. Wedi galw sylw at eu hadnabyddiad hwy o Dduw, “a chwi yn adnabod Duw,” y mae megis yn sefyll ac yn cywiro ei hun,—“yn hytrach yn hadnabyddus gan Dduw.” Golyga fod eu hadnabyddiad gan Dduw wedi rhagflaenu eu hadnabyddiad hwy o Dduw. Golyga eu hadnabyddiad hwy gan Dduw eu gwneyd hwy, fel Cenhedloedd, yn ddeiliaid gweinidogaeth yr Efengyl, eu derbyniad i gyfranogiad o freintiau yr oruchwyliaeth newydd. Saif yr *adnabyddiad* hwn yn gyferbyniol i'r agweddiad o gwbl *anwybyddiad*, y gwelodd Duw yn dda ei wisgo tuagat y byd cenhedlig, cyn belled ag yr oedd gwneyd unrhyw ddarpariadau crefyddol ar ei gyfer yn myned. Darlunia yr Apostol yn ei araeth fawr yn Athen y cyfnod hir o Abraham hyd “gyflawnder yr amser,” fel *amseroedd* yr *anwybodaeth a esgeuluswyd* gan Dduw; hynny yw, fod Duw wedi edrych dros ben (yn ol y Cyf. Diwyg.) y Cenhedloedd, yn yr ystyr o beidio rhoi datguddiad o'i ewyllys iddynt. Cyfyngodd ei weithrediadan, yn yr ystyr hwn, yn hollol i'r Iuddewon; iddynt hwy, yn unig, yr ymddiriedwyd am ymadroddion Duw. Cwbl anwybyddwyd y Cenhedloedd; gadawyd iddynt hwy geisio yr Arglwydd ac ymbalfalu am dano (Act xvii. 27) oreu gallent, trwy help eu rheswm eu hunain a goleuni natur. Ond ni ddarfu eu holl ymbalfalu ond eu tirio mewn dygn dywyllwch parthed Duw a'i gymeriad. At y dygn dywyllwch hwn y cyfeiria yn adn. 8: “Eithr y pryd hwnnw” pryd yr anwybyddiad, “pan oeddych heb adnabod Duw, chwi a wasanaethasoch y rhai wrth naturiaeth nid oeddynt dduwiau.” Felly y cam hanfodol cyntaf tuagat eu hadferiad, oedd eu cydnabyddiad gan Dduw. Hyn a wnaeth Efe trwy estyn iddynt oleuni Efengyl. Yna dilyna yr ail gam yn yr oruchwyliaeth, eu hadnabyddiad hwythau o Dduw. Yng ngoleuni yr Efengyl daethant i adnabod y Duw byw, a'i drefniadau grasol ar eu cyfer.

Ond er gwaethaf hyn oll, eu cynysgaeddiad â goleuni llachar Efengyl, a'u dygiad trwy hynny i ryddid gogoneddus meibion Duw, ceir y Galatiaid, er syndod gofidus i Paul, yn troi o dir eu rhyddid hwn i dir caethiwed y ddeddf; y cyflwr o gaethiwed i'r egwyddorion llesg a thlodion y gwaredwyd yr Iuddew o hono, dyma hwy yn ewyllysio myned iddo! Gwaredwyd yr Iuddew o stad y plentynodod yr oedd ynddo dan y ddeddf, i stad o fabolaeth dan yr Efengyl; ond dyma y Galatiaid yn gadael y stad o fabolaeth er mwyn y stad o blentynodod. Dyma yn ddiau bwynt adnodau'r 8 a'r 9. Chwenychent drachefn o'r newydd wasanaethu “egwyddorion llesg a thlodion.” Yn y gair o *newydd* awgryma yr Apostol fod y Galatiaid trwy eu troedigaeth oddi-wrth baganiaeth, wedi gadael *hen* egwyddorion llesg a thlodion; ond yn ei llithriad i Iuddewiaeth yn llithro i egwyddorion *newydd*, ond yr *un mor lesg a thlawd* â'r hen rai a adawsent.

Y mae y wedd anghyson a chwithig hon ar en hymddygiad yn ennyn teimladau duwiol-ddigofus yr Apostol, nes y mae yn sefyll ac yn ymatal yn ei ymresymiad er cael cyfle i roi iddynt arllwysiad eiriasol a di-arbed.

Y mae arnaf ofn am danoch, rhag darford i mi boeni wrthych yn ofer. Byddwch fel fyfi, canys yr wyf fi fel chwi, y brodyr, atolwg i chwi: ni wnaethoch i mi ddim cam. A chwi a wyddoch mai trwy wendid y cnawd yr efengylais i chwi y waith gyntaf. A'm profedigaeth, yr hon oedd yn fy nghnawd, ni ddystyrasoch ac ni ddirmygasoch; eithr chwi a'm derbyniasoch megis angel Duw, megis Crist Iesu. Beth, wrth hynny, oedd eich

delwyddwch chwi? Canys tystio yr wyf i chwi, pe *buasai* bosibl, y tynasech eich llygaid, ac a'u rhoisech i mi. A euthum i, gan hynny, yn elyn i chwi, wrth ddywedyd i chwi y gwir? Y maent yn rhoi mawr serch arnoch, ond nid yn dda; eithr chwennych y maent eich cau chwi allan, fel y rhoddoch fawr serch arnynt hwy. Eithr da *yw* dwyn mawr serch mewn peth da yn wastadol, ac nid yn unig tra fyddwyf bresennol gyda chwi. Fy mhiant bychain, y rhai yr wyt yn eu hesgor dra-hefn, hyd oni ffurfier Crist ynoch. Ac mi a fynwn pe bawn yn awr gyda chwi, a newidio fy llais; o herwydd yr wyf yn ameu o honoch. 11—20.

Nid yn fynych y ceir crynhoad i gyleh mor fyr o gymaint o deimladau cymysg o watwareg, o ddigllonedd, o gydymdeimlad, o apeliadau tyner, &c., ag a geir yn y paragraff hwn. Amlwg yw fod ffolineb a gwrthuni anghysondeb y Galatiaid yn cythruddo ei ysbryd yng ngwaethaf ei holl ymdrech i feistrolï ei hun, a'u darbwyllo mewn tiriondeb, yn hytrach na chyda thoster. Gellir crynhoi cynnwys y paragraff i'r pethau canlynol:—

1. Datganiad o'i bryder yn eu cyleh a'i ofn fod eu hachos yn anobeithiol. Adn. 11.

2. Apel atynt i ddilyn ei esiampl ef: "Byddwch fel fyfi, canys yr wyf fi fel chwi, y brodyr, atolwg i chwi." Yr un syniad sydd gan yr Apostol yma ag a draethir ganddo ym mhen. ii. 17, lle y dywed fod y credinwyr Iuddewig wedi myned yn bechaduriaid; hynny yw, i'r un tir â'r Cenhedloedd yn eu rhyddhad odddiwrth y ddeddf. Felly yma, dywed yr Apostol ei fod ef wedi myned i'w tir hwy fel Cenhedloedd; hynny yw, wedi taflu ymaith rwymau beichus y ddeddf; felly gofynnai iddynt hwy oeddynt fel Cenhedloedd, eisoes yn rhydd oddiwrthi, i aros yn y tir hwnnw. Yn sicr, oes oedd yn briodol iddo ef, yr hwn oedd Iuddew, gymeryd y safle o genedl-ddyn ynglyn a'r ddeddf, yr oedd hefyd yn briodol iddynt hwy aros yn y safle honno.

3. Gwada mewn modd pendant fod yr amlygiad hwn o deimlad, o'i du ef, yn codi oddiar ddim rhyngddo a hwy yn bersonol. Nid am un cam personol a wnaethent ag ef yr ysgrifennai mor gryf, ac y ceryddai hwy gyda'r fath lynder. I'r gwrthwyneb, fel arall y bu; dangosasant tuag ato y caredigrwydd mwyaf eithafol. Adn. 12—15.

4. Awgryma fod cyfnewidiad mawr wedi cymeryd lle yn eu teimladau tuag ato,—o'i ystyried fel angel Duw, daethant i'w ystyried yn elyn. Ai o herwydd ei onestrwydd yn dweyd y gwir wrthynt y daethent i'w ystyried yn elyn? Ni wyddai am un sail arall i'w golygiad ei fod yn elyn iddynt ond hwn. Nis gallai fod yn elyn iddynt, oddieithr bod dweyd y caswir yn golygu gelyniaeth.

5. Priodola i'w wrthwynebwyr, y gau athrawon, ddibenion gwael a hunangeisiol yn eu hymyriad; ddim amgen na throi serch y Galatiaid oddiwrth Paul atynt eu hunain. Adn. 17.

6. Terfyna y gwyriad apeliadol hwn atynt trwy gyffyrddiad o dynherwch teimlad gwahanol i ddim a ddangosasai yn yr Epistol o'i ddechreu hyd yma. "Fy mhiant bychain, y rhai yr wyf yn eu hesgor dra-hefn, hyd oni ffurfier Crist ynoch; ac mi a fynwn pe bawn yn awr gyda chwi, a newidio fy llais; o herwydd yr wyf yn ameu o honoch." Adn. 19, 20. Y mae y termau hyn o anwyldeb tadol,—yn hytrach *mamol*,—yn y rhai y cyfarcha hwy, wedi'r dôn lem, ddwysfeiol, sydd wedi bod mor amlwg o ddechreu y llythyr, yn hynod o darawiadol, nid yn unig o'r sefyllfa, ond hefyd o'r dyn. Yng ngwyneb hyn, hawdd ydyw deall pa mor wir oedd y dywediad y carasai fod yn bresennol gyda hwy,

a chael achos i newid y dôn feius, yn yr hon yr oedd wedi bod dan orfodaeth i ysgrifennu.

Wedi y datganiad difloesgni hwn o'i deimlad ar fater eu hymddygiad anghyson a chwithig, ail ymafla yn ei ymresymiad yn adn. 21. Geilw sylw y rhai a chwenychent fod dan y ddeddf, mewn modd pwysleisiol a phendant, at ddysgeidiaeth arbennig y ddeddf ei hun i'r cyfryw.

Dywedwch i mi, y rhai ydych yn chwennych bod dan y ddeddf, onid ydych chiwi yn clywed y ddeddf. Adn. 21.

Y mae yn eglur bod y term "deddf" yn yr adnod hon, yn cael ei ddefnyddio mewn dau ystyr gwahanol; y cyntaf yn golygu y ddeddf ag oedd mewn dadl, y ddeddf Fosenaid; a'r ail yn golygu yr Ysgrhythrau, —ystyr a rydd yr Apostol yn fynych i'r gair deddf. Y mae ganddo bwynt neillduol, gallwn dybio, wrth ddefnyddio y gair deddf am yr Ysgrhythrau; sef eu cyfeirio am hyfforddiant ynghylch natur y ddeddf yn ei hystyr gyfyngaf, at y ddeddf yn ei hystyr ehangaf. Fel pe dywedasai: Sylwch chiwi sydd yn ceisio myned dau iau y ddeddf fach, gul, beth a ddywed y ddeddf fawr eang wrthyh; yn bendifaddeu dylech wrando dysgeidiaeth y mwyr parthed y llai.

Canys y mae yn ysgrifenedig, fod i Abraham ddau fab; un o'r wasanaethferch ac un o'r wraig rydd. Eithr yr hwn oedd o'r wasanaethferch, a aned yn ol y cnawd; a'r hwn oedd o'r wraig rydd, trwy yr addewid. Yr hyn bethau ydynt mewn alegori: canys y ddau hyn ydynt y ddau destament; un yn ddiau o'fnydd Sina, yn cenhedlu i gaethiwed, yr hon yw Agar: canys yr Agar yma yw mynydd Sina yn Arabia, ac y mae yn cyfateb i'r Jerusalem sydd yn awr; ac y mae yn gaeth, hi a'i phlant. Eithr y Jerusalem honno uchod sydd rydd, yr hon yw ein mam ni oll. Canys ysgrifenedig yw, Llawenha di, yr amhlantadwy, yr hon nid wyt yn epilio; tor allan a llefa, yr hon nid wyt yn esgor: canys i'r unig y mae llawer mwyr o blant nag i'r hon y mae iddi wr. A ninnau, frodyr, meigs yr oedd Isaac, ydym blant yr adewid. Eithr megis y pryd hynny, yr hwn a anwyd yn ol y cnawd a erlidiai yr hwn a anwyd yn ol yr Ysbryd, felly yr awrhon hefyd. Ond beth y mae yr Ysgrhythr yn ei ddywedyd? Bwrw allan y wasanaethferch a'i mab; canys ni chaiff mab y wasanaethferch etifeddu gyda mab y wraig rydd. Felly, frodyr, nid plant i'r wasanaethferch ydym, ond i'r wraig rydd. Adn. 22—31.

Y mae yma gyfres o gyferbyniadau yn cael eu gosod ger bron.

Agar	Sarah
Y cnawd	Yr Ysbryd
Ismael	Isaac
Sina	Y Jerusalem uchod
Y Jerusalem sydd yn awr }	

Y mae Agar yn cynrychioli ffaith,—caethiwed. Yr oedd yn gaethferch, ac fel y cyfryw yn cenhedlu i gaethiwed. Yr oedd Ismael, ei mab, yn gaeth. Ymhellach, yr oedd Agar fel caethferch, yn cenhedlu i gaethiwed, yn alegori neu gysgod o Sina, neu y ddeddf a roddwyd ar Sina. A thrachefn, yr oedd y ddeddf yn cael ei chorffori yn Jerusalem, neu y genedl Iuddewig; mewn geiriau ereill, yr oedd Agar, yn y ffaith ei bod yn cenhedlu i gaethiwed yn ol y cnawd, yn gysgod o'r ddeddf, yr hon hefyd a genhedlai gaethion trwy orchymynion cnawdol. Yr oedd Ismael, plentyn caeth Agar, yn gysgod o Jerusalem, hiliogaeth gaeth y ddeddf. Sylwer fod tri pheth yn cael eu nodi yn arbennig am Ismael:—1. Ei fod yn gaeth. 2. Ei fod yn erlidiwr. 3. Ei fod yn cael ei fwrw allan o'r etifeddiaeth. Yn y tri-pheth hyn yr oedd yn gysgod o Jerusalem, neu y genedl Iuddewig. Yn gyferbyniol i Agar y saif Sarah, yr hon a gynrychiola

yr egwyddor o ryddid. Yr oedd hi yn gysgod o'r Jerusalem nefol—yr Efengyl. Ac yr oedd i genhedlu i ryddid; ac yn yr ystyr hwn yr oedd i fod yn *fam* ffrwythlon iawn. Er dangos hyn y dyfynnir o'r proffwyd, yn adn. 27, eiriau a awgryma fod ei hiliogaeth i fod yn llösog iawn. Cysgod o'r hiliogaeth hon ydyw Isaac. Saif Sarah am y Jerusalem nefol, yr Efengyl; saif Isaac, ei mab, am hiliogaeth yr Efengyl, rhai wedi eu geni o'r Ysbryd, plant yr addewid. Felly y mae yr Apostol yn tynnu casgliad pwysig; sef fod y credinwyr, Iuddewon a Chenhedloedd, yn blant ysbrydol y wraig rydd, sef y Jerusalem nefol, ac felly yn etifeddion, ac fel y cyfryw yn dyfod yn wrthrychau erledigaeth plant y gaethferch, sef y ddeddf, y rhai o herwydd hynny sydd yn cael eu bwrw allan. Ceir engraifft darawiadol o'r bwrw allan hwn yn Act. xiii. 44—52. Y mae yn deilwng o sylw fod yr Apostol yn tynnu yn hollol yr un casgliad yma oddiwrth yr alegori ag a dyn oddiwrth yr ymresymiad clos a weithia allan mor fedrus yn pen iii., ceir y casgliad hwnnw yn adn. 29. Yr unig wahaniaeth yw, ei fod, yn y cyntaf, yn profi fod y credinwyr yn blant Abraham; ac yn yr ail, yn dangos eu bod yn blant Sarah. Dodwn y ddwy adnod ar gyfer eu gilydd:—

Ac os eiddo Crist ydych, had Abraham ydych, ac etifeddion yn ol yr addewid. iii. 29.

Felly, frodyr, nid plant i'r wasanaethferch ydym, ond i'r wraig rydd. iv. 31.

Wel, yr oedd, yn ddiau, yn bwynt pwysig i brofi fod y credinwyr yn dyfod o fewn cylch y gwir hâd, plant yr addewid. Nid digon i hyn oedd profi eu bod yn hiliogaeth Abraham, rhaid hefyd oedd profi neu ddangos eu bod yn hiliogaeth Sarah. “Oblegid yn Isaac y gelwir i ti had.” Ni fuasai ymresymiad yr Apostol parthed fod y credinwyr yn blant yr addewid, yn gyflawn yng nghyfrif yr Iuddew, heb ddangos eu bod yn hiliogaeth Sarah yn ogystal ag Abraham.

Y mae yr adran nesaf, yn dechreu gyda pen. v., y mae'r Apostol yn cymeryd i fyny fater ei ddatganiad arweiniol cyntaf, sef yr un parthed ffaith eu gwrthgiliad.

Y mae yn rhyfedd gennyf eich symud mor fuan oddiwrth yr hwn a'ch galwodd i ras Crist. i. Adn. 6.

Nid oes eisieu, er canfod perthynas yr adnod uchod a'r adran sydd yn dechreu yn pen. v., ond sylwi fel y cyfateba geiriau ac ymadroddion yr adnod â thermâu ac ymadroddion yn yr adran. Yn yr adnod gyntaf o pen. v., geilw arnynt i “sefyll”; mor darawiadol y cyfateba hyn i'r ffaith o'u “symudiad” yn y datganiad arweiniol. Anogaeth wir briodol i rai yn “symud” ar y goriwared oedd iddynt “sefyll.” Eto, canfyddir fod syniadau y datganiad arweiniol yn cael eu hail adrodd bron yn yr un geiriau yn adnodau y 4 a'r 8. Dodwn y ddwy adnod ar gyfer y datganiad arweiniol,—

Y mae yn rhyfedd gennyf eich symud mor fuan oddiwrth yr hwn a'ch galwodd i ras Crist.

Chwi a sethoch yn ddi-fudd oddiwrth Grist . . . chwi a syrthiasoch ymaith oddiwrth ras.

Y cyngor hwn nid yw oddiwrth yr hwn sydd yn eich galw.

Cymaint a hyn ar egluro ein rheswm dros olygu yr adran hon yn draethiad pellach gan yr Apostol ar ei ddatganiad arweiniol cyntaf.

Nid ydym yn meddwl ein bod wrth olrhain y dolennau cydiol hyn yn nhrafodaeth yr Apostol o'i faterion, yn rhoi mewn un wedd gredyd iddo am gywreinerwydd na fedda. Yn ein bryd ni, y mae Epistolau Paul yn

dryfrith, yn neillduol y rhai mwyaf ymresymiadol o honynt, o'r cywreinder hwn.

Y mae yr adran sydd dan sylw yn cymeryd yr oll o'r gweddill o'r Epistol, ond ei fod yn ol natur ei fater yn ymrannu yn ddwy ran: y naill ran, sef y 13 adnodau cyntaf o pen. v., yn delio â ffaith eu gwrthgiliad, fel y nodwyd; a'r gweddill, o'r adnod hon hyd ddiwedd yr Epistol, yn delio â gwedd ymarferol y bywyd Cristionogol, fel y mae yn cael ei awgrymu gan eu sefyllfa neillduol hwy.

Y mae dull yr ymresymiad fel a ganlyn. Rhydd ddwy anogaeth iddynt—y naill yn gadarnhaol, “Sefwch gan hynny yn y rhyddid a'r hwn y rhyddhaodd Crist ni;” a'r llall yn nacïol, “ac na ddalier chwi drachefn dan iau caethiwed.”

Yn ein nodiad ynglyn a datganiadau arweinïol yr Apostol, cyfeiriasom at ei ddull, pan yn gwneyd mwy nag un gosodiad, o egluro neu helaethu ar y cyfryw yn y drefn o'r olaf ymlaenaf. Dangosasom mai yn ol y rheol hon y mae wedi trefnu neu gynllunio holl *argument* y llythyr. Yn ol y cynllun hwn y mae yr adran sydd dan sylw yn bresennol, yr olaf yn y llythyr, yn ymhelaethiad ar y datganiad cyntaf o'r gyfres o chwech sydd ganddo yng nghychwyniad y llythyr. Yr ydym yn galw sylw at hyn oblegid y mae ymresymiad yr adran sydd mewn llaw yn bresennol yn cael ei chario ymlaen ar y cynllun hwn. Ceir yn yr adnod gyntaf ddwy anogaeth, fel yr ydys wedi sylwi—un yn gadarnhaol a'r llall yn negyddol. Cymerir yr anogaethau hyn i fyny yn yr ymdriniad dilynol yn y drefn o olaf ymlaenaf, yn ol fel y dangosir isod.

1		Sefwch, gan hynny, yn y rhyddid a'r hwn y rhyddhaodd Crist ni:
2		ac na ddalier chwi drachefn dan iau caethiwed. Adn. 1.
2	{	Wele, myfi Paul wyf yn dywedyd wrthy, os enwaedir chwi, ni lesha Crist ddim i chwi. Ac yr wyf yn tystiolaethu drachefn i bob dyn ar a enwaeder, ei fod ef yn ddyledwr i gadw yr holl ddeddf. Adn. 2, 3, &c.
1	{	Canys i ryddid y'ch galwyd chwi, frodyr yn unig nac <i>arferwch</i> y rhyddid yn achlysur i'r cnawd, ond drwy gariad gwasanaethwch eich gilydd. Adn. 13, &c.

Ceisiwn egluro y ddwy anogaeth i ddechren. “Sefwch, gan hynny, yn y rhyddid a'r hwn y rhyddhaodd Crist ni.” Y mae yma ddau ryddid: y rhyddid i, neu er mwyn, yr hwn y rhyddhaodd Crist ni. Sierhaodd Crist iddynt ryddid a warantai iddynt ryddid arall. Y rhyddid cyntaf oedd eu gwaredigaeth o gaethiwed eu hen gyflwr paganaidd; yr ail ryddid a sierheid iddynt trwy y cyntaf, oedd rhyddid oddiwrth ymrwymadau Iuddewiaeth; rhyddid o'u caethiwed blaenorol fel eilunaddolwyr, yn gwarantu rhyddid oddiwrth y caethiwed newydd y ceisiai y gan athrawon Iuddewig ei osod arnynt. Yn y rhyddid olaf hwn yr anoga yr Apostol hwy i sefyll. Nid eu hannog y mae i sefyll yn eu rhyddid oddiwrth gaethiwed eu paganiaeth blaenorol, oblegid nid oeddynt yn tueddu at lithro yn ol i hwnnw. Ond eu hannog y mae i sefyll yn y tir o *exemption*—nis gallaf foddloni fy hun â gair Cymraeg am hwn—a feddent oddiwrth gaethiwed Iuddewiaeth. Oblegid yma y gorwedda i eu perygl, at y tir hwn o gaethiwed yr oedd eu tueddiad. Mai hwn oedd y rhyddid y galwai arnynt i sefyll ynddo, a ymddengys oddiwrth yr anogaeth ddilynol—“ac na ddalier chwi drachefn dan iau caethiwed.”

Yna cyflwyna ger eu bron nifer o ystyriaethau difrifol er eu cymell i ymarfer y gochelgarwch hwn.

1. Dywed wrthynt mai y canlyniad o iddynt beidio sefyll yn eu rhyddid hwn, fyddai iddynt golli y budd o'u rhyddid cyntaf. Byddai yr oll a gawsent trwy eu gwarediad odditan iau paganiaeth yn cael ei golli, os llithrent wedi hynny i Iuddewiaeth. Dyma yn ddiau bwynt yr adnodau o'r 2 i'r 6. Dengys y byddai myned yn Iuddewon yn gwneyd holl waith Crist ar eu rhan yn ofer a diles iddynt.

2. Cydnebydd eu bod wedi rhedeg yn dda yn y cychwyn, ond daeth rhyw un ac a'u rhwystrodd. Pwy oedd? Yr oedd yn bur sier nad efe, Paul, ydoedd; "ni ddaeth y cyngor hwn," y berswadiaeth hon, "oddiwrth yr hwn a'ch galwodd."

3. Fel prawf nad efe, Paul, a'u rhwystrodd, trwy eu cynghori i fynnu eu henwaedu, noda y ffaith ei fod ef yn cael ei erlid. A pha gysondeb oedd ei erlid ef, os oedd yn pregethu yr enwaediad! Adn. 11. Ychwanega mewn gwatwareg finiog, "Mi a fynnwn, ie, pe torrid ymaith y rhai sydd yn aflonyddu arnoch." Adn. 12. Yr hyn sydd gyfartal a phe dywedasai, Gwyn fyd na byddai i'r rhai sydd mor selog dros enwaediad yn enwaedu eu hunain yn llwyr oddiwrthyh, fel na flinont chwi mwy.

Yn adnod y 13 dychwel yr Apostol yn ol at ei anogaeth gyntaf yn adn. 1.

Sefwch, gan hynny, yn y rhyddid a'r hwn y rhyddhaodd Crist ni. Canys i ryddid y'ch galwyd chwi, frodyr; yn unig nac arferwch y rhyddid yn achlysur i'r cnawd.

Yr oedd yr Apostol, fel y gwelir, wedi pwysleisio y ffaith o ryddid y Galatiaid crediniol, ond yma rhydd ocheliad pwysig iddynt. Nid oedd y rhyddid i'r hwn y rhyddhaodd Crist hwynt, yn benrhyddid, yn eu gadael yn agored i gyflawni pob rhyseidd. Rhyddid oddiwrth ddeddf oedd, mae'n wir, ond deddf seremoniau, deddf a elwir yn "gyfraith gorchymyn cnawdol." Nid oedd y rhyddid hwn oddiwrth seremoniau materol, yn golygu mewn un wedd ryddid oddiwrth egwyddorion moesoldeb a rhinwedd. Rhyddid yr Ysbryd oedd. Os oeddynt wadi eu rhyddhau oddiwrth y ddeddf, yr oeddynt wedi eu rhwymo i'r Ysbryd. Y mae yr Apostol yn pwysleisio y ffaith olaf yn arbennig, oblegid cawn ef yn ei chrybwyll hi bedair gwaith yn y paragraff dilynol: sef yn adnodau 16, 18, 22, a'r 25. Y mae ei ymdriniad o'r mater hwn eto yn ol y drefn wrthdrofegol, yr olaf ymlaenaf.

1	{	Canys i ryddid y'ch galwyd chwi frodyr yn unig nac <i>arferwch</i> y rhyddid yn achlysur i'r cnawd,
2		On d trwy gariad gwasanaethwch eich gilydd.
2	{	Canys yr holl ddeddf a gyflawnir mewn un gair, sef yn hwn:
	{	Car dy gymydog. Os cnoi a thrafflyncu eich gilydd yr ydych, gwylwch na ddifethir chwi gan eich gilydd.
	{	Ac yr wyf yn dywedyd, rhodiwch yn yr Ysbryd, ac na chyflawnwch drachwant y cnawd. Canys y mae y cnawd yn chwenychu yn erbyn yr Ysbryd, a'r Ysbryd yn erbyn y cnawd: a'r rhai hyn a wrthwynebant eu gilydd, fel na alloch wneuthur beth bynnag a ewyllysiwch. Ond os gan yr Ysbryd y'ch harweinir, nid ydych dan y ddeddf. Hefyd amlwg yw gweithredoedd y cnawd, tor-priodas, godineb, aflendid, &c.
1	{	Eithr firwyth yr Ysbryd yw, cariad, llawenydd, tangnefedd, &c. Yn erbyn y cyfryw nid oes ddeddf. A'r rhai sydd eiddo Crist, a groeshoeliasant y cnawd, a'i wyniau a'i chwantau. Os byw yr ydym yn yr Ysbryd, rhodiwn hefyd yn yr Ysbryd, &c.

Canfyddir fod yr Apostol yn dra gofalus i osod yr Ysbryd ar gyfer y cnawd a'r ddeddf. Ei bwynt arbennig ydyw gwasgu ar feddwl y

Galatiaid mai yr unig ffordd effeithiol i ddirymu y cnawd oedd rhodio yn yr Ysbryd, ac nid cydymffurfio â'r ddeddf. Nid seremonïau oddi allan, ond yr Ysbryd oddi mewn ydyw yr unig feddyginiaeth rhag ymosodiadau trachwantau y cnawd.

Yr unig adran o'r paragraff uchod a ofyna sylw neillduol ydyw adn. 17eg.

Canys y mae y cnawd yn chwenychu yn erbyn yr Ysbryd, a'r Ysbryd yn erbyn y cnawd: a'r rhai hyn a wrthwynebant eu gilydd fel na alloch wneuthur yr hyn a ewyllysioch.

Ynglyn â'r frawddeg olaf y mae y dyryswch, "fel na alloch wneuthur y pethau a ewyllysioch." Y cwestiwn ynglyn â'r geiriau yw, pa un a ydyw "fel na alloch" i'w gymeryd fel mynegiad o ffaith, ai o amcan. Ymddengys i ni fod natur yr amgylechiadau, ac yn neillduol, dysgeidiaeth yr adnod ragflaenol, yr 16, yn gofyn i ni gymeryd y geiriau fel yn dynodi amcan. Fel hyn: Y mae yr Ysbryd yn gwrthwynebu y cnawd i'r amcan o'ch rhwystro i wneyd yr hyn ydych yn ei ewyllysio pan o dan gynhyrifiadau y cnawd; ac y mae y cnawd yntau yn gwrthwynebu yr Ysbryd i'r amcan o'ch atal i wneyd yr hyn ydych yn ei ewyllysio pan dan gynhyrifiadau rhagorach yr Ysbryd. Felly y mae y naill egwyddor yn amcanu eich rhwystro i wneyd yr hyn ydych yn ewyllysio pan fwyaf dan ddylanwad yr egwyddor arall. Felly y mae yn ymddibynnu pa un o'r egwyddorion hyn sydd yn meddu y dylanwad cryfaf arnoch. Yng ngoleu yr eglurhad hwn o'r geiriau y canfyddir grym anogaeth yr adnod o'r blaen. "Rhodiwech yn yr Ysbryd, ac na chyflawnwch drachwant y cnawd." Y darlenniad a fabwysiedir fwyaf cyffredin ydyw, "Rhodiwech yn yr Ysbryd ac ni chyflawnwch drachwant y cnawd." Rhodio yn yr Ysbryd a'ch rhwystra yn effeithiol i gyflawni trachwant y cnawd; oblegid bydd rhodio ynddo yn ychwanegu ei ddylanwad arnoch er dirymu ewyllysiau y cnawd ynnoch. Os dodwn adnod 16 ar ol yr 17, o leiaf y frawddeg olaf o honi, fe welir y cysylltiad yn eglurach.

A'r rhai hyn a wrthwynebant eu gilydd, fel na alloch wneuthur pa beth bynnag a ewyllysioch. Rhodiwech (gan hynny) yn yr Ysbryd ac na [ni] chyflawnwch drachwant y cnawd.

Gan fod amcan yr Ysbryd i'ch rhwystro i wneyd ewyllysiau y cnawd, rhodiwech yn yr Ysbryd; gan mai amcan y cnawd ydyw eich rhwystro i wneyd ewyllysiau yr Ysbryd, osgowch y cnawd. Apel ydyw y geiriau ar iddynt roi eu hunain yn drwyadl a hollol yn llaw yr Ysbryd, fel y byddo i'w ddylanwad gryfhau arnynt, a'u gwneyd yn goncwerwyr ar drachwantau y cnawd.

Nid ydyw pen. vi. ond parhad o'r anogaethau ymarferol. Y mae, yn yr adnodau cyntaf o'r bennod, fel pe yn ail gydio yn ei anogaethau yn pen. v., adnodau 13 (rhan olaf), 14, a'r 15, i ymarfer a chariad brawdol.

Y brodyr, os goddiweddir dyn ar fai, chwychwi y rhai ysbrydol, adgyweiriwch y cyfryw un mewn ysbryd addfwynder; gan dy ystyried dy hun, rhag dy demtio dithau. Dygwch feichiau eich gilydd, ac felly cyflawnach gyfraith Crist. Oblegid os tybia neb ei fod yn rhywbeth, ac yntau heb fod yn ddim, y mae cfe yn ei dwyllo ei hun. Eithr profed pob un ei waith ei hun; ac yna caiff orfoledd ynddo ei hun yn unig, ac nid mewn arall. Canys pob un a ddwg ei faich ei hun. A chyfranned yr hwn addysgwyd yn y gair a'r hwn sydd yn ei ddysgu, ym mhob peth da. Na thwyller chwi: ni watworir Duw: canys pa beth bynnag a hauo dyn, hynny

hefyd a fêd efe. Oblegid yr hwn sydd yn hau i'w gnawd ei hun o'r cnawd a fed lygredigaeth: eithr yr hwn sydd yn hau i'r ysbryd, o'r ysbryd a fêd fywyd tragwyddol. Eithr yn gwneuthur daioni na ddiogwn: canys yn ei iawn bryd y medwn oni ddiffygiwn. Am hynny, tra yr ydym yn cael amser cyfaddas, gwnawn dda i bawb, ond yn enwedig i'r rhai sydd o deulu y ffydd.

Nid oes dim yn dywyll ac aneglur yn y paragraff hwn; felly gallwn ei basio heibio heb ond nodi y gwirioneddau a'r grasusau a gymhella.

1. Anoga hwy i arfer tiriondeb tuag at eu gilydd mewn achosion o ddisgyblaeth am amryfuseddau. Adn. 1.

2. Anoga hwy i arfer cydymdeimlad cyd-gynhorthwyol tuag at y naill a'r llall. Adn. 2—5.

3. I ofalu am anghenion tymhorol eu hathrawon. Adn. 6.

4. I ystyriaeth ddifrifol o'r sicrwydd di-os y dilynir pa gwrs bynnag o fywyd a arweiniwn, gan ganlyniadau cyfatebol. Adn. 7—10.

Yma y terfyna anogaethau a dysgeidiaeth ymarferol y llythyr. Ond nid yw yr Apostol fel pe yn foddlon i derfynu y llythyr heb roi un ergyd ymadawol i'r bobl oedd yn hud-lithio ei blant ysbrydol, ac yn ei ofidio yntau mor erwin. Ceir yr ergyd ddiwedddol hon yn adnodau 13—17. Yma ailadrodda gyda phwyslais arbennig yr egwyddor fawr ymae wedi bod yn ei gwasgu eisoes o ddechren y llythyr, ac mewn iaith mor gref a chyda'r fath ddwyyster ysbryd; sef nad oedd seremonïau a ffurfiau allanol, yn cael eu gweinyddu ar gyrff, o ddim budd tuag at waredu dyn o'i bechod; nad oedd enwaediad yn ddim mantais, na dienwaediad yn unrhyw anfantais i un yng Nghrist; mai yr ymgais mawr ddylai fod, oedd bod yn greadur neu greadigaeth newydd, ac mai ei ymffrost ef oedd Crist, Crist fel yr oedd yn offeryn oll-ffeithiol yng nghynhyrchiad y cyfryw greadigaeth.

Gan ein bod wedi addaw cwmpasu ein nodiadau o fewn cylch pedair ysgrif yr ydym wedi gofod rhedeg yn fwy bras dros y rhannau olaf o'r llythyr, pennodau v., vi., nag y dymunaseu. Yr un pryd teimlwn yn ddiolchgar am gymaint o ofod gwerthfawr y TRAETHODYDD i draethu ein lîen ar yr Epistol godidog hwn. Cynnyrch ein paratôadau ar gyfer ein Dosbarth Beiblaidd ydyw y nodiadau, a hyderwn nad ydyw eu cyhoeddi wedi bod yn gwbl ddi-fudd i ddarllenwyr deallgar y TRAETHODYDD.

ABEL J. PARRY.

EGLWYS FYW.

Anerchiad a draddodwyd o Gadair Undeb Cynulleidfauol Lloegr a Chymru, yn Bradford, Hydref 1leg, 1892.

GAN Y PARCH. E. HERBER EVANS, D.D.

FY ANWYL PRODYR.—Yr ydym yn cael y fraint o gyfarfod yn un o'r ychydig drefydd sydd wedi rhoddi i'r Undeb hwn groesaw calonnog a derbyniad caredig am y drydedd waith. Yn ystod ei ail ymweliad yn 1876 y siaredais gyntaf oddiar ei esgynlawr; ac felly yr wyf yn dyfod fel pysgotwr gyda rhagddisgwyliad hyfryd at lyn lle y cafodd amser da o'r blaen, ac yn cael fy nghalonogi drachefn i'ch annerch yn Bradford.

Pan yn amhenderfynol am fy nhestun, yr oeddwn rhyw ddau fis yn ol yng nghyfarfod chwarterol Undeb Cynulleidfïol Arfon, ac yn y Gynhadledd gwnaed apêl am gael dosbarthiad o fy anerchiadau ym Mai a Hydref ymysg yr Eglwysi Cymreig. Wrth weled y byddai i'r amcan hwnnw gael ei gario allan, mi ofynais ar unwaith i mi fy hun, A oedd gennyf genadwri deilwng o'u hystyriaeth feddylgar? Nid wyf yn bwriadu eich annerch ar Eglwys Crist. Yr ydwyf yn llydan eglwyswr, digon llydan i gredu ei bod yn cael ei gwneyd i fyny o "bawb sydd yn caru ein Harglwydd Iesu Grist mewn purdeb;" i lawenychu "nad ydyw Duw dderbyniwr wyneb, ond ymhob cenedl, y neb sydd yn ei ofni Ef, ac yn gweithredu cyfiawnder, sydd gymeradwy ganddo Ef." Ië, digon llydan i gredu yng "nghymanfa a chynulleidfa y rhai cyntafanedig, y rhai a ysgrifennwyd yn y nefoedd," ac a gynorthwyr gan eglwysi bychain a mawrion ar eu ffordd yno.

Mae yr Eglwys yma o eiddo Crist lawer yn lletach nag Eglwys Rhufain, sydd yn cau cymaint o Grêd allan; yn lletach nag Eglwys Scotland, sydd yn gwneyd y Frenhines yn ymneilldu-wraig mewn un ran o'i theyrnas, tra yn ben yr Eglwys mewn un arall; yn rhywbeth teilyngach o Fab y Dyn nag Eglwys esgymunol Lloegr, yr hon yr honna un o'i thair sect mai hi ydyw "yr unig gorff yn y deyrnas hon sydd yn Eglwys:" a'r esgymundod hwn ar ein harweinwyr, ein gweinidogion, a'n diwygwyr mwyaf sydd wedi llidio Cymru yn erbyn y Sefydliad. Mae arnom eisieu clywed mwy am Gristwyr yr holl Eglwysi, a llai am Eglwyswyr un sect.

Mae y ddadl fod tair urdd o weinidogion ag y dywed y Llyfr Gweddi wrthym iddynt fod yn yr Eglwys Gristionogol er dyddiau yr Apostolion—esgobion, offeiriad, a diaconiaid—yn awr yn cael ei rhoddi i fyny gan yr esbonwyr dyfnaf ymysg yr Esgobion Seisnig, a chan bawb oddieithr y rhai a fynnant ddarllen i ciriau eglur y Testament Newydd syniadau offeiriadol amseroedd diweddarach. Ac a all fod rhywbeth yn fwy annheilwng o Gristionogion na gosod geiriau ysgrhythol ar y glwyd a'u gorfodi i ysgrechain allan ystyron ymha rai y mae gan offeiriadaeth y dyddiau hyn fuddiant personol?

Yr ydym yn cwyno ac yn gofidio fod ein pobl weithgar bybyr, fel dosbarth, allan o'r Eglwysi. Nid oes gan Eglwys hawl i gwyno eu bod allan, nes y bydd y rhai sydd i mewn yn amlwg onest ac uniawn, yn eu credo yn gystal ag yn eu cymeriad. Fe ddywedir wrthym yn barhaus fod pob Eglwysi dan ddedfryd. Yr wyf yn addef eu bod yn cael eu "pwyso yn y cloriannau," ond y mae yr arweinwyr yn dyfod gymaint yn ddoethach a mwy cyfoethog mewn synwyr cyffredin, fel yr wyf yn teimlo yn sicr na cheir hwy "yn brin."

Rhaid i bob atalgaer sydd yn gwahanu, gael ei llosgi ymaith gan wybodaeth a gogoniant Ysbryd Crist, fel y byddo "un gorlan ac un bugail."

Y mae Grindelwald, gyda'i chynulladau digyffelyb a'i haduniad awelog ymysg y brynïau, yn proffwydo ei ddyfodiad. Mae y croesaw calonnog a roddir i weinidogion Wesleyaidd a Bedyddiol i fod yn fugeiliaid dwy o'n heglwysi blaenaf yn Llundain yn dweyd ei fod yn ymddangos yn y dyfodol agos.

Rhaid i mi addef fod un o arwyddion yr amserau sydd yn ymddangos yn llawn o berygl, a hynny ydyw y parodrwydd a ddanghosir gan lawer o ddynion da a merched brwdfrydig i gynorthwyo unrhyw gymdeithas,

brawdoliaeth, cynhadledd, byddin, neu fudiad, os heb fod mewn cysylltiad ag unrhyw Eglwys Gristionogol. Ac mewn llawer o lyfrau yn ddiweddar, yn enwedig y nofelau gydag amcan, y mae tuedd i ysgrifennu gyda llawer o lithrigder am yreglwysia'u gwaith. Yr wyf yn gwybod i Carlyle ddweyd, ers llawer o flynyddoedd, "Llyfrau ydyw ein Heglwys;" ac fe ddywedwyd wrthym yn fynych wedyn, mai y newyddiadur ydyw ein pulpud, a'i olygydd ein pregethwr.

Goreu po fwyaf o lyfrau teilwng o'r enw Eglwys; ac o galon yr wyf yn dweyd, bydded i newyddiaduron a golygwyr, parod i gynorthwyo y pulpud, gael eu lliosogi yn gan mwy: ond, os felly, rhaid i ni gael llai o golofnau yn llawn o hanes gamblo ar redegfeydd ceffylau, ac o ddisgrifiadau o fudreddi llysoedd ysgariaeth, a chyffelyb newyddion am droseddau. Rhaid rhoi mwy o le i hanes pob dynion a merched rhagorol, a'u dioddefaint yng ngwasanaeth dyn, yr hyn iddynt hwy sydd yn wasanaeth Duw.

Mae arnaf eisieu i chwi ddwys-ystyried y cwestiwn hwn: Pam y mae cynifer o bobl dda yn barod i aberthu eu hamser, eu harian, eu hegni, a'u dylanwad personol i helpu ymlaen y cymdeithasau hynny, ar yr un amod na byddont mewn cysylltiad ag unrhyw Eglwys Gristionogol?

A ydyw yr Eglwys wedi methu, neu a ydym ni, ei haelodau? Yr wyf yn meddwl mai yr hyn sydd wedi profi ein methiant mawr ydyw diffyg bywyd. Bywyd ydyw y peth mwyaf ymosodol yn y byd, a marwolaeth ydyw y lleiaf ymosodol. Fe all popeth all dyfu ddirywio. Yn saith eglwys Asia—ac yr wyf wedi meddwl lawer gwaith ein bod yn y rheiny yn cael darluniau dwyfol, gyda'u goleu a'u cysgod, o bob eglwys sydd yn bosibl—fe arlunir un eglwys farw; mae rhai yn meirw, ond disgrifir ereill yn llawn o fywyd, ac felly yn llwyddo. Ac fe fyn Godet fod eglwys llwyddiannus y dyddiau boreuol hynny yn aros hyd heddyw, ond fod y rhai meirw a'r rhai oedd yn marw wedi myned heibio am byth.

Ac y mae hyn yn rhan o fy nghenadwri: Yr ydym oll yn aelodau o Eglwys; gofynned pob un iddo ei hun, A ydyf fi yn aelod o Eglwys farw, o Eglwys yn marw, ynte o Eglwys lawn o fywyd ysbrydol?

Eglwys farw sydd allor heb dân, corff heb enaid, ac y mae yr heresi waethaf.

Nid ydyw Duw Dduw y rhai meirw, ond y rhai byw. Fe ddaeth Crist i roddi bywyd a bywyd yn helaeth, ac ni all Eglwys faiw fod wedi ei huno ag Ef. Ac am llwyddo, pwy a fyddai ymuno â chymdeithas o rai meirw? Bywyd ydyw unig amod llwyddiant. Os mynnem ennill y byd, rhaid i ni ddangos iddo rywbeth gwell, rhagorach, uwch; nid mynd i lawr i'w lefel ef, ond codi at bethau uwch. Ni allwn fwrw allan gythreuliaid ond yn unig trwy feddu mwy o Grist. Ni allwn fwrw allan fyddolrwydd—melldith yr oes—ond yn unig trwy feddu bywyd ysbrydol dyfnach. Ni allwn ennill y byd i'r Hwn y mae yn gyfiawn iddo, ond yn unig trwy wneyd pob Eglwys yn gartref, yn fyw gan gydymdeimlad, cariad, a llawenydd. Pan mae y tân sanctaidd hwn yn cynneu ymhob Eglwys i Grist, ac yn llosgi yn ddisglaer, fe fydd ar y rhai sydd oddi-allan eisieu dod i mewn, pe am ddim ond i gael gwared o'u rhyndod eu hunain. Gadewch i ni bob amser ymuno i weled fod mwy o oleuni a chariad o fewn i bob Eglwys nag a all fod oddi-allan, ac ni allwn fethu achub eneidiau, ac felly gynorthwyo i ddwyn i mewn yn y "ddaeir newydd" yr amser gwell i'r holl bobl.

Y mae perygl i ni gynefino â gweled ffaelectedau pobl ac Eglwysi ereill yn fwy eglur na'r eiddom ein hunain. Mae arnaf eisieu eich cynorthwyo i weled eisieu presennol yr holl Eglwysi, yr eiddom ein hunain yn eu plith, fel y mae yn ymddangos i mi. Y mae darllen yn iawn arwyddion yr amserau yn anhawster ag y gelwir pob oes i'w wynebu; dychymyg y Sphinx ydyw, peidio deall yr hwn ydyw marw.

Cyd-ddygwech â mi, ynte, tra yn eich annerech ar

EGLWYS FYW.

I.

Mae ein trefn ni wedi cael ei galw yn drefn gweinidogaeth un dyn. Fel llawer o ddywediadau crynno, nid ydyw yn hollol gywir. Ond y mae digon o wir ynddo i gadw y sylw yn fyw; ac fe fyn rhai, po fwyaf gweithgar fyddo yr un dyn, mai llai egniol ydyw ereill o'i amgylch. Y mae yn ddigon gwir, sut bynnag, i mi ddechreu trwy ddweyd y rhaid, mewn Eglwys fyw, fod bywyd yn y Pulpud. Rhaid i'r pregethwr, nid yn unig wybod ei fod wedi myned trwodd o farwolaeth i fywyd am ei fod yn caru y brodyr, ac fod "beth bynnag sydd yn lladd cariad yn lladd bywyd," ond rhaid iddo hefyd gredu mewn ffynhonnell bywyd uwchlaw iddo ei hun. Goren po fwyaf o ddiwylliad, o wybodaeth o hanes, gwyddoniaeth, duwinyddiaeth, beirniadaeth Feiblaidd, ac athroniaeth,—yn unig ar iddo beidio bod yn hollwybodol; oblegid y mae pob pregethwr a adnabum i wedi eu cael dan ddwy faner,—y naill yn dwyn yr arwyddair, "Yr ydym yn gwybod digon," a'r llall, "Y mae ychwaneg i'w wybod:" gall pob un ddewis y faner a fynno, ond rhaid fod bywyd.

1. Mewn trefn i gael bywyd yn y pulpud, rhaid i'r pregethwr gael rhywbeth i'w ddweyd ag y mae yn drwyadl gredu. Fe ddywedodd y Proffeswr Drummond yn wir, "Y dyn yw y cenhadwr." Ie, a'r dyn yw y pregethwr. Mae y dyn y tu cefn i'r bregeth yn dweyd mwy na'r bregeth. Ni all bregethu gyda nerth oddieithr fod ganddo argyhoeddiad dwfn o fawredd a phwysigrwydd ei genadwri. Y pregethwr sydd yn meddu profiad personol fod yr Efengyl wedi ei achub, a'i lanw â chariad a bywyd newydd, sydd yn cyhoeddi heb ddim amheuaeth mai "gallu Duw yw hi er iachawdwriaeth, i bob un a'r sydd yn credu."

Ac fel y sylweddola yn fwy fwy beth y mae iachawdwriaeth yn arwyddocau, rhaid iddo garu yr Efengyl; ac y mae y cariad yma yn gogoneddu ei gwirioneddau, heb eu cyfnewid, ac yn gogoneddu yr hyn a ddywed yntau i'w hargymhell. Dywed Erasmus: "Amod cyntaf llwyddiant mewn perswadio ydyw caru yr hyn a argymhellwn."

Ni all dyn bregethu yn dda bregeth na feddylia fawr o honi, ac felly nad yw yn garu. Mi wn beth ydyw ceisio pregethu pregeth gyffredin gyda chryn swm os nad gyda llawer o nerth; ond cymaint y cywilyddiwn o'r gwaith fel yr arhoswn yn y pulpud nes gweled yr olaf o'r gynulleidfa wedi mynd allan; yna deunwn i lawr gan benderfynu paratoi rhywbeth gwell y tro nesaf. Rhaid i ni addef na all un dyn bregethu yn dda bob amser. Y mae organ bob amser yn rhoddi i chwi yr un nodyn, yn ateb i'r un cyffyrddiad; ni all dyn wneyd hynny am mai dyn ydyw, ac nid peiriant.

Y mae dau beth y rhaid i bregethwr bob amser gadw yn fyw ynddo ei hun: cariad at Grist a'i efengyl, sydd yn sierhau duwioldeb personol

—yr un peth na all dyn ei ddysgu oddiwrth arall, ac na ellir ei dros-glwyddo; a chariad at ddynion a'u lles tragwyddol, sydd yn ei wneyd yn wir ddyn-garwr Cristionogol. Fe wna y ddau beth hyn, o'u gwyllo a'u maethu, bregethwr byw, dyddorol, os nad un hyawdl. Y mae pregethwyr aneffeithiol, fel rheol, yn ddiffygiol mewn un o ddau beth,—naill ai mewn gwir argyhoeddiad personol, neu mewn dyddordeb diffuant yn lles eu cyd-ddynion yn awr ac ar ol hyn. Ac os ydych yn ameu fod pregethwyr heb unrhyw ddyddordeb yn eu cyd-ddynion, darlennwch yr hysbysiadau lle y mae bywoliaethau Eglwysig yn cael eu cynnyg ar werth. Yr argymhelliad olaf yr arhosir yn fynych arno, wedi disgrifio yr olygfa hyfryd, y ficerdy helaeth, llyn yr ïogiaid, a bron yr absenoldeb hollol o Ymneillduwyr, ydyw *nad oes yno ond hyn a hyn o drigolion yn y plwyf*. Ie, “argymhelliad” nad oes dim pobl i drafferthu gyda hwynt. Dim pobl i'w caru, i'w hachub, i'w hadeiladu; ac y mae y fywoliaeth yn cael ei phrynnu gydag awch! Beth well a ellid wneyd â phregethwr, bydded ef Gyddfurfiwr neu Anghyddfurfiwr, os nad ydyw bodau dynol, gyda'u profedigaethau a'u tynged dragwyddol yn ddim ond trafferth iddo, na'i gladdu yn fyw mewn ardal heb bobl? Ond gadewch i mi ddyfynnu brawddeg o eiddo Eglwyswr enwog o ysbryd cwbl wahanol, Dr. Arnold: “Yr hyn a wyddwn ac a garwn, ni allwn lai na'i gyfrannu.” Osmyn-nwn fod yn bregethwyr byw, rhaid i ni fod yn rhai cariadlawn, rhaid i ni edrych yn uchel ar ein cynulleidfaoedd, a gweled yn y dynion, y merched, a'r plant o'n hamgyleh, y rhai y rhoddes Crist ei Hun drostynt, a'r cymeriadau gogoneddus y gall Efe beri iddynt fod. Mae yr hyn a ddywed Emerson am hyawdledd nid yn unig yn wir, ond yn dra awgrymiadol: “Araeth oreu yr enaid goren ydyw.” Y fath alluoedd ychwanegol, y fath gynnydd o ddylanwad a agorir o flaen pob un o honom wrth wneyd ein pregethu yr araeth oreu, yn llawn o'r perswadio tynheraf, o orlifiad cariad mawr, a'r “enaid goren” o'r eiddom yn dweyd ar ein meddyliau, ein geiriau, a hyd yn oed dôn ein llais.

Y fath “dir i'w feddiannu” a agorir o'n blaen, mewn dylanwad newydd cyfreithlawn, ar y naill ochr, a'r llall—“Araeth oreu yr enaid goren”!

Y peth hanfodol ac ardderchog cyntaf mewn pregethu nerthol ydyw cywirdeb! Rhaid i ni ein hunain garu a chredu yn gryf, cyn y gallwn ddefro cariad ac argyhoeddiadau mewn ereill. Y mae i gywirdeb mewn pregethu ei sain briodol ei hun ag y mae dynion yn adnabod. Mae argyhoeddiadau crefyddol cryfion yn heintus, ac y mae pregethu nerthol o'r dechreuad wedi bod yn ffrwyth argyhoeddiadau dyfiaion.

Yr oedd yr Eglwys cyntaf yn sier yn rhai byw, ac yr oedd y pregethwyr cyntaf yn ddynion mor argyhoeddedig o allu bywiol yr Efengyl fel na allent fod yn ddistaw; ie, ac ni ellid eu distewi gan erledigaethau pa mor greulawn bynnag, gan garcharau nesaf i mewn pa mor aflan ac annioddefol bynnag, na chan yr un gallu ond marwolaeth ei hunan.

Mae yn ddigon tebyg fod iddynt eu dyddiau tywyll o amheuaeth fel y rhan fwyaf o honom; ond pregethent eu hargyhoeddiadau, ac nid eu hamheuan. Yr oeddynt yn dystion o ffeithiau; yr hyn a wyddent, hwy wyddent heb ddim amheuaeth. Nid dadleuydd ydyw y pregethwr; y mae efe yn cyhoeddi gwirioneddau pendant crefydd y rhai a gyfnerthir gan yr argyhoeddiad, “Fel hyn y dywed yr Arglwydd.” Y mae y pregethwr wedi bod, ac y mae yn addysgydd crefyddol y bobl, un o

amecanion yr hwn ydyw deffro a dadblygu y teimladau crefyddol, ac yn yr addysgiaeth foesol yma y mae hyd yn hyn heb ei gyffelyb.

2. Mewn trefn i gael bywyd yn y pulpud rhaid fod gan y pregethwr ryw beth ffresh i'w ddweyd. Arferai Mr. Ward Beecher ei adgofio ei hun bob dydd Llun fod yr anifeiliaid yn dyfod at borthiant *ffresh*, nid at wellt wedi ei hen ddyrnu; ac fod dynion yn dra thebyg iddynt. Mae y pregethwr yn gennad Crist, a dylai cenadwri bob amser fod a rhywbeth ynddi. Y mae Paul, cyn dweyd wrthym beth a bregethai, yn dweyd beth ni phregethai. "Canys nid ydym yn ein pregethu ein hunain, ond Crist Iesu yr Arglwydd." Buasai y testun cyntaf a grybwyllir yn fuan yn cael ei ddysöyddu ac yn dyfod yn bur ddiilas, i.e. yn nwyllaw Paul. "Nid ydym yn ein pregethu ein hunain." Ond yr oedd "Crist Iesu yr Arglwydd" yn destun anhysbyddadwy, llawn o brydferthwch dwyfol ac amrywiaeth, gyda gwlith y boreu bob amser yn loew ar rai o'i ddail. Pan welaf beth y mae Count Tolstoi ac efrydwyr difrifol ereill yn gael yug Nghrist a'i eiriau, a'r fath chwyldröadau mewn bywyd ac ymarweddiad y maent yn ddwyn oddiamgylch, yr wyf yn teimlo yn argyhoeddedig fod dyfnderau mawrion o ystyr nad ydynt eto wedi eu darganfod yn ei eiriau Ef. Y mae un dywediad i Grist yn fynych fel mesen, sydd yn cynnwys coedwig ynddi ei hun. Nid ydyw "Goleuni y byd" eto wedi tywynnu arnom, fel y mae i wneyd cyn bo hir; yna fe fydd "Goleuni Asia" yn gwelwi yn fwy nag y mae yn awr, i.e. yn nisgrifiad y bardd, o'i gymharu ag Ef, goleuni yr Hwn sydd i dori allan fel y boreu, gan ei brofi ei Hun yn haul cyfiawnder Duw trwy yrru ymaith dywyllwch o galonnau a dioddefiadau dynion, o feddau a dagrau y rhai trallodedig. Rhaid i dywyllwch chwalu o flaen goleuni ymdaenol Goleuni y Byd. CRIST IESU YR ARGLWYDD: y fath amrywiaeth y mae yr un testun hwn yn agor o'n blaen! Fel y mae y seryddwr yn chwilio ffurfafen Duw am ryw beth newydd, ac nid yn ofer, felly i bob efrydydd difrifol y mae gwirioneddau newyddion, neu arweddau o wirionedd yn barhaus yn llewyrchu oddiwrth Grist a'i ddatguddiad. Ac yn awr y mae ei eiriau yn cael eu hegluro trwy bob math o wahanol versi oddiwrth Natur, Rhagluniaeth, a Hanes. Dysgu y gelfyddyd o weled gwerth pethau ydyw help pennaf pregethwr, "y gelfyddyd o ganfod sut i gael meddyliau o lyfrau, o bethau, ac o ddynion." Ie, o lyfrau; arferai Thomas Binney ddweyd "Na fydd gan yr hwn nad yw yn darllen ond ychydig i ysgrifennu yn ei gylch, ac na fydd i'r hwn nad yw yn ysgrifennu ond yn anfynych siarad yn dda." Ond yr anhawster gyda llawer o weinidogion wyf fi yn adnabod ydyw, Pa fodd i gael llyfrau i'w darllen; a phebai einllegwyr ddim ond yn gwybod yr ysbyrdoliaeth sydd mewn torri dalennau llyfr newydd, yr wyf yn teimlo yn sicr yr anfonent i'w gweinidog lyfr, i'w hysbrydoli at waith y Saboth, yn fynych.

Ni fydd ar bregethwr, os ceidw ei feddwl, ei lygaid, a'i glustiau bob amser yn agored, byth ddiffyg am awgrymiadau o bob math o ffynhella. Nid oes dim carreg athronydd a drŷ gynifer o bethau iddo yn feddyliau euraidd fel sylw cyson. Y mae syniadau newyddion—drychfeddyliau ffresh—yn dyfod yn barhaus i'r hwn sydd yn edrych am danynt, ac yn sylwi yn ofalus ar bethau a digwyddiadau o'i amgylch. Dywed Goethe fod ei feddyliau goren ef yn dyfod iddo fel adar yn canu, rhyddion blant Duw, gan lefain "Dyma ni."

Y fath faterion i'w trafod a awgrymir yn fynych gan hanes un dydd, fel ei ceir yn y newyddiaduron,—pethau alaethus mewn teuluoedd,

plant truenus, dinystr ar fywydau ieuainc, cymeriadau wedi eu handwyo, meddyliau wedi eu gwallgofi, poenus dristwch a llawer o hunanladdiadau. Fel y gallasai yr holl fywydau du hyn gael eu newid a'u bendithio, pe buasai yr holl eglwysi ddim ond yn rhai byw, a'r holl aelodau yn myned allan fel Job i chwilio am y rhai truenus a diswewr, ac yn dweyd wrthynt nad ydynt yn blant amddifaid a esgeulusir; nad ydyw eu cwynofain yn gywir "nad oes neb yn gofalu am danynt;" fod Tad sydd yn eu gwraudo ac a'u cynorthwya pan alwant arno!

A'r fath wynebaw sydd o'n hamgylch ymhob man, yn dwyn arwyddion amlwg fod arnynt eisieu help nad all neb ei roddi ond Iesu,—"y brawd a anwyd erbyn caledi." Merched a wnaethant yr un camgymeriad yn y cychwyn, a byth wedyn ydynt yn cario bywydau wedi eu mallu i'r diwedd trist; dynion yn suddo wedi eu llethu gan lwythau o ofid dirgel, nad allant wneyd yn wybyddus i neb, ac felly yn llusgo bywyd blin, nes y maent yn torri i lawr dan faich rhy drwm, na fwriadwyd iddynt erioed ei gario eu hunain heb help yr Un Mawr sydd yn rhoddi gorffwysdra, yr Un Mawr sydd yn dwyn ein beichiau, yr Hwn a ddaeth i lawr gyda'i gymorth cryf a pharod i gynnal y rhai sydd yn suddo dan flinderus ofalon brynau anhawdd bywyd,—a hyn oll o ddiffyg Cristionogion byw i chwilio am danynt, ac i ddweyd wrthynt am Grist a'i "Ddeuwch ataf fi a gorffwyswch."

Nid ydyw bywyd yn ddigon hir i hysbyddu Crist fel Boddlonwr mawr holl eisieu dynion. Dywed perthynasau Henry Ward Beecher wrthym fod ei ymwelydd olaf o Loegr, rhyw wythnos cyn iddo farw, wedi datgan gobaith y byddai iddo orffen ei "Fywyd Crist;" ond wedi iddo ymadael, dywedai y pregethwr mawr, gan ymgrymu yn ei gadair freichiau, ei wyneb yn goleuo, ac fel pe buasai yn meddwl yn uchel, "Gorffen bywyd Crist! Gorffen bywyd Crist! Pwy all orffen bywyd Crist? Ni ellir ei orffen." Yr oedd y rhain yn eiriau proffwydoliaethol, yn cael eu dweyd ar drothwy tragwyddoldeb, pan ar fyned i mewn i'w "weled megis ag y mae," ac i fod byth "yn gyfelyb iddo." Y mae yn troi yn ol, megis, i gysuro pregethwyr ieuainc pob oes sydd yn ofni y bydd testunau yn pallu iddynt, a dywed, "Gorffen bywyd Crist! Ni ellir ei orffen."

3. Mewn trefn i gael bywyd yn y pulpud, dylai y pregethwr wybod pa fodd i draddodi yr hyn sydd ganddo i'w ddweyd. Gallai dyn fod yn feistr ar ei bwnc, ond yn siaradwr truenus, ac felly fethu cael gwrandawyr. Traddodid darlithiau cyntaf Hunter ar ddifyniaeth, *anatomy*, i esgryn dynion, *skeletons*, am ei fod wedi methu cael rhai byw i wrando arno. Nid John Foster oedd y pregethwr olaf a draddododd ei feddyliau mawrion i eisteddleocedd gweigion. Dywedodd y Dr. John Thomas wrthyf yn bur ddiweddar, pe buasai ei fywyd ganddo i'w fyw drosodd drachefn y buasai yn cymeryd gwersi mewn siarad yn gyhoeddus gan yr athraw goreu y cawsai afael arno.

Mae rhai o honom a dreuliasom bum mlynedd yn ein hathrofeydd enwadol ac na chawsom erioed yr un wers ar siarad yn gyhoeddus. Myn rhai nad ydyw y fath ddarlithiau yn gwneyd dim lles. Y mae siarad yn gelfyddyd, a gall y mwyaf aneffeithiol yn gystal a'r mwyaf addawol ennill tir uwch yn hon fel ymhob celfyddyd arall. Mae llawer o ynfyrwydd wedi ei siarad a'i ysgrifennu ynghylch un wedi ei eni yn areithiwr, ac un wedi ei eni yn fardd. Yn ddiameu mae yn rhaid i'r areithiwr a'r bardd gael eu geni i ddechreu, ond nid oes un bardd yn dyfod yn fawr heb astudio prif gynhyrchion gwledydd ac oesoedd

ereill. Gall y pregethwr fod wedi ei eni yn areithiwr, ond ni all byth gyrraedd y rhagoriaeth uchaf sydd yn bosibl heb ddiwyllio ei ddoniau o dan yr addysg oreu. Y fath gymhwyster a gallu i lefaru sydd yn barhaus yn colli o ddiffyg yr hyfforddiant yma. Mae yr oes hon mor llawn o fywyd ymhob cyfeiriad fel nad all oddef dyluni, pa mor urddasol bynnag, yn y pulpud. A thra y mae brwdfrydedd yn y senedd, celfyddyd ar yr esgynlawr, bywyd wrth y bar, pam y dylem ni fod yn ddwl? Pam y dylai fod raid i ni grefu gan bobl ein gwranddo, pan y gallem siarad fel ag i'w gorfodi i'n gwranddo? Pam y dylem ni fod at drugaredd pob cynulleidfa am nad allwn fod o ddyddordeb iddynt, pan y mae yn bosibl i ni fynnu eu parch a'u sylw trwy ddyfod yn siaradwyr dyddorol, os nad nerthol? Y mae holl waith y pregethwr yn ofer, os nad all ennill a chadw sylw ei wrandawyr.

Mae yn wir ei fod yn gofyn llawer o boen a gwaith caled i ddyfod y pregethwr goreu sydd yn bosibl i bob un o honom. Ond onid oes eisieu llawer o ddyfalbarhâd a hunan-berth i ddyfod yn gelfyddwr, yn gerddor, neu yn awdwr llwyddiannus, ie yn llamiedydd llwyddiannus? Y mae yn drwm ac yn ofidus os nad ydym ni yn barod i roddi yr amser a'r llafur i'n perffeithio ein hunain yn yr alwedigaeth uchaf hon, pan y mae ereill yn rhoddi, ie eu bywydan, i gyrraedd nod sydd lawer yn is. Yr ydym wedi adnabod pregethwyr a wnaent mor dda yn y pulpud fel y gofidiem na wnellent y goreu ag oedd yn bosibl iddynt eyn myned iddo trwy fyfyrddod, nac ynddo trwy draddodiad. Y mae rhai fel yn meddwl y dylai rhagoriaeth mewn pregethu ddyfod iddynt mor naturiol a chysgu, neu y gallu i roddi ereill i gysgu.

Maddeuwch os siaredais yn rhy hyf ar y mawr angen o fywyd yn y pulpud. Yr wyf fi yn dyfod o Gymru, lle y mae pregethu wedi gwneyd mwy i'r bobl na dim gallu arall. Addefa pawb fod pregethwyr Cymreig mawrion wedi bod. Fe ddywedir wrthym yn fynych nad oes yr un yn awr. Y mae yn hen arfer i gymeryd i fyny esgyrn y pregethwyr a fu, i guro â hwynt y pregethwyr sydd! Yr oedd yr hen bregethwr a wrandewid rhwng brynau Cymru yn broffwydi Duw. Disgwyliant wrtho, nes y gwelent weledigaethau gogoniant yr Arglwydd. Fe'u hysbrydolid gan Dduw i esbonio a phregethu y Gair ysbrydoledig. Yr ydym wedi anfon i'n cyfeillion Seisnig engraffit yn awr a phryd arall: yr hyawdl Ddr. Vaughan, y proffwydol Ddavid Thomas o Fristol, y barddonol Domas Jones, heb enwi yr un o'r llu byw sydd yn cymeryd meddiant o Loegr, ie ac o Scotland a'r Iwerddon. Nid ydyw plant Cymru wedi cael uchelgais uwch am oesoedd na dyfod yn bregethwr Efengyl fendigaid Duw. Ymhyfyrdant mewn gwranddo meistriaid y gynulleidfa yn gorchfygu y torfeydd cyn iddynt o gwbl freuddwydio am ddyfod yn bregethwyr eu hunain. Ac i blant Cymru ni allai fod nefoedd fwy hyfryd na chlywed eto ein pregethwyr yn pregethu. Fy mrodyr, y mae yn waith ardderchog, yn deilwng o'r dyn goreu, ac ar ei oreu.

II.

Mewn Eglwys fyw y mae yn rhaid fod bywyd yn y Ddiaconiaeth. Mae y gair *diacon* yn y Testament Newydd yn cael ei ddefnyddio yn yr ystyr ehangaf i ddynodi unrhyw weinidogaeth, a chymerai i mewn "weinidogaeth y Gair." Yr oedd Phylip, un o'r saith cyntaf, yn efenglydd,—yn wir, y cenhadwr tramor cyntaf. Yr oedd Stephan yn

un arall, a'r merthyr cyntaf yn yr Eglwys Gristionogol. Yr oedd rhai o'r dynion goreu a adnabum i erioed yn ddiaconiaid. Nid oedd dim aberth yn rhy fawr, dim llafur yn rhy galed iddynt; yr oeddynt yn byw i wasanaethu Crist a'i Eglwys, bob amser yn bur i'w gweinidog, yn ei siriolli yn ei waith trwy eu cydymdeimlad, eu calonogiad, a'u cymorth. A'r fath help a all, ie un diacon ei roddi!

Mae y syniad yn ffynnu yn ormodol y rhaid i ddyn fyned i'r pulpud mewn trefn i wasanaethu Duw a'i genhedlaeth. Ond yr wyf fi yn adwaen llawer o ddiaconiaid y rhai a wnaethant i'n heglwysi a'n henwad y fath wasanaeth ysblenydd fel yr wyf yn edrych arnynt gyda dwfn barch fel hunan-aberthwyr annhaledig dros Grist.

Dywedodd y diweddar Mr. Samuel Morley wrthyf lawer gwaith mai ein heisieu mawr oedd *ffordd allan o'r weinidogaeth*; ein bod yn rhy barod i gredu, "pregethwr unwaith pregethwr byth." Y ffordd oreu allan a adwaen i, i ddyn difrifol sydd yn teimlo nad ydyw wedi ei fwriadu ar gyfer y pulpud, ydyw dyfod yn ddiacon, yn enwedig os na welodd yn ystod ei weinidogaeth ddiacon a allai ganmol. Deued i lawr a gosoded o flaen pawb esiampl well.

Ni fu erioed amser y gallai ein diaconiaid roddi mwy o gymorth i'n gweinidogion a'n heglwysi nag yn y dyddiau hyn o gynifer o alwadau. Nid yn unig y mae y pulpud yn galw am fwy o amser i ddarllen, meddwl, a pharatoi ar ei gyfer, ond y mae galwadau ereill, parhaus a blinderus, na wŷr neb ond gweinidog ffyddlon am danynt. Ac yn enwedig yn y dyddiau hyn pan y mae curadiaid yn ymweled ac yn proselytio, y rhai sydd yn ymddangos fel heb bulpudau i baratoi ar eu cyfer, ac felly a'r holl wythnos ganddynt i ymweled â chartrefi y bobl. Yr wyf fi weithiau wedi bod yn cennigennu wrth y rhai a allant roddi yr holl wythnos i ymweled am nad oedd arnynt eisieu gweledigaeth erbyn y Saboth. Ond y mae yn dyfod yn fwyfwy angenrheidiol fod bugail pob diadell, neu ei ddiaconiaid, yn galw yn fuan ar ol yr ymwelwyr hyn, rhag i'r ŵyn gael eu harwain ar gyfeiliorn.

A Duw yn unig wŷr fel yr ydym yn diolch iddo ac yn ei fendithio am yr help a'r gwasanaeth parod a meddylgar a roddir gan ddiacon ffyddlon. Y mae efe yn adwaen pob teulu sydd yn perthyn i'r gynulleidfa, fe'i croesawir i'w cartrefi oblegid iddo, mewn amseroedd aethant heibio, fyned i mewn i'w llawenydd a'u tristwch, mae y plant yn ei garu ac yn disgwyl am ei wên. Efe oedd eu hathraw yn yr Ysgol Sabothol. Mae ganddo lyfr bob amser yn barod, gyda gair o gyngor cariadus i bob un pan yn gadael yr hen gartref a'r hen gysegr i ymladd brwydr bywyd. Mae y gweinidog yn achlysurol yn derbyn parsel di-enw, llawer gwell na llythyr di-enw; ond fe wŷr megis wrth reddf o ble y mae y llyfrau newyddion neu yr aurheg brydferth i'w briod yn dyfod. Y fath fendith ydyw yr un diacon yna i'r gynulleidfa,—yn siriolli cartref adfydus yma heddyw, yn helpu teulu wedi eu hamddifadu draw yfory, a thrennydd yn peri i galon un o'i ddisgyblion yn yr Ysgol Sabothol wedi myned oddi-cartref lawenychu yn ei ymdrech yn erbyn anonestrwydd mewn pethau bychain, trwy dderbyn llythyr, gyda rhywbeth ynddo i felysu y cyngor da.

Y mae rhai wedi eu siomi yn y rhan fwyaf o eglwysi am na chawsant eu gwneyd yn ddiaconiaid cyn iddynt wneuthur unrhyw wasanaeth fel aelodau,—gan beri i ddyn feddwl am ddywediad Oscar Wilde am y coegyn, y *dandy*, "yr hwn a geisiai fod yn rhywun yn hytrach na gwneyd rhywbeth."

A'r perygl o golli dyn fel yr un da a ddisgrifiwyd o'r ddiaconiaeth, ydyw fy nadl gryfaf i yn erbyn ail-etholiad parhaus ar ddiaconiaid. Fe ddadleuir yn fawr dros hynny gan enwad arall yng Nghymru yn awr. Yr wyf yn addef fod llawer i'w ddweyd drosto. Y mae gan eglwys, meddir, lawer ffordd i newid ei gweinidog; a pham nad ei diaconiaid? Ac ychwanegant ei fod yn dyfod yn argyhoeddiad dwfn fod Senedd o saith mlynedd yn rhy hir, ac y rhaid i ddynion ddyfod i'r bleidlais yn fynychach; fod hynny yn iachus, ac yn creu brwdfrydedd newydd; ac fod ffordd hir wastad heb drôad ynddi yn hynod o flinderus.

Yr un ddaïl a allaf fi weled o'i blaidd ydyw, bod diacon, wedi ei etholiad, yn fynych yn blino ar y gwaith, os nad ar y swydd, ac y rhoddai ail-etholiad iddo ffordd barchus allan o'r sefyllfa. Onid yw y cri yn dyfod yn rhy gyffredin y dylai pob diacon fod yn ddyn o fusnes, fel pe buasai pob eglwys yn rhedeg siop grefyddol? Gadewch i ni gael dynion o fusnes, yn sicr, os ydynt yn meddu cymhwysterau y diaconiaid cyntaf—"gwŷr da eu gair, llawn o'r Ysbryd Glan a doethineb." Rhaid i ddynion o fusnes beidio cael eu llyncu i fyny i'r fath raddau gan fusnes, fel ag i esgeuluso galwadau yr eglwys arnynt. Ac os mynnwn i'n heglwysi fod mewn cydymdeimlad a'r bobl, rhaid fod diaconiaid o blith y dosbarth gweithiol. Yng Nghymru y maent gennym ymhob eglwys, a'r gweithwyr ydyw asgwrn cefn ein cynulleidfaoedd.

Ymron yn yr holl eglwysi Cymreig y mae sedd diaconiaid gerllaw, o amgylch y pulpud. Fe gychwynwyd hynny mae'n ddiau ar yr egwyddor o gael y gwrandawyr goreu o dan lygad y pregethwr; fe gredid fod yr hyawdledd, nid yn unig yn y gwrandawyr, ond yn y rhan honno oedd nesaf at y pulpud. Rhaid i mi addef nad ydyw bob amser yn gweithio yn dda. Weithiau y mae *non-conductors* yn sedd fawr y diaconiaid, yn gwrando gyda llygaid cauedig, ac heb roddidim ymatebiad oddieithi ambell i ddylfiad gên, ymatebiad na ysbrydolodd erioed eto unrhyw siaradwr.

Pan mae y dylyfwyr yn amlhan, yr wyf bob amser yn meddwl mai y drefn Seisnig yw yr oreu, sef chwalu y *non-conductors* ymhlith y gynulleidfa, yn lle bod o flaen llygad y pregethwr. Y mae rhywbeth arwyddocaol yng ngeiriau Crist, mai yr unig had y mae yr hauwr goreu yn hau, sydd yn dwyn ffrwyth, yw yr hyn sydd yn disgyn ar ddacar "calon hawddgar a da." Ni ddylai yr un dyn heb "galon hawddgar a da" fod yn agos i'r pulpud, rhag iddo rwystro i'r dylanwadau bendigaidd gyrraedd y gynulleidfa. Mae y gwaith mor fawr yn ei amcan, mor ogoneddus yn ei ganlyniadau, fel y mae llwyddiant pob ymdrech arall yn mynd yn ddim mewn cymhariaeth iddo. Y mae yn rhy fawr i'r mwyaf ymroddedig ar ei oreu heb weddïau a chydymdeimlad pawb sydd o'i amgylch. Paul, yr hwn a wyddai ei fod wedi ei alw i'r weinidogaeth gan Grist ei Hun, na flinid ef un amser ac na phetrusai byth am y gwirioneddau mawrion oedd yn gwneyd i fyny yr Efengyl—Paul a ysbrydolod i ysgrifennu epistolau am Grist a'i waith na edy y byd byth iddynt farw—ac eto gwelwch fel ymhob epistol y mae yn erfyn am weddïau pob eglwys. Yr oedd y posibilrwydd o fethiant mor ofnadwy! Yr oedd achub un enaid yn beth mor aruthrol fel yr oedd clychau y nef yn canu, ac yr oedd llawenydd yng ngwydd angylion Duw am fod un wedi ei achub i fywyd tragwyddol.

III.

Rhaid i Eglwys Fyw gael ei gwneyd i fyny o Aelodau byw. Dylai fod mor lawn o fywyd fel y byddo pob aelodau nad ydynt yn gynorthwy-

wyr yn ei gwaith, yn syrthio ymaith yn naturiol fel dail meirw oddiar goeden fyw. Fe ddywedwyd gan gadeirydd blaenorol i'r Undeb hwn, Dr. Eustace Conder, "Nad ellir symio i fyny egwyddor sylfaenol Annibyniaeth yn fwy cyfiawn nag yn y wireb yma, Rhaid i Eglwys fyw gael ei gwneyd i fyny o Gristionogion byw."

Y mae pob Cristion yn was i Grist, yn gweithio drosto Ef; ac os nad ydyw yn weithiwr, sut y gall fod yn was? Un o'r pethau mwyaf tarawiadol mewn cysylltiad â'r eglwysi cyntaf oedd y bywyd a ymddanghosai fel yn meddiannu pawb oedd mewn cysylltiad â hwynt. Nid oedd neb yn llusgedig, yr oeddynt oll yn fyw. Yr oedd eglwys yn y ty, cynulliadau i addoli ar ochr y bryn, ac o amgylch y cychod ar y llyn; a dilynent esiampyl y Meistr o brynnu cyfleusterau a gwneyd gwasanaeth ar ochr y ffordd. Yr oeddynt oll yn wneuthurwyr ac yn weithwyr.

Dylai drychfeddwl y Cyfandir o fod pob dinesydd yn filwr, fod eto yn arwyddair Eglwys Fyw! Ac ai nid dyma ddirgelwech llwyddiant Byddin Iachawdwriaeth?

Onid ydym wedi bod yn rhy barod i edrych ar wasanaeth Cristionogol fel dyledswydd ychydig o aelodau ymroddgar?

Y mae eglwys o gant o weithwyr yn llawer mwy effeithiol er daioni nag eglwys o dri chant, gyda dau gant o rai heb fod yn gweithio, neu bartneriaid cwsg. Y mae pob aelod segur yn creu awyrgylech ddrwg sydd yn ymddangos fel yn cynhyrchu segurwyr ereill, ac yn gefnogaeth i syniad cyfeiliornus am ystyr aelodaeth mewn eglwys. Dywedai y sylwedydd craff, Mr. John Stuart Mill, unwaith: "Nid oes ar ddynion drwg eisieu dim mwy i ddwyn oddiamgylch eu hamcanion na bod dynion da yn edrych, ac yn peidio gwneyd dim." Ac mor boenus o liosog ydyw y dynion da ydynt "yn edrych" ar yr holl anghyfiawnder, meddwdod, dioddefaint, tlodi a diaffyddiaeth sydd o'u hamgylch, ac yn gwneyd dim. Gynifer o eglwysi sydd, fel eglwys Sardis, a chanddynt "ychydig enwau," ond llawer o aelodau! Yr "ychydig enwau" yn gweithio dros Grist, a'r llawer o aelodau yn eu cadw eu hunain! Yr Ysgol Sabothol, y cyfarfod gweddi, y *band of hope*, a'r gwahanol gymdeithasau, oll wedi eu gadael i'r "ychydig enwau," tra mae y llawer o aelodau yn tawelu eu cydwybodau trwy dalu tanysgrifiad, a hwnnw yn un pur annheilwng. Rhaid i ni wyllo rhag y perygl o droi ein heglwysi yn glybiau comfforddus, lle y gall aelodau fwynhau eu pleserau meddyliol, ac anghofio y byd oddi-allan, a'u dyledswyddau at y trueiniaid a esgeulusir. Rhaid i'n haelodau beidio meddwl eu bod fel teithwyr ar ein hager-longau mawrion—unwaith y cymeront docyn am y fordaith, nad oes ganddynt ddyledswyddau i'w cyflawni, ac os gofynir am eu help y gallant ateb, "Nid wyf fi yn un o'ch dwylaw, *passenger* ydwyf fi." Ond y mae ar Iesu Grist eisieu dwylaw a chalonnau. "Pa beth bynnag yr ymaffio dy law ynddo i'w wneuthur, gwna a'th holl egni." Nid oes arnom eisieu *passengers* yn unig yma, ond oll yn ddwyllaw, ac â'u holl nerth yn gweithio dros Grist. Dywed y proffwyd Micah wrthym am weision pechod yn ei ddydd ef, ac y mae lawn mor wir yn yr eiddom ni, "Eu bod yn gwneuthur drygioni â'r ddwy ddwyllaw yn egnïol." Nid gydag un llaw, nid gyda'r ddwy law yn ddifater, ond gyda'r ddwy law yn egnïol. A sut y gallwn ddisgwyl ennill y byd yma yn ol i Grist trwy aelodau gyda dwylaw segur a breichiau plethedig, gan adael pob ymdrech Gristionogol i'r "ychydig enwau," yr "eglwys o fewn yr eglwys"?

Dyma ydyw ein gwendid yr amser presennol, fod cynifer yn ein heglwysi sydd wedi addunedu ffyddlondeb i Grist, ond yr oll wedi terfynu yn yr adduned o'r broffes Gristionogol. Clywsom yn fynych un o'r aelodau hyn yn gwneyd addewid fawr o ffyddlondeb yn y dyfodol, ond yna bob amser y terfyna, gan ein hadgofio am yr agerlong fechan honno y darllenasom am dani a feddai y fath anferth chwibaniaid fel y treuliai ei holl ager pan chwibanai, ac yna y byddai raid iddi sefyll. Onid ydych yn adnabod y dyn? Adduneda heno y dilyna Grist pe bai bawb yn ei adael, ie hyd angyd; ac yn y man chwi a'i cewch yn ymdwynno wrth ochr y tân, wedi gadael Crist pan ar ei brawf,—yr oll wedi mynd yn y chwibaniaid.

Ac onid oes aelodau o'r fath yn ein holl eglwysi, yn addaw ffyddlondeb mawr i Grist a dynoliaeth, a'r oll yn terfynu yn yr addewid? Os ydyw y rhai hyn yn Gristionogion,—nad ydyw eu crefydd yn costio dim i'w pocedi, eu meddwl, neu eu hamser,—yna beth yw rhai fel Moffat, Livingstone, a John Williams, a aberthasant hyd yn oed eu bywyd dros Grist?

Pa fodd y gallwn gydrestru dan yr enw Cristion yr un na wna un aberth o gwbl dros ereill, a'r un sydd yn ei roddi ei hun, ei fywyd, dros ereill? Mae yn amhosibl. Nid yw y cyntaf yn eiddo Ef, oblegid y mae heb "Ysbryd Crist."

Rhaid i'r gwaith mawr a gogoneddus hwn o gyfnawid dynion, a Christioneiddio y paganiaid o'n hamgyleh, gartref ac oddicartref, ddyfod yn uchelgais pob Cristion professedig. Rhaid i bob aelodau ymuno â'r "eglwys o fewn yr eglwys," a gweithio "â'r ddwy ddwyllaw yn egniol." A rhaid iddo ddyfod yn *waith* yr eglwys, ac nid rhan fechan o'i gwaith.

Y fath alluoedd cuddiedig sydd, ie yn awr, yn y rhan fwyaf o'n heglwysi, pe yn unig y gwnaem ddefnydd o honynt! Y fath dalentau na alwyd allan sydd ymysg ein pobl ieuaine! Mor araf ydym wedi bod mewn gofyn i'r *chwiriorydd* ein cynorthwyo, er ein bod yn darllen am ddiaconesau yn yr Eglwys foreuol, ac er nad ydym yn darllen am yr un ferch oedd yn angharedig neu yn anffyddlon i Grist tra yma ar y ddaear. Yr oedd dynion yn ddielfig yn eu creulondeb tuag ato Ef, ond ni ddarfu i un ferch ei fradychu, ei watwar, ei adael, na phoeri i'w wyneb. Darfu i lawer o honynt ei siroli pan ar ei ffordd i'r groes, gan olchi ei draed â dagrau cyn i ddynion yrru hoelion iddynt, gan encinio ei ben â'r perarogl gwerthfawr o flaen y drain â'r rhai y darfu i ddynion ei goroni Ef. Wylent gydag Ef ar ei ffordd i Galfaria, ac yr oeddynt yn ffyddlon iddo hyd y diwedd. Ac onid ydynt yn ffyddlon a phur iddo Ef eto?

Pam, ynte, y buom ni cyhyd yn galw am eu gwasanaeth?

A dywed rhai wrth ein pobl ieuaine ein bod yn gofyn gormod oddi-wrthynt; fod y nôd yn rhy uchel. Na chredwch hwynt, ond codwch a chynorthwywch ni yn y gwaith mawr hwn. A phe chwaddent pan aberthweh bleser i ddyledswydd, ac y profwch eich cariad at Grist trwy eich cariad at ddynion, na ofelwch. Yr ydych chiwi yn perthyn i eneidiau proffwydol y gorffennol, yr ydych yn credu gyda hwynt mewn amser gwell i ddyfod,—amser heb drosedd ac eisien, heb anwybodaeth ac anghymedroldeb. Yr ydych wedi cymeryd eich lle yng ngorymdaith ardderchog y rhai a roddasant eu bywyd er dwyn i mewn yr oes well, a bydd tragwyddoldeb yn eiddo i chwi i lawenyachu gyda hwynt. "A byw fyddwch chwithau" oedd addewid y Gwaredwr wedi adgyfodi i bob un sydd wedi dyfod yn un ag Ef, nid fel y gangen wywedig heb ffrwyth ac

yn syrthio oddiar y goeden; ond "a byw fyddwch chwithau" fel y mae y gangen yn fyw sydd yn dal wrth y winwydden, sydd yn anadlu ymhob deilen, sydd yn plygu dan bwysau ei ffrwyth, ac yn ddigon isel i'r plentyn dynnu ei gwerthfawr rawnwin. Gadewch i ni gael eglwysi byw wedi eu gwneyd i fyny o aelodau byw, ac fe ddywed hynny ar ein holl genadaethau; fe rydd i ni weithwyr Cristionogol byw, cenhadon i gymydogaeith pob eglwys; a pheth y mae eglwys da os nad ydyw, fel ffynnon, yn fendith i'r fan lle y mae? Fe ddiogela y bywyd yma i ni gyfraniadau digonol at holl amgylechiadau yr eglwys a'i gwaith mawr. Yna fe fydd cymwynasgarwch yn mwy na dal ei thir yn erbyn rhyseidd. Y mae Duw wedi cyflawni ei ran Ef trwy roddi helaethrwydd o foddion i Gristionogion, ac nid oes arnom eisieu yn awr ond y bywyd ysbrydol i fyned i lawr—i lawr o'r pen i'r galon, i lawr o'r galon i boced pob dynion ariannog, fel ag i beri iddynt roddi en harian yn y banc diogelaf a goreu yn y byd, gwneuthur daioni i bawb.

IV.

1. Pa fodd yr ydym i sicrhau y bywyd hwn? Os ydyw yr eglwysi yn colli eu gafael ar gynifer y dyddiau hyn, y mae yn dyfod ein dyledswydd gyntaf i chwilio allan y rheswm am hynny. Pa bethau sydd yn atal llifiad mwy llawn o fywyd dwyfol i'n heglwysi? Y mae perffeithrwydd eglwys Gristionogol, fel rhan o deyrnas Dduw, yn cael ei ddangos gan Paul yn ei Epistol at y Rhufeiniaid, ac ni ellir gwella arno. Mae ei haelodau i fyw i *gyfiawnder*, *tangnefedd*, a *llawenydd*. A dywed Esgob Westcott mai cyfiawnder, tangnefedd, a llawenydd, ydyw y cyfieithiad Cristionogol o gydraddoldeb, rhyddid, a brawdgarwch, ymha un nad oes dim o'r hen wirionedd yn cael ei golli, ac y mae yr oll yn cael ei weddnewid. Yr hyn sydd wedi llesteirio dylanwad a chynnydd Cristionogaeth yn y gorffennol ydyw diffyg sêl dros gyfiawnder, dros dangnefedd, a thros lawenydd.

Rhaid i bob Eglwys sydd yn dymuno bod yn allu byw ddweyd dros *Gyfiawnder*. Rhaid i'w haelodau wneyd yr hyn y mae Duw yn gymeradwyo, a dysgu ufuddhau iddo Ef, a gwneyd yr hyn sydd iawn. Y mae rhywbeth ymhob dyn sy'n ymateb i'r apêl. Gwnewch yr hyn sydd iawn. Gwnewch eich dyledswydd. Mae gan yr oes yr ydym yn byw ynddi lawer o ddiffygion, ond y mae ganddi yr un rhagoriaeth hwn, ni all oddef ffug. Y mae yn tynnu ymaith y mwgwd, a myn weled y peth sydd islaw. Ymogonedda mewn ffeithiau, ac ni wna ond chwerthin am ben eglwysi sydd yn gwneyd haeriadan mawrion, ond heb ddangos ond ychydig neu ddim sêl dros gyfiawnder. Y mae yn gwawdio crediniaethau hanerog a seremoniau gweigion. Y mae yn profi pob peth, ac yn dal yn unig yr hyn sydd dda. A rhaid i eglwys fod yn dda i rywbeth mwy nag i ddarlunio bywyd fel pererindod trwy anialwch yma i Baradwys draw, a gadael y byd hwn i'r diafol a'i wasanaethwyr. Mae yr eglwys yma i gyfnewid y byd hwn yn Baradwys, cael gwared o'i ddeddfau anghyfiawn, cyfnewid ei arferion niweidiol, clirio ei heolydd o bob ffeidd-derau sydd yn llygru. A pha fodd? Trwy droi i ymarferiad yr hyn y proffwydodd Duw y byddai ei Eglwys, "Dy bobl a fyddant gyfiawn oll."

Tybier fod aelodau pob eglwysi Cristionogol wedi amcanu at wneyd hyn, dyweder am yr hanner can mlynedd diweddaf; y fath gyfnewidiad a wnelsai mewn hanes Eglwysig! Yn lle hanes cweryla ac erledigaeth,

fe fnasai yn hanes un gymdeithas yn gweithredu er cyfiawnder rhwng dyn a dyn ymhob cyfeiriad, teilwng o'r enw Teyrnas Dduw,—yn ddadl fyw, anwrthwynebol i argyhoeddi pawb fod y Crist Byw yn cyflawni ei addewid, “Wele yr wyf fi gyda chwi bob amser.” Yr wyf yn credu fod llawer camwri mawr i'w unioni, a diwygiadau mawrion i gael eu dwyn oddiamgylch cyn diwedd y ganrif hon. Fel aelod o Gyngor Sirol am dair blynedd, yr wyf yn teimlo yn argyhoeddedig pan fydd yr heddeidwaid yr gwbl dan lywodraeth y Cynghorau hyn y bydd meddwdod cyhoeddus a phuteindra cyhoeddus wedi eu gyrru o'n heolydd. Ac yn sicr y mae hawliau llafur a chyfalaf i'w setlo mewn rhyw ffordd fwy Cristionogol na rhuthro i arfan a thywallt gwaed, fel y gwnaed yn ddiweddar yn America. Y mae mân ryfeloedd cartrefol fel yr rhai hyn yn gwatwar ein Cristionogaeth. Pe byddai i'n holl eglwysi ond yn unig ymuno i beri eu bod yn dweyd dros gyfiawnder am yr hanner can mlynedd nesaf, fe fyddai i hynny dafu yr hanner can mlynedd diweddar yn gwbl i'r cysgod.

Cyfiawnder, Tangnefedd. Rhaid i ddiffyg tangnefedd beidio amddifadu yr eglwys o'i bywyd. Hi wnaeth yn ysblenydd yn nyddiau erledigaeth, er bod ystormydd oddiallan, am fod perffaith dangnefedd oddimewn. Ond ni ddarfu iddi erioed gyflawni ei chenhadaeth pan oedd ymraniadau, cynhennau, ac ymrafaelion oddimewn. Y mae ein gelyn cyfrwys yn deall yn dda y drefn o “wahanu a gorchfygu.” Nid yw y gwlith oddi uchod byth yn disgyn mewn ystorm, ac y mae pob ymrysoniadau yn gyrru ymaith y golomen nefol. Ni ddylai fod byth yn haws arwain bywyd crefyddol y tu allan i'n heglwysi nag o'u mewn; ond y mae yn haws pan nad all aelodau gadw danodd eu hysbryd o gythrudd-der, o fympwyon, ac o or-deimladrwydd, er mwyn heddwch yr eglwys. “Nyni a wyddom ddarfod ein symud ni o farwolaeth i fywyd, oblegid ein bod yn caru y brodyr.” Prawf y “bywyd” ydyw “cariad,” ac os na all unrhyw un gadw danodd ei ddigter er mwyn cariad tangnefedd, y mae heb fywyd. Ac yn ei wreiddyn y mae bywyd yn arwyddo cariad. Dywed George Macdonald “Nad ydych yn gyfiawn at unrhyw ddyn oddiwrth yr hwn yr ateliwch eich cariad.” Yr wyf yn addef fod yn dra anhawdd caru yr oll o rai Cristionogion annymunol. Nid wyf fi byth yn ceisio. Nid wyf ond yn ceisio caru yr hyn sydd dda ynddynt—ac y mae bob amser ryw dda ymhob Cristion—ac yr ydwyf yn ysgwyd llaw â'r “ychydig ddaion ynddynt,” ac yn gweddïo am i'r cyfan ddyfod fel yr ychydig hwnnw.

Cyfiawnder, Tangnefedd, a Llawenydd! Y mae arnom eisieu mwy o ysbryd llawenhau y Cristionogion boreuol yn ein heglwysi. Lawned yw epistolau Paul o alwadau i lawenydd ac i “lawenhau yn yr Arglwydd.” Beth a olyga? Hyn. Fe wyddai Paul, fel pob arweinydd mawr, y rhaid i ddynion gael eu calonogi i fuddugoliaethau mawrion. Golygai llanw eu calonau ag ofn a gwan-obaith golli y frwydr. Yr oedd y Cristionogion boreuol hyn yn llawenhau mewn gorthrymder, yn canu yn y carchar nesaf i mewn, nes yr oedd hyd yn oed y muriau yn dawnsio i'w cân; ac wedi colli y cwbl, llawenhaent yn yr Arglwydd, fel yn meddu yr oll ac am byth, ynddo Ef. Yr oedd y fath grefydd, lawn o obaith a llawenydd calon, yn ei hargymell ei hun i filoedd o'n hamgylch, ac fe'i hychwanegid i'r Arglwydd ac i'w eglwys. Dywedodd un o weinidogion mwyaf llwyddiannus ein hamser Fod ei eglwys ef yn eglwys oedd yn canu. Ai ni allem ni wneyd yr eiddom ninnau yn eglwysi fo yn canu ac yn llawenhau?

Fe olygai hyn edrych yn fwy fwy at Iesu, oblegid y mae llawenhau yn amhosibl wrth edrych i ni ein hunain. Yr oedd yr hen Gristionogion yn sier yn llawenhau, ond nid am ddim a welent ynddynt eu hunain. Llawenhaent yn yr Arglwydd. Yr oedd Efe wedi dileu y gorffennol tywyll, yr oedd y cymylau wedi myned, a gallent hwythau ymddigrifo yn heulwen ei bresenoldeb Ef. Yr oedd y presennol yn llawn o help; Efe ydoedd “eu braich bob bore;” ac yr oedd eu dyfodol yn llawn o obaith ac o etifeddiaeth y saint yn y goleuni.

Y mae dynion ymhob man yn edrych am yr hyn a alwant yn hapusrwydd. Danghosed pob eglwys, pob Cristion iddynt, fod y bywyd gwynfydedig a'r ysbryd llawn i'w gael mewn ymddiried yn yr Arglwydd Iesu Grist a'i wasanaethu Ef.

Nid oes lawenydd i'r hunanol. Ni allai brawd hynaf yr afradlon ffynhau y wledd, y llawenydd, a'r llonder. A wyddoch chwi pam? Am nad aeth erioed allan i edrych am ei frawd, ac i'w ddwyn yn ol. Pe buasai ddim ond wedi mynd i'r wlad bell i chwilio am dano a'i ddwyn adref drachefn, fe fuasai yn dawnsio yn y wledd, ac yn gwneyd i'r hen gartref adsain gan ei lawenydd, ac fe fuasai wedi ei lanw, uwchlaw y cwbl, â llawenydd yr Arglwydd.

2. Mewn trefn i'n Heglwysi fod yn rhai byw, rhaid i ni gredu yn un ffynhonnell bywyd ysbrydol,—gallu bywhaol Ysbryd Duw. Nid ydyw y dyn hunan-ddigonol byth yn ei dderbyn, nid ydyw yr eglwys hunan-foddlonol byth yn ei gael. A'r nerth yma o'r uchelder sydd arnom eisieu fwyaf oll y dydd hwn. Mae yr Eglwys yn gyfoethocach mewn dynion a moddion nag y bu erioed; y mae ganddi drefniadau mwy ardderchog, mwy o ddysg a diwylliad nag a fu ganddi o gwbl. Nid ydyw y pethau hyn ond y peirianwaith; mae arnom eisieu nerth i ysgogi y cwbl; mae arnom eisieu digon o fywyd i wneyd i'r dynion meirw o'n hamgylch yn fyw i Dduw ac i ddyledswydd. Heb hyn nid yw yr Eglwys ond cwbl ddinerth, am ei bod heb *ei gwir fywyd ei hun*.

Yr ydym yn sôn am amseroedd apostolaidd a thânau Pentecostaidd; ond a oes unrhyw reswm pam na chaem ddylanwadau mwyaf nerthol yr amseroedd hynny drachefn? Mae yn sier nad ydyw y gallu wedi ei ddysbyddu, ac nad ydyw y tân wedi diffodd.

Yr wyf fi yn dyfod o wlad y diwygiadau, ac er ein bod yn edrych at y Senedd yn awr i'n gwared oddiwrth ymryson rhyfelocdd y degwm a S-fyddliad anghyfiawn a gorthrymus, yr ydym yn edrych yn uwch na St. Stephen am fywyd a nerth i'n heglwysi i gyfarfod yr argyfwng sydd o'n blaen.

Y fath amcan ardderchog yr ydym yn gweithio er ei gyrraedd. Un eglwys gyffredinol i Grist, eglwys cyfiawnder, tangnefedd a llawenydd, a llawn o'r Ysbryd Glân! Dyma yr Utopia gyntaf a mwyaf gogoneddus. Pwy na chymera i ei safle wrth ochr Crist i'w dwyn i mewn? A gogoniant Crist a'i Efengyl ydyw, eu bod yn galluogi yr isaf i wneyd yr hyn nad all ond arwr wneyd hebddynt. Edrychiwch ar y glowyr acw yn Nyffryn Ogmores, fel y rhoddent eu bywydau er mwyn achub eu cyddynion. Y maent bron i gyd yn aelodau o eglwysi Cristionogol, ac y maent wedi eu gwneyd yn arwyr trwy ddylanwad Iesu a'i groes. Oblegid, wedi'r cwbl, fel y dywed Father Didon: “Iesu Grist ydyw enw mawr hanes. Y mae ereill er mwyn pa rai y bu dynion farw; Efe yn unig a wasanaethir gan *bob pobl*, ymhlith yr holl genhedloedd, a phob amser.

Fy anwyl frodyr, ni allaf derfynu fy anerchiad heb gyfeirio yn bur fyr at y brodyr enwog, ein harweinwyr yr ymddiriedem ynddynt, a gollasom er ein cyfarfodydd ym mis Mai.

Un prawf mawr, sut bynnag, bwl ein henwad o Dduw, ydyw y gwŷr anrhydeddus a ddyry i ni i wasanaethu ein heglwysi, y rhai ydynt barod i fyw, dioddef, a marw er helpu i ddwyn i mewn deyrnas ogoneddus Crist.

Y pregethwr "Undeb" cyntaf a glywais i oedd Dr. Eustace Conder, yr hwn, am wyth mlynedd a deugain, a lanwodd sefyllfa o ddylanwad enwog yn ein heglwysi; gŵr o graffder ysbrydol nodedig a diwylliad mawr, a gweithiau cyhoeddedig yr hwn a ddarlennais yn dda byth er pan glywais y pregethwr. Yn swydd York, lle y treuliodd un mlynedd ar ddeg ar hugain o'i fywyd defnyddiol, ni raid i mi ddweyd ychwaneg; grwyddoch am ei wasanaeth, a pha fodd i gadw ei goffadwriaeth yn fythol wyrdd. A Henry Simon, rhodd arall o Gymru i'r eglwysi Seisnig; gweinidog duwiol ac ymroddedig, traethiadau yr hwn oedd mor awgrymiadol fel yr agorent ffyrdd hyfryd i'r dychymyg grwydro ymhellach na dim a ddywedai. A Dr. John Thomas, yr ail o'n Cyn-Gadeirwyr, wedi ei alw adref mewn llai na chwe mis, yr hwn a roddodd y rhan oreu o'i fywyd i ddylanwadu er da ar ddinas Seisnig Liverpool. Nid oes neb yma a ŵyr yn well na mi, oeddwn yn aelod o'i eglwys am flynyddoedd, mor bureiddiol a dyrchafedig oedd y dylanwad hwnnw.

Yr oeddwn yn sefyll o flaen St. George's Hall yn Liverpool pan oedd y dyfroedd cyntaf o Lyn y Fyrnwy yng Ngogledd Cymru yn rhuthro i mewn, gan neidio i fyny yn y fflynhonnau o flaen y Neuadd. Mi feddyliais am y geiriau nodedig hyn o eiddo Theodore Parker:— "Y mae eglwys neillduol yn ffodus os gall gael gŵr crefyddol enwog fel ei dysgawdwr,—gŵr o athrylith, cymeriad mawr, a bywyd mawr. Y mae fel cael llyn mawr i redeg trwy fil o bibellau i heolydd ac ystrydoedd dinas fawr; dwfr y mynyddoedd yn byrlymu i fyny i drigleoedd budreddi ac afiechyd." Meddylw'n am y pregethwr a ddygasid o'r un wlad i bulpud oedd gerllaw a ddylanwadai ar, ac a lanhâi filoedd o fywydau, gan wneuthur hoender ieuencid yn ddisglaer a siriol, a ffydd yr oeddrannus yn gryfach yn ei gafael ar Iesu; yn gwneyd bywydau pawb yn gyfoethocach iddynt eu humain ac i ereill, gan lanw eu cartrefi â "phrydferthwch sancteiddrwydd" a'u troi tua'r nefoedd, fel y byddai pob cartref daearol yn wynebu ar gartref tragwyddol Tad yr Iesu. A thra y bydd y ffrydiau pur grisialaidd yn rhedeg i mewn o'r brynïau, felly y bydd i ddylanwad y fath fywydau ddweyd ar yr oll o'r dyfodol, gan wneyd y ddaear yma yn etifeddiaeth gyfoethocach a mwy ardderchog.

Y mae wedi bod i mi yn awgrymiad melus o eiddo rhyw esboniwr fod yr enwau a roddir i'r Gwaredwyr gan Esaiah—"A gelwir ei enw ef Rhyfeddol, Cynghorwr, y Duw Cadarn, Tad Tragwyddoldeb, Tywysog Tangnefedd"—i gael eu harddangos a'u hegluro yn hanes yr eglwys, nid oll ar unwaith, ond enw newydd ar gyfer pob cyfnod newydd.

Ar unwaith yr oedd ei enw yn "Rhyfeddol,"—rhyfeddol yn ei berson ac yn ei fywyd o gymwynasgarwch; Mab y Dyn yn dwyn i mewn frawdoliaeth pob dyn, a'r ddaear newydd ag oedd i fod; ac oll-ryfeddol yn ei farwolaeth a'i adgyfodiad buddugoliaethus, gan ddwyn i'r golwg y nefoedd newydd. Yna fe ddaeth ei ail enw o "Gynghorwr," a'i gan-lynwyr a elent i bob man, gan gynghori pawb "i lynu wrth yr

Arglwydd." Yna y mae yn ymddangos fel y "Duw Cadarn," gan gynnal ardderchog lu y merthyri yn y deng erledigaeth greulawn. Ac yn awr yn ein dydd ni y mae y "Tad Tragwyddol" yn cael ei ddatguddio, ei bregethu, a chredu ynddo yn fwy nag erioed. A dywedodd Maurice yn wych "Nad oes brawdoliaeth heb yr un yn Dad iddi." Ond y mae y pumed enw i gael ei weithio i hanes y dyfodol: "Tywysog Tangnefedd"—tangnefedd rhwng dyn a Duw, tangnefedd rhwng dyn a dyn, rhwng meddwl a chydwybod. Mwy na hynny, "Ac ni ddysgant ryfel mwyach." Ac mor sier a bod y geiriau yn llyfr Duw, fe fydd i Dywysog Tangnefedd eu gwneyd yn wir. Ac fely mae Mr. Greg, yn ei "Enigmas of Life," yn nodi, Fel y gwna hyn i ffwrdd â "phoblogaeth anferth" o ddynion segur ar for a thir, ac felly â phuteindra a meddw-dod, a'r holl ddrygau sydd yn eu dilyn. Ac y mae yn dyfod. Fe fydd i eglwysi byw brysuro y dydd. Fe fydd darganfyddiadau gwyddoniaeth y fath fel y daw offer dinystr yn rhy ofnadwy i unrhyw genedl "ddysgu rhyfel mwyach." Felly gadewch i ni weithio ymlaen,

Nes na churir mwy ddrwm rhyfel, ac na ledir baner gwŷd
Yn senedd-dy dynolryw, yng nghynghreiriad mawr y byd.

"Yna y seithfed angel a udgana gan ddywedyd, Aeth teyrnasoedd y byd yn eiddo i'n Harglwydd ni, a'i Grist Ef, ac Efe a deyrnasa yn oes oesoedd."

RHYDDID Y RHYW FENYWAIDD.

Rhyddid ! yw fy arwyddair,
Trwy y byd gwynfyd a gair;
Rhyddid i holl ryw Efa,
Rhyddid, O Rhyddid barhâ !

GAIR bendigedig yw y gair Rhyddid ; gair sydd yn peri i ni feddwl am y pysgod yn chwareu yn y môr mawr llydan, a'r adar yn ehedeg yn yr awyrgylch ddiderfyn. Ond y mae yn air, ysywaeth, na bu a wnelai y Rhyw Fenywaidd nemawr ag ef am oesoedd lawer. Erbyn hyn, o fawr drugaredd ein Tad Nefol, y mae yr Efengyl wedi estyn rhyddid i'r rhyw fenywaidd.

Yn ol y rhyddid a fwynha y merched mewn teyrnas, y mae barnu maint gwareiddiad y deyrnas honno. Y mae hyn yn amlwg ond taflu golwg ar y byd. Y fath wahaniaeth a welir yng nghyflwr gwledydd y gorllewin, ragor y rhai dwyreiniol ; rhwng Lloegr a Phersia ! In y flaenaf, lle y mae y merched yn rhydd a pharchus, y mae addysg yn uchel, masnach yn cynhyddu, crefydd yn ffynnu, a thôn cymdeithas yn bur a diwylliedig. Yn yr olaf, lle mae y merched yn gaethion, y mae gwareiddiad yn isel, a phob ymgais at wella cymdeithas yn cael ei gaethiwo megis gan ryw allu anweledig.

Trwy ddylanwad distaw y mae benyw yn gweithio, a gall hi edrych yn hamddenol ar ferw bywyd cyhoeddus dyn. Y mae yntau, drachefn, yn cario allan yn ddiafrybod yn ei fywyd y dylanwad a dderbynia yn nistawrwydd ei gartref. Gan hynny, os ydyw dylanwad y rhyw fenywaidd yn effeithio ar ac yn treiddio trwy holl fywyd y meibion, os bydd yn

ddaionus fe fydd effeithiau daionus yn canlyn. Yn wir dan bob amgylchiadau, y rhyw fenywaidd sydd yn llywodraethu moesoldeb cenedl. Felly y bu, felly y mae, ac felly y bydd, gan ei fod yn canlyn fel achos ac effaith nas gall dyn ddiraddio y fenyw heb ar yr un pryd ei ddiraddio ei hun; ac ni all ei ddyrchafu ei hun heb ddyrchafu y ferch hefyd. Rhaid gwella cymdeithas trwy ddylanwadu ar egwyddorion y galon, a llef ddistaw fain dylanwad iachusol, crefyddol y rhyw fenywaidd, ydyw y gallu cryfaf i sierhau hynny.

Cyn y gall y fenyw ddylanwadu er daioni, rhaid iddi fod yn rhydd. Prin yr ydym ni sydd yn byw yn y ganrif hon yn gwybod ystyr y gair gorthrwm,—ni sydd yn mwynhau rhyddid bron yn ei fan uchaf. Ond nid fel hyn yr ydoedd erioed; na, planhigyn bychan iawn ar y dechreu ydoedd y rhyddid hwn sydd wedi cynhyddu yn bren mor fawr. Dyddorol fuasai dilyn hanes rhyddid y rhyw fenywaidd trwy yr oesan, ond llanwai hynny gyfrol faith. Fe'i ceir fel tonnau y môr ar y traeth, weithiau yn uchel ac weithiau yn isel; ond pob ton yn cyrraedd yn nes i ben llanw na'r un flaenorol. Isel iawn ydoedd wedi'r cwmp, ac yn ystod yr oes batriarchaidd, ond codai ychydig dan yr oruchwyliaeth Foenaidd. I lawr dan yr Ymerodraeth Bersiaidd a'r un Fabilonaidd, ac yn uchel dan yr un Aiftaidd. Yr oedd yn cilio yn ol yn Groeg a Rhufain, i godi yn uchel yn sylfaeniad Cristionogaeth. I lawr drachefn trwy Babyddiaeth a thywyllwch y canol oesoedd, ac yn codi yn raddol o'r Diwygiad Protestanaidd hyd yn awr.

1. Y cyfnod Patriarchaidd.

Gan Efa ym Mharadwys, cyn y cwmp, yr oedd rhyddid gwirioneddol, rhyddid na all hyd yn oed yr eiddom ni ddal i'w gymharu ag ef. Rhyddid oddiwrth bechod, a chian hynny rhyddid oddiwrth boen a galar; rhyddid oddiwrth gacthiwed arferion cymdeithasol a gormes ffasiwn. Nid oes gennym le i gasglu fod Adda yn arfer unrhyw awdurdod feistrolgar arni; pe amgen, buasai yn gwneuthur ymdrech i'w rhwystro rhag syrthio yn ysglyfaeth i dwyll y sarff. Na, sefyll yno yn dawel heb yngan gair wnaeth Adda, ac felly "ei fwyta gudd yr afal," a thrwy y weithred honno gwerthodd Efa ymaith ei rhyddid ei hun a rhyddid ei rhyw.

Nid oes nemawr o son am Efa wedi y cwmp,—beth oedd ei hoedran yn marw, neu pha le y claddwyd hi, a dim gair am ei merched; yn wir, ni chofnodir enw un ferch a fu fyw yn ystod yr amser o Efa hyd Lamech. Ceir enwau gwragedd Lamech, ond yn eu hanes hwy gwelir fod sefyllfa y rhyw wedi myned yn is drachefn, trwy yr arferiad croes i reswm ac Ysgrhythyr o amlwreiciaeth. Llygrodd yr arferiad yma gymaint ar foesau y byd fel y bu raid ei foddî â dyfroedd y diluw. Wedi myned heibio i Adah a Zillah, ni cheir enw benyw wedi ei gofnodi am ganrif-oedd, yr hyn a brofa mor israddol oedd y rhyw y pryd hyn. Yn y bumed bennod o Genesis ceir rhestr o achau y patriarchiaid, ac felly yn y ddegfed, ond heb un enw benyw yn eu plith. Ni enwir gwraig Noah, ein hail fam, na gwragedd ei feibion, nac un ferch arall hyd nes y deawn at hanes Sarah a Milcah. Pan ystyriwn fod y cyfnod o Efa hyd Sarah yn cynnwys y drydedd ran o'r amser o'r greadigaeth hyd yn awr, y mae yn rhyfedd na cheir ond enwau pump o ferched wedi eu cofnodi yn ystod y canrifoedd hynny. Y mae ychydig o oleuni yn llewyrchu ar ein

cyflwr yn hanes Sarah—y wraig rydd, eto rhyddid nacïol iawn ydoedd; a theimlai pawb, pob merch o leiaf, wrth ddarllen hanes Sarah, Rebecca, Rahel, ac ereill o ferched yr Hen Destament—cymeriadau prydferth y rhan fwyaf o honynt—fod rhyw gaethiwed anesboniadwy yn eu hamgylchu, ac yn pylu eu disgleirdeb.

Cyflwr cyffredin y fenyw yn yr oes batriarchaidd ydoedd un o gaethiwed. Merched o sefyllfa uchel yn agored i gael eu cipio ymaith a'u gwerthu yn gaethion; yn cael ymddwyn tuag atynt yn waeth nag anifeiliaid direswm; heb un llais mewn perthynas i unrhyw amgylchiad, na sefyllfa sier yn nhai eu gwŷr. Yr oedd gorchwylion y merched yr adeg hon yn ddiraddiol; allan yn gwylied y praid, yn tynnu dwfr, ac yn gwneyd y rhan fwyaf o galedwaith a ystyrir yn awr yn rhan arbennig y meibion. Fel yr oedd sefyllfa y rhyw fenywaidd yn isel a chaethiwus, felly yr oedd moesau y cenhedloedd oeddynt yn byw ar y ddacar y pryd hynny yn llygredig a barbaraidd.

Ymhlith yr Hebreaidd, yr oedd sefyllfa merched a gwagedd yn fwy hapus. Gellir casglu hyn oddiwrth y gorchmynion gosodedig yn neddfau Moses sydd yn dwyn perthynas â'r rhyw fenywaidd; ac y mae yn debyg fod y disgwyliad cyffredinol am y Messiah yn peri i'r merched dderbyn y parch dyladwy oddiar law y meibion, rhag mewn un modd iddynt yn daiarwybod amharchu y fenyw a fyddai yn fam y Gwareder. Byddai y merched perthynol i lwyth Lefi yn gwasanaethu yn yr addoliad, ac am hynny disgwyliid iddynt fod yn hynod bur a dilychwin eu cymeriadau, a chosbedigaeth lem a oddiweddai y fenyw a syrthiai i bechod. Dau beth oedd yn tynnu oddiwrth sefyllfa y merched Hebreaidd, sef amlwreiciaeth a chyfraith yr ysgariad.

Un o weddillion llygredig arferion paganaidd heb gael ei lwyr ymlid ymaith gan y wir grefydd, ydoedd yr amlwreiciaeth a geid ymhlith yr Hebreaidd, ac y mae y ffaith fod Jacob a Moses yn euog o hono yn profi nad oeddynt yn ystyried y drwg oedd ynddo. Ond os nad oedd dyn yn ewyllysio priodi mwy nag un wraig ar yr un adeg, yr oedd y gyfraith yn rhoddi hawl iddo ymadael a hi os na byddai wrth ei fodd, trwy yn unig roddi llythyr ysgar iddi a'i danfon ymaith. Y mae yr Efengylwr Marc yn rhoi hanes y Phariseaidd yn temtio Iesu Grist trwy ofyn iddo ynghylch cyfraith ysgariad, ac yn dwyn gorchymyn Moses i mewn i brofi eu dadl. "Moses," meddant, "a ganiatäodd ysgrifennu llythyr ysgar, a'i gollwng hi ymaith." Digwyddai hyn yn aml am achos lled ddibwys, y serch wedi oeri, neu unrhyw beth a ystyrir yn ddigonol ganddynt hwy eu hunain. Ond y mae Iesu Grist, wrth ateb, yn dangos mai o herwydd drygioni y tadau y rhoddwyd y gorchymyn hwn gan Moses. "O achos eich calon-galedwech chwi yr ysgrifennodd efe i chwi y gorchymyn hwnnw." Ac y mae yn dangos nad cyfreithlawn ysgaru ond am un pechod mawr,—anfyddlondeb.

Yr oedd y gyfraith yn taflu ei hadn dros y weddw ac yn ei hamddiffyn mewn modd neillduol; a phan oedd y genedl wedi dirywio yn amser yr Arglwydd Iesu, y mae Efe yn eu cyhuddo o esgeuluso cyflawni eu dyledswydd yn y cyfeiriad yma, ac yn cyhoeddi gwae uwch eu pennau. "Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaidd, ragrithwyr: canys yr ydych yn llwyr-fwyta tai gwagedd gweddwon."

Ar y cyfan gellid edrych ar sefyllfa y merched ymhlith yr Hebreaidd fel Gosen oleu ynghanol byd o dywyllwch a thrueni.

2. Edrychwn ar eu hanes yn yr Ymerodraethau Paganaidl.

Yn ol barn ein cyd-wladwr Syr William Jones, yr hynafiaethydd, Persia yw y fwyaf hynafol o holl ymerodraethau mawrion yr hen amser-oedd. Yr oedd mewn bod cyn sylfaenu Ninifeh a Babilon, a pharhaodd am flynyddoedd i lywodraethu ar y rhan fwyaf o wledydd y dwyrain.

Y mae y Persiaid wedi hynodi eu hunain fel gorthrymwyr y rhyw fenywaidd. Nwyddau perthynol i'r etifeddiaeth oeddynt yn en golwg; gellid eu gwerthu, eu benthyca, eu rhoddi yn anrheg, a'u lladd yn ol ewyllys eu perchennog; a dywed un hanesydd fod treth o fil o wryfon yn flynyddol yn cael ei dalu i un o Ymerawdwr Persia gan deyrn arall.

Yr oedd amlwreiciaeth yn ffynnu yn y wlad, ond yr oedd yno hefyd arferiad, mwy diraddiol i'r fenyw na hyd yn oed amlwreiciaeth, sef gorfod priodi ag aelodau o'r un teulu. Y mae hanes yn llawn o esiamplau o briodas brawd a chwaer, tad a merch yng nghyfraith, a mab a man yng nghyfraith. Dywed Herodotus i Ymerawdwr Persiaidd o'r enw Choroës gael ei ladd gan un o'i feibion, ac i'r mab hwnnw fyned yn llaw-ruddiog i wydd Shirene, yr Ymerodres brydferth a rhinweddol, hoff wraig ei dad, a gorchymyn iddi ddyfod yn wraig iddo ef, gan fod ei dad wedi marw. Gofynnodd Shirene yn gyntaf am weled corff ei gŵr, a phan arweiniwyd hi i'r fan lle y gorwedda, rhoddodd gyllell yn ei chalon a syrthiodd yn farw wrth ei ochr.

Y mae y darlun a roddir yn Llyfr Esther yn dangos ymha sefyllfa yr oedd y rhyw fenywaidd yn Persia. Y fath gosb a gafodd Fasti druan am ymddwyn yn unol â chyfreithiau ei gwlad yn lle mympwy y brenin; a'r fath ofn oedd ar Memuchan, cynghorwr Ahasferus, rhag i'r merched gymeryd mantais oddiwrth esiampl Fasti i gymeryd mwy o hyfdra ar eu harglwyddi nag oedd yn ddymunol. Yr oedd yn rhaid gwneuthur esiampl o honi ar unwaith, er mwyn i'r merched trwy'r deyrnas wybod eu lle. Nodweddid merched Persia gan greulondeb barbaraid. Aml y darlennir hanes un wlad lle y mae cymaint o son am fenywod yn cyflawni gweithredoedd anfad,—megis lladd eu rhieni, eu gwŷr, eu plant, ac yn enwedig gwagedd ereill eu gwŷr. Fel esiampl o greulondeb, y mae Herodotus yn cofnodi hanes amgylchiad ym mywyd y Frenhines Amestris, gwraig Xerxes. Pan wedi cyrraedd oedran teg, gorchymynnai gladdu pedwar ar ddeg o blant yn fyw,—plant pendefigion y deyrnas,—er mwyn datgan ei diolchgarwch i'r duwiau am hir oes. Y mae lliaws mawr o engreifftiau cyffelyb a mwy erchyll ag y gellid cyfeirio atynt i ddangos creulondeb merched Persia, a'r sefyllfa isel ymha un yr oeddynt yn byw.

Da ydyw cael esgyn ychydig o bant isel barbaraid Persia i fryn bychan gwareiddiad yr Aifftiaid. Ychydig yn well, mae'n wir, ydyw sefyllfa y rhyw, eto y mae beth. Yr ydym yn darllen yn y Beibl am “ddoethineb yr Aifft,” ac y mae yn wybyddus eu bod yn enwog am eu gwybod-aeth a'u celfyddyd yn fore iawn, ymhell cyn bod son am ddysgedigion Groeg na doethion Athen. Ac yr oeddynt, nid yn unig yn ddysgedig, ond yr oedd safon eu moesau yn uchel; parchent y rhyw fenywaidd, ac nid oedd y seithfed gorchymyn yn cael ei dorri ond yn anaml iawn, a'r toriad o hono yn cael ei ddilyn gan gosbedigaeth lem. Yr oeddynt hefyd yn wŷr un wraig, ac y mae y ffaith hon, ynddi ei hun, yn ddigon i brofi fod sefyllfa y merched Aifftiaid yn un lled gysurus. Y mae

Herodotus yn rhoddi disgrifiad manwl o honynt, a gellir casglu oddiwrth hanes Moses yn Exodus ac yn Josephus, eu bod yn mwynhau rhagorfreintiau na ddaeth i'w rhan o amser Efa hyd yr adeg honno ar oes y byd.

Darfu i Thermuthis, merch Pharaoh, fabwysiadu Moses y funud y gwelodd ef yn y cawell, heb ofyn caniatâd neb, ond gweithredu yn hollol annibynnol; ac yr oedd y benywod pendefigaidd a fynychent lys y brenin yn rhydd i ddatgan eu barn mewn achosion pwysig a fyddai yn dwyn perthynas â'r llywodraeth. Coronid gwraig y brenin yn frenhines, ac eisteddai ar yr orseddfaine gydag ef, yr hyn yn y gwledydd dwyreiniol oedd yn arwydd, nid yn unig o barch, ond hefyd o gyd-allu. Cymerid rhan bwysig gan y merched yn eu gwasanaeth crefyddol, a byddai y boneddigesau yn cymdeithasu, yn ymweled, yn rhodianna gyda'u gilydd, ac yn myned gyda'u gwŷr i wleddoedd. Mwynhaent ryddid oddiwrth orchwylion anaddas a chaled, a'u prif waith ydoedd nyddu, gwnïo, chwareu offerynan cerdd, a gofalu am y gerddi blodeu, am ba rai yr oedd yr Aifft yn enwog.

Ond prudd ydyw dweyd y darfu i'w coel-grefydd o radd i radd lygru eu moesau; diraddiwyd y fenyw, a daeth amlwreiciaeth i arferiad. Eto, er i foesau ddirywio, bu dysgeidiaeth a breintiau cymdeithasol yn aros yn hir wedi hynny, oblegid darlennwn fod Cleopatra, brenhines yr Aifft, er ei holl ddrygioni, yn alluog i ymddiddan mewn saith o wahanol ieithoedd, ac yn hynod o hoff o lenyddiaeth. Ond gwaethygu wnaeth sefyllfa y merched a moesau y genedl, hyd ddymchweliad yr Ymerodraeth.

Cyd-amserol a'r Aifft ydoedd yr Ymerodraeth Assyriaidd neu Fabilonaidd. Ei sylfaenydd ydoedd Nimrod, "yr heliwr cadarn," yr un ag Assur, yr hwn a adeiladodd ddwy o ddinasoedd mawrion, sef Ninifeh a Babilon; dinasoedd ag oeddynt, yn enwedig yr olaf, yn ddyledus am eu mawredd a'u gwychedr i ddyfais ac uchelgaïs merch, —Semiramis, gwraig Nimrod. Y mae y gweithredoedd a briodolir i'r fenyw hon bron yn anhygoel. Wedi llwyddo i gael y llywodraeth i'w dwylaw ei hun, adeiladodd ddau balas enfawr yn Babilon, un o bobtu i'r afon, ac un o honynt yn wyth milldir o hyd; teml ardderchog i'r eilun ddw Belus; a'r gerddi crogedig y mae cymaint o son am danynt. Yr oedd ei phenderfyniad yn anorchfygol; arweiniai ei milwyr i'r rhyfel, a byddai ar y blaen ym mhoethder y frwydr. Un tro dywedir fod y gelyn yn dod i'r rhyfel gyda gyr o eleffantiaid; dyfeisiodd hithau eleffantiaid ffug, a rhoddodd gamelod oddi mewn iddynt; hndwyd y lleill gan yr olaf, a dryswyd cynllun y gelyn, ac yn y diwedd enillodd Semiramis y frwydr. Pan gymerodd ei mab y llywodraeth o'i llaw, ac iddi hithau weled bod ei dylanwad yn colli, gwnaeth i'r bobl ei haddoli megis duwies am weddill ei hoes. Ond nid ydym i gymeryd yn ganiatâol oddiwrth hanes Semiramis fod cyflwr y merched Assyriaidd yn gyffredinol yn un o ryddid; na, ychydig iawn o wahaniaeth oedd rhwng eu sefyllfa a'r eiddo y merched yn Persia, caethion a gorthymedig iawn. Ac fel y nodweddid merched Persia gan greulondeb, felly nodweddid merched Babilon gan lygredigaeth. Y mae darllen dalennau yr hanesydd yr hwn a ddisgrifia eu harferion llygredig a'r chwareuon y gorfodid hwy i gymeryd rhan ynddynt yn yr addoliad ynglyn a theml Gwener, yn ddigon i beri i'r dyn mwyaf aflednais eu ffieiddio. Yn Babilon hefyd yr oedd yr arferiad o briodi trwy arwerthiant. Dygid merched ieuaine unwaith yn y flwyddyn i'r farchnad, a gwerthid hwy yn gyhoeddus, ar yr amcd i'r hwn a'u prynnai eu priodi. Wrth gwrs y

rhai mwyaf prydweddol a gai y flaenoriaeth a'r prisiau uchel; a defnyddid yr arian a geid am y merched hardd fel cynysgaeth gyda'r rhai anolygus, er mwyn iddynt hwythau hefyd gael gwŷr. Yr oedd bywyd y merched o bris bychan iawn yn Assyria. Pan ddarfu i Darius warchae ar Babilon, lladdwyd yr holl fenywod oedd o'i mewn er mwyn i'r ymborth barhau yn hwy; ond daeth dinystr buan ar y dynion creulon am eu hanfadwaith; ni lwyddasant i gadw y ddinas o law eu gelynion, ond syrthiasant yn aberth i'w cynddareld, a chwympodd Babilon y ddinas fawr, byth i gyfodi mwy.

Ar ol i Persia, Babilon, a'r Aifft weled eu dyddiau goreu, cododd dwy weriniaeth fawr, Groeg a Rhufain,—gweriniaethau sydd wedi cael eu dal i fyny fel cylluniau o ryddid a chlyfiawnder. Ond os ydyw rhyddid yn golygu parch, iawnderau, cyfeillgarwch, cyfiawnder, ac amddiffyniad, nid oedd hanner trigolion Groeg a Rhufain yn rhyddion. Rhennid y boblogaeth i ddwy ran; yn y dosbarth cyntaf yr oedd y meibion oeddynt ddinasyddion, ac a gyfansoddent y wladwriaeth; yn yr ail ddosbarth, yr oedd y gweithwyr, y merched, y plant, a'r caethion. Dyma sefyllfa merched yn Groeg,—yn yr un dosbarth a'r caethion. Dywed Aristotl fod gwahaniaeth naturiol rhwng y merched a chaethion, ond yn eu perthynas â'r wladwriaeth yr oeddynt yn hollol yn yr un dosbarth,—y caethion yn rhoddi eu gwasanaeth i'r wladwriaeth, a'r merched yn dwyn plant a fyddent yn ddinasyddion, ac felly yn gwasanaethu at gynnydd a pharhad y wladwriaeth. Gwir fod rhai o ferched Groeg yn mwynhau math o ryddid, ac nid rhyddid ychwaith ond penrhyddid yn hytrach; nid oeddynt gymaint caethion o ran eu cyrff â'r merched Babilonaidd neu Bersiaidd; ond yr oeddynt yn gaethion i arferion, nwyd, a chwant. Yr oedd dysgedigion Groeg yn edmygu prydferthwch y rhyw deg ac yn talu gwarogaeth iddo; galwent ef yn "rhadrodd y duwiau;" ac yr oedd gan y fenyw oedd wedi ei breintio ag ymddanghosiad prydweddol a chorff lluniaidd, ddylanwad mawr tra y parhâi ei swynion, ac nid oedd islaw urddas gwŷr mawr y wladwriaeth dalu gwarogaeth iddynt. Byddai ty Sappho brydferth a thalentog yn llawn o athronwyr ar adegau, y rhai a swynid gan ei phrydferthwch, ac a fyddent wedi eu tanio gan ei barddoniaeth. Er hynny nid oedd gan Sappho feddiant arni ei hun, ac y mae pawb a ddarllenno ei hanes yn troi ymaith gyda siomiant: mae yn gweled ysbryd o dan iau gormes yn deisyfu am ryddid, ond yn methu canfod yr iawn lwybr i'w gael, ac am hynny yn suddo yn ddyfnach fyth i drueni. Y mae gwaith Homer yn anfarwoli enw Helen o Troia yn yr Iliad yn brawf fod moesau yn isel ymhlith y Groegiaid. Yr oedd cyflwr y menywod cyffredin yn galed ac anhyfryd; ac er bod Aristotl yn canmol ei gydwladwyr am beidio eu gwneyd yn gaethion yn ystyr fanylaf y gair, fel y dwyreinwyr, eto *bod*, ac nid *byw*, yr oedd y ferch yn Groeg. Yn wir mor ddiwerth oeddynt fel y byddai plant menywaidd yn cael eu gadael mewn lleoedd anghyfannedd i'w llarpio gan fwystfilod neu farw o newyn, os byddai perygl i ormod fod yn yr un teulu: ac y mae Plato yn cymeradwyo yr arferiad yma. Dengys hanes Groeg nad ydyw dysgeidiaeth a doethineb, ynddynt eu hunain, yn abl i wella dynoliaeth. Yno y cafwyd dysgeidiaeth aruchel yn gydblethedig a dynoliaeth isel.

Felly hefyd wedyn yn Rhufain; nid oedd sefyllfa merched yn ddim uwch. Yr oedd gan dad hawl i ymddwyn at ei ferch fel y mynnai; ei churo, ei gwerthu, ei lladd, heb un gyfraith i ymyrryd ag ef. Yr oedd-

ynt yn dal at yr hen arferiad o brynnu eu gwragedd, yn ol yr hon nad oedd gan y merched lais yn newisiad eu gwyr. Ac nid oedd y ffaith fod merched a elwid *Vestals* yn gwasanaethu yn mhrif seremonïau eu crefydd, yn profi fod gan y Rhufeiniaid barch iddynt, gan fod eu hymddygiadau beunyddiol yn profi i'r gwrthwyneb. Curiad gwaed y corff cymdeithasol ydyw dylanwad y rhyw fenywaidd mewn gwlad; os bydd y gwaed yn amhur, y mae yr holl gorff yn afiach, ac yn fuan yn marw. Felly y bu gyda'r Ymerodraethau hyn. Dymchwelasant, ac nid oes yn awr ar gael ond olion gweinïaid i brofi eu bri cyntefig.

3. Deuwn ymlaen at adeg sylfaeniad Cristionogaeth.

Hyfryd ydyw, wrth adael Groeg a Rhufain, weled y niwl yn cilio a haul Cristionogaeth yn siriol wenu, a rhyddid y rhyw fenywaidd yn esgyn yn uwch nag erioed. Beth sydd wedi achosi y cyfnewidiad? Pwy ydyw yr ysgogydd? Baban wedi ei eni mewn ystabl yn Methlehem!

Dwyn wnai gwraig dan ei gwregys
Y Duw mawr i lawr o'i lys!

Cristionogaeth yn unig sydd wedi gosod y fenyw mewn sefyllfa y mae y graig o dan ei thraed. Rhoddodd ergyd farwol i holl allu caethiwed trwy ddatgan fod merched yn gyd-etifeddion â'r meibion o holl freintiau yr efengyl. "Nid oes nac Iuddew na Groegwr, nid oes na chaeth na rhydd, nid oes na *guryw* na *benyw*; canys chwi oll *un* ydych yng Nghrist Iesu." O hyn allan y mae rhyddid y rhyw fenywaidd yn ffaith sefydledig sydd yn ymehangu yn barhaus. Mewn canlyniad i'r rhyddid hwn, darfu i'r merched ymroddi i weithredoedd da trwy weini ar yr Arglwydd Iesu, ac wedi hynny trwy nerthu dwylaw yr Apostolion a "chymeryd poen" drostynt, ac ar ran yr achos mawr.

"Dechreuodd yr Apostolion eu gweinidogaeth mewn cariad trwy ddychafu y fenyw," medd Dr. Schmidt. Ond nid oeddynt yn disgwyl gweled llwyddiant mewn byr amser, gan fod cyflwr y merched paganaidd mor isel, ac felly yn ei wneuthur yn waith araf i gyrraedd safle uwch. Ystyrient y fereh yn llestr gwannaf, fel y gwnelai y paganiaid, ond yr oeddynt yn ei chyfrif yn gydradd mewn ystyr ysbrydol; dysgent y rhinweddau hynny sydd yn gwneuthur y fenyw yn ddymunol,—addfwynder, gostyngeddrwydd, purdeb; rhinweddau sydd yn hawlio parch gan y meibion, ac yn ei wneuthur yn amhosibl i'r fereh fod yn degan i'w nwydau. Y mae yr athrawiaeth a bregethent yn saneteiddio priodas, sydd yn gysgod o undeb Crist a'i Eglwys, ac yn condemnio ysgariad. A hyn ydyw prydferthwch rhyddid yr Efengyl; tra y mae ar un llaw yn estyn rhyddid, y mae ar y llaw arall yn condemnio pob tuedd at benrhyddid. Pan y gwelir ambell fereh yn ceisio ymddwyn yn ddynol,—yn dynwared y meibion mewn meddwl, gair, a gweithred; pob ysgogiad o'i heiddo fel pe yn dywedyd ei bod yn rhagori arnynt; pan y gwelir un fel hyn, yr ydym yn canfod un yn camarfer ei rhyddid trwy gamu dros y cylech a fwriadodd Duw iddi. Y mae cymeriadau fel hyn yn ddirmyg ar ein rhyw! Pinael anrhydedd benyw yn Rhufain gynt ydoedd meddu nodweddau *tebyg* i ddyn,—deall fel dyn, a dewrder fel dyn; yr oedd yn colli ei hunan yn hollol wrth gael ei chymharu a'r dyn. Nid oes ar fenyw rinweddol eisieu *ymdebygu* i neb na dim, ond *bod* yn gymeriad benywaidd perffaith. Rhyddid yr Efengyl ydyw rhyddid ysbrydol, rhyddid y rhan oren o honom; rhyddid ewyllys, meddwl, a barn. Y mae Cristionogaeth yn cynysgaeddu merched â'r meddwl

hwnnw sydd yn ymestyn at bob perffeithrwydd, a thrwy hynny yn eu gwneuthur yn wrthrychau sydd yn teilyngu parch; ac os bydd y merched yn teilyngu parch, ni fydd y meibion yn ol o'i dalu iddynt.

Ymhen rhai blynyddoedd wedi sylfaenu Cristionogaeth, daeth twyll Pabyddiaeth i mewn fel lli, yr hyn a roddodd atalfa ar ryddid y rhyw fenywaidd am beth amser. Fel pob peth da ar ei ymddanghosiad cyntaf, dioddefodd yr Efengyl oddiwrth wrthwynebiadau o bob cyfeiriad. Yr oedd y byd mor faterol, mor gnawdol; a'r Grefydd Newydd mor ysbrydol, fel nad allai y bobl ei deall. Yr oedd pob crefydd a fuasai yn y byd cyn hyn yn cynnwys pethau y gellid ymwneyd â hwy trwy syn-hwyrâu y corff,—megis eilunod y pagan ac aberthau yr Iuddew. Dywedir mai Helena mam Cystenyn Fawr a welodd y *diffyg* hwn, ac a gymerodd arni estyn meddyginiaeth. Gorchymynnodd gladdu croes yn ddirgeiaidd y tu allan i furiau Jerusalem, ac yna cyhoeddodd ei bod wedi cael datguddiad gan Dduw mewn breuddwyd ymha le yr oedd y groes y dioddefodd Iesu Grist arni. Anfonodd archwilywyr i'r fan, ac wrth gwrs cawsant bob peth fel y dywedasai Helena. Daethpwyd a'r pren i Ewrop, a rhannwyd darnau o hono trwy'r gwledydd i'w haddoli; sefydlwyd Pab yn olynydd Petr, a chollwyd ysbryd pur yr Efengyl trwy ei darostwng at y bobl, yn lle eu codi hwy ati hi. Pab sanctaidd, anffaeledig yn wir! Mae'n rhaid fod gan y Pabyddion ystyrion i'r geiriau gwahanol i'r hyn sydd gennym ni. Dywedir fod merch ar un adeg wedi eistedd yn y gadair Babaid, ac yn derbyn y parch a'r gwarogaeth a delid i olynydd Petr. Y mae y Pabyddion yn gwaðu i'r fath sarhad erioed gael ei roddi ar y swydd Apostolaidd; ac mae yn sier mai distawrwydd ydyw y goreu, yn enwedig pan gofir ar ba amgylchiad y daeth rhyw y Pab yn wybyddus. Yr oedd sefydliad Lleianai yn andwyol i'r merched; a chaniatau bod y merched a breswylent ynddynt yn rhinweddol, yr oedd eu dylanwad ar ereill yn colli yn llwyr. Ac yr oedd y rhwyddineb a pha un y gellid cael maddeuant pechodau, yn gwneuthur pechu yn ddibwys yng ngolwg y meibion a'r merched. Fel effaith o'r llygredd cyffredinol, dilynwyd twyll Pabyddiaeth gan yr hyn a elwir yn gyfnod yr Oesau Tywyll, pan oedd y wlad, dan iau Eglwys Rhufain, wedi myned yn ol bron i sefyllfa farbaraidd. Yr oedd llenyddiaeth ac athroniaeth Groeg a Rhufain wedi myned i ebargofiant, ac mor ddygn oedd yr anwybodaeth fel y dywedai rhai "fod Crist a'i seintiau yn cysgu." Cyfnod o gaethiwd ysbrydol ydoedd y canol-oesoedd. Ond fel canwyll yn llewyrchu yn wannaid yn y tywyllwch dudew, gellir cyfeirio at y sefydliad a elwir Marchwriaeth, *chivalry*. Er y gall rhai ddirmysu a dywedyd mai gwag iawn ydoedd amcan y marchogion hyn, sef sefyll yn uchel yn ffafr ac ennill llaw a chalon rhyw fenyw deg trwy eu gwrolwaith, eto yr oedd eu harferion, trwy ddyrchafu moesau a dylanwad y rhyw ar y pryd, yn iachusol iawn. Feallai mai rhyw eginyn bychan o ryddid yr Efengyl heb ei lwyri golli ydoedd y parch a delid i'r rhyw gan yr urdd hon. Fodd bynnag yr oedd eu drychfeddwl yn uchel; dewrder, hunan-berthiad, sefyll dros y gwir, ac ymladd dros y gwan, ydoedd y prif nodweddan.

Ond ni pharhaodd yr arferion hyn ond am ychydig flynyddoedd, ac aeth sefyllfa y merched yn ol i raddau drachefn. Rhyfedd ydyw canfod mai pan y dechreuodd yr Adfywiad ar Addysg y syrthiodd cyflwr y fenyw yn ol. Yr oedd y meibion wedi cael rhywbeth gwell i ddangos

eu gwrhydri na chwifio y waeywffon a marchogaeth i chwareu-gampan. Yr oedd Addysg, yr hon a fuasai gladdedig am dros bedwar cant o flynyddoedd, yn codi ei phen, a dynion yn moesymgrymu o gylch ei gorsedd, ac yn derbyn o'i breintiau. Yn hyn oll nid oedd gan y merched ran na chyfran, ond eisteddent mewn tywyllwch a chaethiwed anwybodaeth. Yr oedd tywysogesau yn analluog i ysgrifennu eu henwau; ac at yr anwybodaeth ychwanegwyd llygredigaeth, yr hwn a gyrhaeddodd ei bwynt isaf yn nheyrnasiad Charles yr Ail, llys yr hwn oedd mor lawn o aflendid ag eiddo pennaeth dwyreiniol. Yr oedd eithriadau hapus i'w cael hyd yn oed yn y cyfnod tywyll hwn, megis y frenhines Elizabeth a'r Lady Jane Grey.

4. Ond yn gyd-amserol a'r Adfywiad ar Addysg, dechreuodd gallu cryf arall ymysgwyd o'i gadwynau, gallu oedd i wrthweithio effaith y blaenaf ac i estyn llaw gynorthwyol i'r rhyw fenywaidd. Y gallu olaf hwn ydoedd y Diwygiad Protestanaidd. Fel y buasai Addysg yn gladdedig am ganrifoedd, felly hefyd yr oedd ysbyrd pur crefydd Crist wedi ei guddio o dan bentwr o ofergoeledd pabyddol. Ond yn yr unfed ganrif ar bymtheg, yr oedd y ddau allu mawr yma yn cydweithio, y naill yn dyrchafu y rhan ddealltwriaethol o ddyn, a'r llall y rhan foesol; y naill yn fwy arbennig ymhlith y meibion, a'r llall yn neillduol ymhlith y merched. Effeithio ar foesau, y galon a'r serchiadau, yr oedd dylanwad y Diwygiad Protestanaidd, ac felly yr oedd tuedd ynddo i wneuthur mwy o argraff ar y merched na'r meibion. Yn yr adeg hon yr hauwyd yr had oedd i ddwyn y ffrwyth toreithiog a welir yn awr; ac y mae y cynnydd sydd wedi cymeryd lle yn rhyddid y rhyw fenywaidd, ymhob cyfeiriad, mor fawr yn ystod Teyrnasiad Victoria, fel y mae yn rhaid edrych arno o wahanol gyfeiriadau cyn y gellir ffurfio barn gywir am dano.

Rhyddid Cymdeithasol. Mewn un ystyr nid oes nemawr wahaniaeth yn rhyddid cymdeithasol y dyddiau hyn rhagor yr hyn ydoedd pan esgynodd Victoria i'r orsedd. Y wraig ydoedd canolbwynt y cartref, cerid a pherchid hi gan ei gŵr, ac ufuddheid iddi gan ei phlant, ac yr oedd yn rhydd i fyned i mewn ac allan fel y mynnai. Eto y mae pŵth gwahaniaeth; nid ydyw y meibion yn awr yn dal yn eu barn gul mai gartref, ac nid yn unman arall, y dylai y wraig fod; ac o ganlyniad, y mae mwy o ferched yn myned i ymdeithio i'r Cyfandir a gwledydd tramor, yr hyn sydd wedi ehangu eu syniadau am bobl a phethau. Hefyd, y mae amryw weithredoedd seneddol wedi eu pasio sydd yn ffafriol i'r rhyw. Gall gwraig sydd wedi bod mor anffortunos a chlymu ei hun wrth ŵr brwnt, hawlio rhyddhad trwy gyfraith oddiwrtho, ac hefyd foddion i'w ehadw ar yr un pryd. Can arall ymlaen ydoedd Mesur Eiddo Gwragodd Priod, yr hwn sydd yn sierhau i'r wraig berffaith hawl yn ei heiddo personol, i'w gadw, a'i ewyllysio i'r neb y mynno; ac y mae pob dyn teilwng o'r enw, yn cymeradwyo y mesur fel un teg a chyfiawn.

Gwaith. Y mae cynnydd mawr wedi cymeryd lle yn y cyfeiriad hwn, ac amryw fesurau doeth wedi eu pasio gan y Senedd er gwella cyflwr y dosbarth o'r rhyw fenywaidd ydynt yn gorfod gweithio i ennill eu bywoliaeth. Er engrafft, y mae yn waharddedig i ferched weithio yn y pyllau glo. Yr oedd cyflwr truenus y merched hanner noethion yn y pyllau glo, wedi cynhyrfu teimlad o dosturi trwy y wlad tuag atynt, fel y bu raid cael deddf seneddol i wahardd iddynt fyned i lawr. Y mae oriau llafur hefyd ymhob cangen wedi eu lleihau, ac y mae y meistr

a gaethiwo y merched yn hwy na'r amser gosodedig, yn gosod ei hun yn agored i'r gyfraith.

Tra y mae nifer y merched sydd yn gweithio mewn rhai canghennau wedi lleihau, y mae y cynnydd mewn canghennau ereill yn gymaint arall. Yn ol Dr. John Mill, y mae mewn cyfnod byr o ddeng mlynedd, 10,000 yn llai o ferched yn gweithio mewn glofeydd, ffermydd, &c. Ac o'r ochr arall, y mae rhyddid wedi agor drysau galwedigaethau mwy cyduaws â'u natur, megis y Llythyrdy, y Pellebyr, ac Ysgrifenyddiaeth; a gwelir amryw enwau benywaidd ymysg Meddygon ein teyrnas.

Y mae yn amlwg bod y cyfnewidiad sydd yn cymeryd lle, yn rhyddhau y rhyw fenywaidd oddiwrth lafur caled, i'r hwn yr oeddynt yn hollol anghymwys, ac yn fynych yn rhy weiniaid i'w dilyn, ac yn eu gosod ar dir mwy anrhydeddus i ennill eu bywoliaeth.

Dysgeidiaeth. Cynnydd mawrsydd wedi cymeryd lle yn y rhan hon eto yr hanner canrif ddiweddaf. Nid yn unig y mae yr ysgolion a fynychir gan ferched yn rhoddi addysg changach, ac yn cymeryd i mewn i'w rhestr ganghennau a arferent fod yn gyfyngedig i'r meibion, ond y mae amryw golegau wedi eu sefydlu yn unig i'r merched i roddi iddynt addysg uchel.

Yn y flwyddyn 1866 agorwyd drysau arholiadau Rhydychain a Chaergrawnt i'r merched gael mynediad i mewn. Dilynwyd hwy gan brifysgol St. Andrews yn rhoddi y teitl o L.L.A. i'r merched a fyddai yn llwyddiannus i'w ennill. Yn y flwyddyn 1880, daeth prifysgol Durham ymlaen i ganiatau yr un ffrainc; ac yn 1883, taflodd prifysgol Llundain ei theitlau yn agored i ferched ymgeisio am danynt; ac ni bu ein rhyw yn ol o wneyd defnydd rhagorol o'r rhyddid hwn. Y mae yn awr yn ffaith brofedig nad ydyw merched yn israddol i'r meibion o ran galluoedd meddyliol, ac yn ddiweddar cawsom achos i ymfalchio yn llwyddiant merch ieuane a enillodd y lle uchaf yn un o'n prifysgolion enwocaf. Y mae gennym achos fel Cymry hefyd i ddwfn lawenhau wrth weled nifer mor fawr o'n merched ieuaine yn ein Colegau Cenedlaethol yn gwneyd yr un gwaith ac yn yr un dosbarthiadau â'r meibion, ac yn fynych yn peri iddynt deimlo y rhaid iddynt ofalu am eu hurddas. Ac ni cheir er hynny eu bod mewn un modd yn anghofio eu hunain, nac o gwbl yn anffyddlon i'r hyn sydd yn gosod y fath addurn ar eu rhyw. Mor brydferth ydyw gweled merch ieuane ddysgedig yn cofio mai benyw ydyw, ac yn gallu cyfuno dysg a dyledswyddau cartref, heb ymfalchio yn ynyd.

Gwleidyddiaeth. Cynhyddu yn raddol y mae ein rhyddid yn yr ystyr yma hefyd, a disgwyliwn bethau gwell yn y dyfodol. Yn bresennol ceir fod merched yn pleidleisio ac yn cael eu dewis ar Fyrddau Gwarcheidwaid a Byrddau Ysgolion, ac y mae rhyddid iddynt bleidleisio yn etholiad y Cyngor Trefol. O gam i gam fe ddaw y bleidlais seneddol i'n meddiant. Y mae mesur feily wedi bod o flaen y Senedd mewn rhyw ffurf neu gilydd yn ystod yr ugain mlynedd diweddaf dros ddeuddeg o weithiau, ac y mae iddo gefnogwyr selog o bob plaid. "Peth chwithig," meddai Mrs. A. Dilke, "ydyw meddwl am foneddiges yn perchen ystad eang, yn analluog i bleidleisio i'r Senedd sydd yn gwneyd cyfreithiau fydd yn dwyn perthynas â'i hetifeddiaeth, tra y mae ei gwas mwyaf distadl, os yw yn dal ty, yn meddu y ffrainc." Gallwn ddymunio hyn heb fod yn aelodau o'r urdd a elwir y *Shrieking Sisterhood*, y rhai sydd trwy eu gor-sêl wedi gwneyd mwy o ddrwg nag o lês iddynt eu hunain.

Crefydd. Yr un ydyw rhyddid yr Efengyl yn awr ag ydoedd gan mlynedd yn ol, ond fod y maes i weithio gyda chrefydd wedi ehangu yn

fawr; a gosodir gwerth ar wasanaeth merched trwy eu galw i wneyd gwasanaeth pwysig mewn gwahanol rannau o'r maes. Ymysg y rhai hyn gellid enwi, y Beibl-Wragedd sydd ar y meusydd cenhadol; y Cenadesau; Cenhadaeth Feddygol Zenana a Delhi, heb son am y cannoedd merched sydd yn gweithio yn ein gwlad ein hunain fel Athrawesau, Arolygesau, ac Ysgrifenyddion yn yr Ysgolon Sabothol; a rhai yn eu sêl yn esgyn y pulpudau i gymell pechaduriaid i edifarhau a dilyn buchedd newydd. Nid ydym am ddweyd nad ydyw pregethesau yn eu lle, eto bydd geiriau Paul yn rhedeg trwy ein meddwl bob tro yr ydym yn clywed son am ferch yn pregethu.

Gwelir nad amcan bodolaeth merch ydyw simera; cenhadaeth bwysig sydd ganddi, a dylanwad di ben draw. Bydded i Dduw beri i ni deimlo difrifoldeb yr ymddiriedaeth, fel y byddom yn gwneuthur defnydd priodol o honi, ac yn derbyn gwobr am ein llafur yn y diwedd.

Birkenhead.

M. OLIVER JONES.

YR APOSTOL PAUL: EI BROFIAD A'I ATHRAWIAETH.

Darlithiau Esboniadol ar yr Epistol at y Galatiaid; gan y PARCH. RICHARD JONES (*Glan Alaw*): Caernarfon: W. Gwenlyn Evans. 2s. 6c.

MAE y rhai y gellir rhoddi unrhyw bwys ar eu barn yn barod i gydnabod y budd a dderbynia y byd crefyddol oddiwrth feirniadaeth ddiweddar. Fod ffrwyth y feirniadaeth hon yn ddaioni digymysg, sydd fwy nag a ellir ddywedyd: yn hytrach, eglur yw fod nifer o'r beirniaid diweddar, gan nad beth ellir ddweyd am ehangder eu dysg a thrylwyredd eu hymchwiliadau, yn dra amddifad o farn a chymesuredd, yn gaethion i'w rhag-syniadau eu hunain, ac yn ddifffgiol o ddangos y parch sydd yn ddyledus i'r Ysgrythyrau Sanctaidd, pe na bai am ddim uwch ynddynt na'u rhagorion llenyddol a moesol. Ceir rhai o'r beirniaid, yn enwedig yn yr Almaen, yn rhy ymlyngar wrth eu damcaniaethau eu hunain i allu bod yn ymchwilyr rhydd a theg: ymddengys eu bryd yn ormodol ar ddywedyd rhyw newydd, neu ar sefydlu rhyw dybiaeth a thywynnodd ar feddwl neb o'r blaen. Gellir colli'r gwirionedd trwy ddibrisio credöau traddodiadol, yr un mor hawdd â thrwy lynu yn wasaidd wrthynt. Ond er fod hyn yn wir am rai, nid yw felly am bawb o'r beirniaid diweddar; a gellir dweyd hyd yn oed am y rhai mwyaf eithafol, fod ffrwyth eu hymchwiliadau yn drysor o werth i'r sawl a all ddidol yr us oddiwrth y gwenith. Un o'r rhai pennaf o'r dosbarth olaf oedd Baur, yr hwn a ddododd argraff ei feddwl ar esbonwyr o bob math, y rhai unionged fel y rhai an-unionged. Rhaid cydnabod ei fod fod yn feddyliwr o'r fath ffrwythlonedd ac yn ymchwiliwr o'r fath fanylder, fel nad doeth i neb pwy bynnag a fynno ddeall Cristionogaeth yr oesoedd boreuaf ei adael heb ei efrynu. Ei ragoriaeth oedd ehangder ei ddysg a thrylwyredd ei ymchwiliad; ei fai oedd ymlyniad ystyfnig wrth un neu ddwy o dybiaethau ar draul esgeuluso rhoddi lle dyladwy i'r ffeithiau a ymddengys i'r diragfarn yn anghyson â hwynt. Gellid tybied ddarfod iddo ymlaenllaw wneuthur ei feddwl i fyny, yn bennaf dan ddylanwad athroniaeth

Hegel, na fu y fath beth yn hanes Cristionogaeth â gwyrrth, ac nad allasai fod: aeth uwchben yr hanes gyda'r gred fod gwyrrth yn amhosibl. Nid oedd gan hynny le yn histori Sylfaenydd ein crefydd i'r Ymgnawdoliad nac i'r Adgyfodiad. Nid oedd ymddanghosiad yr Iesu ar y ddaear yn amgen na ffrwyth neu ganlyniad naturiol y dadblygiad o'r blaen—cynnyrch angenrheidiol tueddiadau oedd ar waith yn y byd, yn enwedigol yn Israel; ac nid oedd Cristionogaeth y ganrif gyntaf yn cynnwys un elfen nad ellir rhoddi cyfrif am dani trwy ystyried y dylanwadau goreu oedd ar y pryd yn ymwethio yn Ymherodraeth Rhufain. Mae y cyfryw olygiad ar darddiad ein crefydd yn siaml dda o ddull Baur o feddwl. Ceir olion dysg ac ymchwiliad mawr yn ei ymdriniaeth: nis gellwch lai nag edmygu y gallu a ddanghosir ganddo; argyhoeddir chwi hefyd ei fod yn credu yr hyn a lefara, a'i fod yn ymofynydd awyddus am y gwir. Ond yn y diwedd syrthia ei gasgliadau yn fyr o gannmol eu hunain i'r meddwl diragfarn. Ac nid oes eisieu degwm o'i ddysgeidiaeth ef i'w dadymchwel; un neu ddwy o'r ystyriaethau hynny sydd yr un mor amlwg i ddynion o synwyr a barn ag ydynt i'r mwyaf dysgedig, sydd yn ddigon i chwalu yr holl adeilwaith. Pa fodd y daeth Cristionogaeth i fod? A yw yn greadigaeth newydd ymysg dynolryw, yr hon y rhaid ei holrhain at gyfryngiad neillduol yr Hollalluog fel ei hachos? Nac ydyw o gwbl, ebe Baur; nid yw namyn dadblygiad angenrheidiol o'r elfennau naturiol oedd yn bod o'r blaen; canfyddir eisoes yn ymwethio yn y byd Rhufeinig nerthoedd digon grymus i'w dwyn i fodolaeth; allan o amodau a darpariadau yr oes y deilliodd Cristionogaeth Paul a'r eglwysi boreuol, yr un mor naturiol a'r digwyddiad mwyaf cyffredin. Cymerwch i ystyriaeth rai o'r ffeithiau cyfoesol. Un ydyw, ehangder a chyffredinolrwydd gallu Rhufain, yr hyn a dueddai i wrthweithio y rhagfarnau culion oedd yn ffynnu ymysg gwahanol genhedloedd. Un arall oedd y sectau Iuddewig, a nodweddid gan ddwysyfyr a neillduad meudwyaidd. Y drydedd oedd athroniaeth buraf yr Ymerodraeth. Yn awr, meddylwch fod y cyfryw ddylanwadau yn cydymuno ac yn gweithio yn yr un cyfeiriad, a'r ffrwyth yw Cristionogaeth a'r Eglwys. Ond y mae damecaniaeth o'r fath, er yr holl ddysg a werrir er ei chadarnhau, ymhell o gannmol ei hun i'r meddwl ystyrbwyll. Ymddengys ar unwaith allan o gynghanedd â hanes yr oes—ac at hanes y mae yr ysgol hon yn apelio. Rhy brin y rhydd Baur ddisgrifiad teg o agweddau meddwl y byd ar y pryd: ond pe caniateid fod ei ddarluniad yn gywir, y mae yn annrhaethol bell o roddi cyfrif am gyfodiad Cristionogaeth yn y fath wlad a Phalestina. Pa ddylanwadau bynnag oedd yn cydymuno yn Rhufain, nis gall neb feddwl eu bod yn cydgrynhoi yn Jerusalem. Prifddinas Iuddewaeth oedd y lle olaf yn y byd i ddisgwyl y fath beth ynddi. Os oedd y syniad a'r awyddfryd am ryddid ac ehangder yn nodweddu trigolion Rhufain ac Alexandria, gŵyr pawb mai rhagfarn a chulni oedd yn hynodi meddwl Jerusalem. Nid oedd ynddi ddim yn ei thuoddu at y cyffredinolrwydd sydd yn perthyn i grefydd Crist. Yn Alexandria, yn anad un ddinas, y cawn ehangder a rhyddfrydigrwydd; ac eto nid yn yr un o ysgolion y ddinas honno, nac ymysg ei hathronwyr a'i hareithwyr, y cyfododd y grefydd sydd yn difodi pob gwahaniaeth rhwng cenhedloedd a graddau, ond o fewn y ddinas lle yr oedd coledd rhagfarnan culion yn cael ei gyfrif yn rhinwedd yn hytrach nag yn fai, ac yn un o nodau-angen y sect uchaf ei bri a'i dylanwad.

Mae y ffaith fod crefydd o'r fath ehangrwydd, a'r ehangrwydd hwnnw yn unol a'r purdeb manylaf, wedi cyfodi a gwreiddio yn y ddinas gulaf ei chydymdeimlad, yn rhyfeddod mewn gwirionedd. Os dywedir i hynny gymeryd lle yn unol â chwrs natur, yr ydym ym mhresenoldeb ffaith nas gellir byth ei hesbonio. Mae cyfodiad Cristionogaeth yn gwbl ddealladwy yng ngoleuni cyfryngiad goruwchnaturiol; ond os haerir mai naturiol oedd y dylanwadau a'i dygodd i fodolaeth, dywedwn ninnau fod y naturiol yn ymddangos yn fwy annaturiol nag ydyw gwyrth. Wrth briodoli cyfodiad Cristionogaeth i dueddiadau naturiol, hysbys mewn hanes, gofynna Baur oddiwrthym beth anhawddach na chredu holl wyrthiau yr Efengylau; ceisia ein darbwyllo i olrhain Cristionogaeth a'r Eglwys at weithrediad natur: ond byddai credu y fath haerriad yn wadiad ar ein natur ein hunain. Nid yw gwyrthiau yr Efengylau o gwbl yn anhygoel, oblegid cysylltir hwynt â rheswm a ymddengys yn foddhaol, ac olrheinir hwynt at achos y rhaid ei gyfrif yn ddigonol. Rhoddir atebion llawn i'r ddau ofyniad, Paham a Pha fodd. Ond y mae y posibilrwydd i Gristionogaeth gyfodi yn y modd y dywed Baur iddi gyfodi, yn annirnadwy. Mae yr esboniad a ddyry o safbwynt y naturiol, y mwyaf annaturiol a ddichon fod. Mae gofyn i ni gredu y fath beth yn sarhad ar ddeddfau ein meddyliau. A meddwl wedi ei wyrdroi a'i gamystumio yn unig a ddichon dderbyn ei dybiaeth. Nid yw y cyfuniad o ddylanwadau a ystyria fel achos bodolaeth ein crefydd yn ddigonol i gynhyrchu yr effaith; oblegid mae yn y cynnyrch lawer mwy nag oedd yn y galluoedd y dywedir iddynt ei achosi. Syrthia Baur i amryfusedd pwysig wrth edrych ar Gristionogaeth fel daddblygiad naturiol o'r tueddiadau blaenorol. Gwna y tueddiadau a'u cynnyrch yn rhy debyg i'w gilydd, trwy fwyhau y cyntaf neu ddodi atynt, a thynnu oddiwrth yr olaf; ac y mae yn amlwg ei fod dan anghenraid i wneuthur rhywbeth o'r fath, mewn trefn i gyflwyno y tueddiadau fel achos digonol o'r crefydd. Gwna y dylanwadau blaenorol yn burach a chryfach nag oeddynt mewn gwirionedd, tra y darostynga Gristionogaeth i safle llawer is nag a haedda. Gellid meddwl nad oedd ganddo syniad addas am wirioneddau arbennig ein crefydd; oblegid dywed mai ei hanfod ydyw y pwyslais a ddyry ar ansawdd y galon, a'r datganiad a wna o'r posibilrwydd i ddyn yn ei nerth ei hun ennill ffafr Duw. Mae yr haerriad cyntaf yn gamsyniol, a'r olaf yn ddieithriol gyfeiliornus. Neillduolrwydd y ddeddf, yn hytrach, ydyw rhoddi pwys ar ansawdd y galon; mae yn wir fod yr efengyl yn cydfyned a'r ddeddf yn hyn fel trefn sydd yn ei chadarnhau; eto mae'n beth i synnu ato fod neb yn gallu meddwl mai hynny yw hanfod yr efengyl. Mae yr haerriad olaf yn withun o gyfeiliornus; nid yw Cristionogaeth yn dysgu dim o'r fat beth a bod dyn yn alluog o hono ei hun i ennill ffafr Duw; y gwrthwyneb yn hollol yw ei thystiolaeth, sef fod Duw o'i ras yn adfer pechadur, pan heb ewyllys na gallu i ddychwelyd ato, megis y mae y bugail yn dwyn y ddaif gollledig i'r gorlan na ddeuai iddi byth o honi ei hun. Ond yr oedd dyrchafu y dylanwadau paganidd ac Iuddewig, a darostwng Cristionogaeth i safle is trwy ddiosg ymaith ei gwirioneddau gwahan-iaethol, yn fater o anghenraid, er mwyn cyflwyno y naill fel achos digonol o'r llall. Gallwn sylwi ymhellach mai mewn nifer bach o bwyntiau y canfyddir cynganedd rhwng y sectau Iuddewig, yr Esseniaid er engrafft, â chrefydd Crist. A'r un modd am y Stoiciaid ymysg y cenhedloedd. Gwir fod eu moes-ddysg hwy yn uchel a phur

o'i chymharu âg addysg ysgolion ereill, a bod buchedd rhai o'i dysgawdwy'r yn ddisglair ar gyfer dŵch erchyll llygredigaeth yr amseroedd; yr un pryd, yr oedd ysbryd y credo hwn mor wahanol i ysbryd Cristionogaeth fel nas gellir meddwl am funud fod y Stoiciad yn barod i dderbyn y grefydd a'r foesoldeb newydd yn y fan y cynhygid hwy i'w sylw; yn hytrach, efe oedd eu gwrthwynebydd mwyaf penderfynol. Gwrthodedig oedd yr efengyl yng nghyfrif un o'r fath ucheldrem a hunan-ddigonedd; nid allai dderbyn ei haddysg ar ddrygioni a gwendid dynoliaeth dan bechod, nac archwaethu graslonrwydd ei darpariaeth. Yr oedd ei datguddiad o ras a thrugaredd mor anghymeradwy yng ngolwg y Stoiciad a ymogoneddai gymaint yn ei nerth ei hun, ag oedd ei phurdeb i'r Epicuriad masw. Nid ydym wrth ddweyd hyn oll, yn gwadu y ffaith fawr fod y byd yn cael ei baratoi trwy yr oesoedd i'r Efengyl—trwy ddoethineb Groeg, yn gystal a thrwy Iuddewiaeth Palestina; ond peth arall yw haeru fod y paratoad yn gyfryw ag i wneuthur cyfryngiad dwyfol arbennig yn afreidiol. Dichon, yn wir, mai elfen gryfaf y paratoad oedd ystad ddiobaith y byd, a'i ymwybyddiaeth gynhyddol o'i sefyllfa. Cyffes y rhai mwyaf ystyriol ar y pryd oedd fod pla dynoliaeth yn anaele—fod ei chyflwr yn dirywio o ddrwg i waeth; a'r ymdeimlad neu'r ymwybod hwn o anallu, oedd y paratoad pennaf i ymddanghosiad yr Iachawdwr yn y byd, a'r fantais fwyaf i ledaeniad yr Efengyl. "Crist, pan oeddym ni eto yn weiniaid, mewn pryd a fu farw dros yr annuwiol." Ond y mae addef hyn yn dra gwahanol i'r haeriad fod Cristionogaeth wedi ymfurfio trwy gyd-grynhoed yr amryw nerthoedd oedd ar waith yn Ymerodraeth Rhufain. Yn ol esboniad Baur a'i ysgol, ystyr y paratoad, a'r brif elfen ynddo, oedd y cyfoeth o dueddiadau moesol oedd i'w gael ar y pryd; cyd-gasgliad y goludoedd hyn ydyw crefydd Crist. Y gwir olygiad yw, mai y prif beth yn y paratoad, oedd deffrôad ymwybyddiaeth ym meddwl y byd o'i dlodi a'i wendid. Mae y ddau esboniad yn hollol groes i'w gilydd.

Onid er holl ddiffygion yr ysgol hon o feirniaid, teg yw cydnabod y symbyliad a ddaeth oddiwrthi i ymchwiliadau Beiblaidd a Duwinyddol. Heblaw ffrwyth ei hymchwiliadau ei hun, parodd ddeffrôad ar feddyliau mwy cydnaws â'r ysbrydol a'r goruwchnaturiol: ac nid hynny yn unig, ond bu hefyd yn offerynnol i gywiro lliaws o gamsyniadau traddodiadol parth cyfansoddiad rhannau o'r Ysgrhythyr. Ilyn, efallai, ydyw ei phrif wasanaeth. Mae yn wan mewn duwinyddiaeth briodol; yn llenyddiaeth y Beibl y mae yn gref. Trwy rododi yr holl bwys ar y naturiol a'r hanesyddol, y mae wedi galw sylw ereill atynt yn fwy nag o'r blaen, eto heb lwyddo i'w dieithro i'r elfen ddwyfol yn yr Ysgrhythyrau. Nid all fod dim yn fwy anfodddhaol nag esboniad Baur o droedigaeth Paul, a'i gais i gau allan y goruwchnaturiol o hono. Nid oedd yn achosi y cyfnewidiad ddim heblaw dylanwadau naturiol. Yr oedd yn Saul y Pharisead, feddyliau amryfal yn ymweithio; cynhyrfid ei ysbryd gauddynt; un hawdd ei gyffroi ydoedd; cymerai ei syniadau feddiant llwyr o hono; dyn ydoedd o ewyllys gref, o serchiadau tanbaid, ond o gorff egwan, ac yn tueddu at lewygfeydd; ac yn un o'r llewygfeydd hynny y dychymygodd weled yr Iesu a chlywed ei lais yn llefaru wrtho. Ond nid oedd y fath esboniad yn boddloni Baur ei hun, a phrawf o'i onestrwydd ydyw yr addefiad a wna yn ddiweddarach fod troedigaeth yr Apostol yn amhosibl ei ddeall yng ngoleuni y naturiol.

Yr un pryd y mae feirniadaeth hon, er ei hymwrthodiad â'r gwyrthiol, wedi estyn i ni gynorthwyon gwerthfawr i dleall yr Apostol a'i ysgrifeniadau. Dichon mai ei phrif ddiffyg—ei chyfeiliornad mawr—ydyw yr achos o'i rhagoriaeth. Pâr ei gwadiad o'r gwyrthiol iddi roddi mwy o sylw i'r naturiol a'r hanesyddol. Dengys fwy o gyfarwydd-der â hanes cyfoesol y byd yn dymhorol a chrefyddol. Dealla amgylchoedd yr Apostol yn well. Sylwa yn fanylach ar ddylanwad ei addysg Phariseaidd ar ei ddysgeidiaeth Gristionogol, ac olrheinia y berthynas rhwng ei athrawiaeth a'i brofiad. Mae gan y Saeson dri gair yn dynodi prif arweddau y feirniadaeth ddiweddar, y rhai nad oes gennym yn Gymraeg eiriau dealladwy am ddau o honynt,—*inductive, historical, psychological*. Credwn fod mwy o'r gras o ostyngieiddrwydd yn *ysbryd* yr hen feirniadaeth; ond y mae mwy o hono yn *null (method)* y feirniadaeth ddiweddar. Gwelir hyn yn arbennig mewn cysylltiad â chwestiwn ysbrydoliaeth a datguddiad. Yn y dyddiau o'r blaen, cyrhaeddid y casgliadau arno, nid yn gymaint trwy chwilio y Beibl ei hun, ond trwy ymresymu oddiwrth ragsyniadau, y rhai a anrhydeddid a'r enw *egwyddorion*. Dywedid, a hynny yn hollol wir, fod yr Ysgrhythrau Sanctaidd yn honni iddynt eu hunain awdurdodiad dwyfol; yna prysurid at y casgliad fod yr un purdeb ag a hawlir i Air Duw yn perthyn i'r ysgrifeniadau sydd yn cynnwys ac yn trosglwyddo y Gair hwnnw. Ymresymid ymhellach oddiwrth gymeriad a phriodoliaethau Duw, at gyffelybrwydd yn y llyfr i'w Awdwr yn y pethau hyn. Duw gwybod-aeth yw Duw; naturiol, gan hynny, yw edrych am adlewyrchiad o'r wybodaeth ddwyfol berffaith yn y llyfr a ysbrydolwyd ganddo. Megis y mae awdwr natur yn deall gwaith ei ddwyfaw yn berffaith, felly hefyd y ceir yn ei Air rag-daffiadau o'r pethau a ddarganfyddwyd mewn oes-oedd diweddar gan wyddoniaeth. Y mae awdwr datguddiad yn Fod sydd yn meddu ar y perffeithrwydd uchaf; oddiwrth hyn ymresymir y rhaid i'r Ysgrhythrau feddu ar berffeithrwydd o'r un natur, heb ystyr-ied mai yr unig berffeithrwydd a ellir ddisgwyl yng ngwaith Duw yw addasrwydd digonol i'w swydd a'i amcan. Erbyn hyn, fodd bynnag, addefir fod y dull hwn o drin y mater ar unwaith yn annheg a rhyfygus. Nid ydym yn addas i farnu pa fath y rhaid i ddatguddiad fod. Yr ydym yn bostio tu hwnt i'n mesur wrth wneuthur felly; ein lle fel creaduriaid o ddirnadaeth gyfyng mewn pethau dwyfol, ydyw myned at y Beibl ei hun—ei chwilio yn fanwl mewn gostyngieiddrwydd—rhoddi ei lle dyladwy i bob ffaith—a ffurfio ein syniad am ei ddatguddiad a'i ysbrydoliaeth oddiwrth dystiolaeth unedig y ffaithiau a gynhwysa, yn hytrach na sefyll uwch ei ben gyda meddyliau llwythog o ragsyniadau, a dweyd fod yn rhaid i ddatguddiad ac ysbrydoliaeth fod yn gyson a hyn neu'r llall. Pell ydym o feddwl fod lliaws o'r syniadau diweddar yn gywir; yr un pryd y mae yn null yr ymchwiliad lawer o nodweddion canmoladwy. Heblaw yr hyn a nodasom, rhoddir ystyriaeth i'r egwyddor o gynnydd, nid yn unig wrth edrych ar yr Ysgrhythrau fel cyfan, ond hefyd yn ei pherthynas a'r ysgrifenydd unigol. Nid yn unig canfyddwn gynnydd o gymharu y Sallwyr neu'r Proffwydi a'r Pum Llyfr, neu yr Apostolion â'r Proffwydi; ond hefyd, wrth gymharu epistolau yr un Apostol mewn adegau gwahanol ar ei fywyd.

Mae yn sicr fod ymchwilyr yr oes hon ar dir mwy manteisiol i ddeall epistolau Paul nag oedd beirniaid yr oes o'r blaen. Yn un peth, mae ymchwiliadau diweddar i'w amseroedd a'i amgylchoedd yn ein

galluogi i sylweddoli ei bersonoliaeth i raddau helaethach. Nid offeryn neu gyfrwng datguddiad ydyw i ni mwyach; yr ydym yn adnabod y dyn; gallwn gysylltu ei athrawiaeth â'i hanes, ac edrych arni fel datguddiad Iesu Grist iddo trwy ei brofiad ei hun. Nid oedd ei droedigaeth yn ei ddatod oddiwrth ei fywyd blaenorol yn llwyr; er ei fod yn rhoddi iddo gyfeiriad ac amcan cwbl wahanol, eto yr oedd yn dwyn i'w apostolaeth bethau goreu ei amaethiad Phariseaidd. Yr hen olygiad ar ei addysg foreuol oedd, ei bod yn cyfuno yr un Rabbinaidd a'r un Roegiaidd—ddarfod iddo yn ei febyd yn Tarsus yfed yn helaeth o wybodaeth oreu y Paganiaid; ac ystyriai rhai fod y dyfyniadau a wna o'r poetau yn Athen yn gadarnhad o'r cyfryw dyb. Mae llenor mor ddiwyd a deallus a Schaff yn barnu fod ei areitheg a'i resymeg yn dwyn delw clasuron goreu Groeg. Ond nid oes braidd neb yn coledd y golygiad hwn yn awr. Mae yn wir y gwahaniaethir am raddau ei wybodaeth o'r ddoethineb genhedlig. Mae yr hen olygiad a gynhygid gan Schrader, fod yr efrydydd ieuanc wedi paratoi ei hun trwy amaethiad Groegiaidd i lafurio fel cenhadwr Iuddewig ymysg y cenhedloedd, i broselytio y dienwaediad i grefydd ei dadau—heb neb i ddweyd gair o'i blaid. Barna Meyer fod yn debyg fod ganddo wybodaeth arwynebol o lenyddiaeth Groeg, am nad allai un o'r fath athrylith fywiog ddyfod i gyffyrddiad â Groegwyr yn Tarsus ac â Helenistiaid yn Jerusalem, heb iddi osod rhywfaint o'i hargraff ar ei feddwl. Mae ereill, fodd bynnag, yn anfoddlon i fyned canbelled, ac yn barnu nad oes dim o'i holion i'w canfod ar ei ddull o feddwl. Nid oes dim o'r dillynder clasurol yn ei arddull; ei eiddo ei hun yn gwbl ydyw; yn Hebraeg y byddai yn meddwl yn hytrach nag yn y Groeg; ac nid oes un sail i feddwl iddo gymeryd Demosthenes neu Thucydides fel cynllun, nad oedd grym ac angerddoleb eireithegond y grym a'r angerddoldeb oedd yn codi o danbeidrwydd ei ysbyrd ei hun, ac nid yn y mesur lleiaf oddiar ddylanwad ereill ar ei arddull. Nid oes un awgrym y bu o gwbl yn efrydydd dyfal o ddoethion Groeg. Cafodd ei wybodaeth am lwgr y byd Paganaiidd trwy ei sylwadaeth, nid trwy efrydiaeth o'r llyfrau sydd yn disgrifio ei gyflwr moesol. Er ei fod yn Helenistiaid, "Hebrewro'r Hebreaid" y geilw ei hun; h.y., Iuddew ydoedd ymhob ystyr, o ran chwaeth, amaethiad, cydymdeimlad, yn gystal ag o ran cenedl. Nid oedd yr ysgol Rabbinaidd, o'r hon yr oedd Gamaliel yn brif ddysgawdwr, yn gwarafun efrydiaeth o'r prif awduron Groegiaidd i'w disgyblion, er mai ei ganiatau a wnai, yn hytrach na'i annog; ac yr oedd Gamaliel ei hun yn ddyn o feddwl eang a rhyddfrydig. Ond yr oedd Saul yr efrydydd o feddwl gwahanol i'w athraw. Mewn un ystyr, nid oedd mor eang: beth bynnag am ei alluoedd naturiol, yr oedd ei ynni a'i ddifrifwch, ei ymgysgriad trylwyr i un peth, yn peri math o gyfyngiad arno, o leiaf yn anfantais i'r ehangrwydd a nodweddai feddwl yr athraw. Er fod yr oll a wyddom am Gamaliel yn adlewyrchu anrhyddedd arno, eto yr oedd ei ehangrwydd a'i gymesuredd mewn undeb ag argyhoeddiadau llai meistrolaidd nag eiddo Saul. Pe buasai ei argyhoeddiadau yn ddwysach, tebyg yw y buasai ei gymesuredd a'i degwch yn llai; o leiaf gyda mwy o anhawster, fel canlyniad ymdrech mewnol, y gallasai ddangos cymaint o bwyll a thegwch yn y gynghorfa pan oedd achos yr apostolion ger bron. Ar y llaw arall, un yn cael ei feddiannu yn llwyr gan un drychfeddwl oedd y disgybl. Tybiodd y rhaglaw ei fod yn ynydu; ac ni buasai ef ei hun yn gwneyd y dybiaeth, "Os amhwylllo yr ydym" (2 Cor. v. 13), oni buasai fod lliaws yn cyfrif ei frwdaniaeth a'i

sêl yn arwyddion o orffwylledd. Ac yr oedd yr un peth yn amlwg ynddo pan yn Pharisead. Yr oedd yn Zelotiad—yn ei ciriau ei hun, “yn fwy awyddus” na'i gyfoedion i draddodiadau ei dadau. Yr oedd ei gredo yn ei feddiannu, yr hyn, efallai, nid ellir ei ddweyd am neb arall o'r Phariseaid cyfoesol. Ac y mae yn sier fod yr henuriaid call a gwagelog yn cael eu blino gan ei sêl ddiordfws. Yr oedd yn annrhaethol fwy tanbaid nag oeddynt hwy—y rhai a ddymunent aros yn llonydd a gadael pethau fel yr oeddynt. Yr oedd y fath drylwyredd yn perthyn i'w feddwl a'i gymeriad, fel y mynnai weithio ei gredo allan i'w ganlyniad eithaf. Nid oedd y fath sêl yn gymeradwy gan rai mwy pwyllus, tebyg i Gamaliel, neu mwy oer ac ystrywgar, tebyg i Annas, llywydd y y Cyngor; a phan aeth Saul at yr archoffeiriad i ddeisyf ganddo lythyrâu i Damascus at y Synagogau, mae yn hawdd gennym gredu fod yn dda ganddo eu rhoddi iddo, nid yn gymaint er mwyn cosbi y disgyblion ag er mwyn cael gwared o Saul: gwel ganddo i'r fath un anghyfleus, aflonydd, fod ymhell yn Damascus nag yn Jerusalem yn agos ato. Mynych y sylwir nad oes un awgrym yn ei epistolau fod Paul yn edmygydd mawr o brydferthion natur; ac y mae yr un peth yn wir am rai o enwogion yr Eglwys ar ei ol, Calvin, er engraifft. Cyfrifa rhai am hyn trwy ddweyd nad oedd ganddo lygad i weled anian: ni ryfygwn ni i farnu felly am ddyn o'r fath; mwy cywir, efallai, yw dweyd fod y moesol a'r ysbrydol wedi llyncu ei fryd mor llwyr iddynt eu hunain, fel nad allai gymeryd hamdden i droi ei feddwl at ddim arall; a phe buasai yn llai trylwyr yn ei ymroddiad iddynt hwy, y cawsem yn ei ysgrifeniadau gyfeiriadau mynych at ddillynion natur a chelfyddyd.

Barna Sabatier fod addysg foreuol yr Apostol yn gwbl Iuddewaidd. Dichon fod yr ysgrifennydd hwn yn myned yn rhy bell yn y cyfeiriad yma, fel yr aeth ereill yn y cyfeiriad gwrthwyneb. Ond tueddir ni i feddwl fod sylwedd ei olygiadau ar y mater yn gywir. “Y mae cyffelybrwydd nodedig yn ei arddull i'r eiddo Thueydides; ond ni phrofa hyn ddim mwy na chydawnsedd naturiol eu hathrylith. Nid yn ysgolion y Sophistiaid a'r arithwyr y dysgodd ei ddull o ymresymu; mae yn dwyn mwy o ddelw y Talmud a'r Rabbiniaid nag eiddo Plato ac Aristotl. Er mai yn iaith Groeg yr oedd yn ysgrifennu, yn yr Aramaeg yr oedd yn meddwl. Nid ymddengys iddo fenthycu ddim o'r Groeg ond geiriau. O'r elfennau allanol hyn, creodd iaith iddo ei hun, o nodwedd angherddol a gwreiddiol fel ei athrylith. Nid dinesydd Tarsus, ond efrydydd Jerusalem, a rydd gyfrif am apostol y cenhedloedd.” Mae yn dra tebyg mai byr oedd ei arhosiad yn Tarsus, ac iddo symud yn foreu i Jerusalem, lle yr oedd iddo berthynasau; y tebyg yw ei fod yn lletya yno yn nhy chwaer, yr hon oedd yn hŷn nag ef (Act. xxiii. 16). Dywed mai “yn y ddinas hon,” sef Jerusalem, y meithrinwyd ef, er iddo gael ei eni yn Tarsus, yn Cilicia (Act. xxii. 3). Gosodwyd ef yn foreu dan addysg Gamaliel, un o awdurdodau uchaf ysgol Hillel; ac y mae olion yr addysg hon yn hawdd eu canfod ar athrawiaeth yr Apostol, ei sylwedd yn gystal a'i dull. Dyfynna Derenbourg rannau o'r dduwinyddiaeth Rabbiniaidd, yn y rhai y gwelir pa mor debyg y mae yr Apostol yn trin ei fater i'w hen athrawon.

Ni ddarfu Luther ar ol torri ymaith oddiwrth eglwys Rhufain, ymwrthod â'r cyfan o'r hen gredo,—yr oedd ei dduwinyddiaeth brïodol, ei athrawiaeth am Dduw, am gyflwr dyn, ac am Berson Crist, yn aros

yr un; felly hefyd ni pheidiodd Paul a bod yn Pharisead mewn rhai pethau pwysig. Tra yn gyfrwys yn ei ymwneyd â'r pleidiau yn y Cyngor, nid ymadawai â'r gwir wrth ddweyd, "Pharisead wyf fi, mab i Pharisead" (Act. xxiii. 6). Yr oedd gwreiddiau y rhan fwyaf o'i syniadau Cristionogol yn ffydd ei febyd, yr hyn nid yw yn cynnwys mwy na phe dywedid fod Cristionogaeth yn barhad o Iuddewiaeth. Iuddewiaeth oedd sylfaen ei dduwinyddiaeth. O'r Hen Destament y câi egwyddorion sylfaenol ei athrawiaeth—ei ddrychfeddyliau am y Duw byw, ei sancteiddrwydd a'i gyfiawnder; am berthynas Duw â dynolryw yn gyffredinol, ac a'r Eglwys yn neillduol. "Daw Paul ydyw Duw yr hen gyfamod; Duw Abraham, Jacob, Moses, a'r proffwydi; Efe yw yr unig wir Dduw, yr Hwn sydd Dduw eiddigus; Efe yw Creawdwr pob peth. Yr oedd Efe yn Dduw i Israel mewn modd neillduol, am ei fod mewn cyfamod â hwynt, ac wedi ymddiried iddynt am ei ymadroddion. Ar y cyfrif hwn mae yr Hen Destament yn parhau mewn awdurdod fel datguddiad dwyfol; datguddiad yw o'r Duw sanctaidd, â'r Hwn nis gallwn fod mewn heddwch heb galon bur. Oddiyma y cafodd Paul ei ddrychfeddwl dyrchafedig am gyfiawnder, a'i ddrychfeddwl cyfatebol am bechod; a'r ymrysonfa rhwng y ddau ym mynwes yr Apostol oedd cychwynfan ei holl ddadbylgriad ysbrydol." Yr oedd hyn oll yn gynwysedig yn ei greddo fel Pharisead, yr hyn a drosglwyddodd i'w fywyd newydd. Yr un olwg â'r Phariseaid a gymerai ar y byd cenhedlig: "rhai nid adwaenau Dduw" ydynt, ac yn "gwasanaethu y creadur yn hytrach na'r Creawdwr"; rhai "diffydd" a "diddeddf," a "phecchaduriaid" o'u cymharu â'r Iuddewon (Gal. ii. 15). A'r un modd y mae ei ddysgeidiaeth am angylion a chythreuliaid, dylanwad pennaeth y cythreuliaid ar fydd dynolryw, perthynas y Daimoniaid ac eilunaddoliaeth, gwasanaeth yr angylion yn rhoddiad y ddeddf ar Sinai, yn unol â chredo ysgol Hillel. Nid yw hyn oll yn gwneyd ei droedigaeth a'r datguddiad a dderbyniodd yn llai. Yr oedd ei droedigaeth y cyfnewidiad mwyaf trwyadl y gellir meddwl am dano: yr un pryd, nid oedd yn addatodiad hollol oddiwrth ei fywyd o'r blaen. Newidiad ar gyfeiriad y meddwl a'r bywyd ydoedd. Mae yn cadw y rhan hon o'i hen greddo am ei fod yn wir; ymwrthod y mae â'r ysbryd cul, hunan-ddigonol, a berthynai iddo; trwy ei droedigaeth y daeth i beidio ymddiried yn y cnawd ac i obeithio yng Nghrist Iesu, ac yr ymddyrechafodd o diriogaeth y ffurf a'r llythyren i fydd newydd rhyddid a gwirionedd ysbrydol.

Os oedd sylfeini athrawiaeth Gristionogol yr Apostol yn gorwedd yn ei greddo Iuddewig, mwy o lawer yr oedd perthynas rhwng ei brofiad presennol fel credadyn a'i athrawiaeth fel Apostol. Os oedd perthynas rhwng dwy adran ei fywyd, y rhai oeddynt ar un olwg mor groes i'w gilydd, haws yw olrhain y cysylltiad rhwng profiad y sant a gwybodaeth y dysgawdwr yn yr un tymor ar gyfrif cydnawsedd y naill a'r llall. Dichon fod rhai o'n darllenwyr yn coledd math o syniad am ysbrydoliaeth sydd yn gwneyd ei ddylanwad yn gyfareddol, ac felly yn ei ddatod oddiwrth bob gweithrediad naturiol o eiddo y meddwl. Yn ol y cyfryw olygiad, mae ysbrydoliaeth neu ddatguddiad yn dyrchafu ei berchen ar unwaith i binacl, oddiar ba un y gwel holl fydd gwirionedd ar unwaith megis ag un drem. Mwy unol o lawer â deddfau y meddwl dynol, ac â threfn y gweithrediadau dwyfol, ydyw golygu y dylanwad yn gweithio yn raddol, ac felly yn ymddibynnu i fesur mawr ar ewyllys y dyn ysbrydoledig ei hun; fel dawn ag y gellir ei hyrwyddo neu ei llesteirio

yn ei gweithrediad trwy brofiad, llafur, a gras ei derbynnydd. Onid oes gyfatebiaeth yn hyn rhwng holl ddylanwadau yr Ysbryd? Mae y pechadur, trwy gredu yn derbyn yr Ysbryd Glân, ac yn ei dderbyn i breswyllo ynddo, nid yn unig yn cyfranogi o'i ddylanwadau megis oddi allan. Eto trwy flynyddoedd o lafur diwyd, o ymdrech yn erbyn pechod, o dduwiol fyfyr a defosiwn, trwy fywyd o ufudd-dod cyson i Dduw, y mae yr Ysbryd hwn yn treiddio trwy ei natur yn oleuni, yn ras, ac yn dangnefedd; "o ogoniant i ogoniant" y newidir ef i'r unrhyw ddelw, megis gan Ysbryd yr Arglwydd. Nid yw y Gweithiwr nefol yn cyflawni ei waith hebddo, ond trwyddo; trwy weithio ynddo ewyllysio a gweithredu o'i ewyllys da Ef. Yr un modd am waith yr un Ysbryd mewn datguddiad. Dywedir fod Pedr yn llawn o'r Ysbryd Glân ar ddydd y Pentecost; ac er fod y ddawn hon yn ei gymhwyso i gyflawni gwaith pwysig y dydd hwnnw mor berffaith ag oedd bosibl, eto nid ydym i feddl ei fod ar y pryd yn deall holl gyngor Duw. Yr oedd y ddawn yn ei gymhwyso yn gyflawn at waith mawr y dwthwn hwnnw. Nid oedd ynddo un diffyg. Yr oedd yn llawn o wroldeb a nerth, o ddoethineb a gras; traddodai gyda hyfdra y cwbl a ofynnai yr adeg a' gwrandawyr; eto, nid oedd yr Ysbryd yr oedd yn llawn o hono eto yn ei oleuo am bethau y byddai angen cyfarwyddyd arnynt ar ol hyn. I'r Iuddewon yn unig y mae yn pregethu; i Israel y dywed fod Crist wedi ei ddychafu yn dywysog ac yn iachawdwr i roddi edifeirwech a maddeuant pechodau; pan yn cyhoeddi fod yr addewid "i bawb ymhell," ni feddyliai am rai can belled â'r Cenhedloedd, ond am Iuddewon ar wasgar o'u gwlad eu hunain; neu os meddyliai am danynt hwy, nid oedd yn credu y gallent ddyfod i'r eglwys heb fod yn gyntaf yn broseltytiaid i'r grefydd Iuddewig.

Yr un modd, yn raddol yr oedd goleuni datguddiad yn llewyrchu ar feddl Apostol y Cenhedloedd. Os darlleunwn ei epistolau gyda'r amcan o wybod ei deall yn nirelwech Crist, tarewir ni yn fuan gan faint y gwahaniaeth rhwng ei epistolau boreuaf, y rhai at y Thessalonïaid,—a'r epistolau diweddarach, y rhai at y Corinthïaid, y Rhufeiniad, a'r Galatiad; ac wrth ddarllen ei lythyran at yr Ephesiaid, y Philippiad, a'r Colossïad, cawn ein hunain drachefu mewn awyrgylch mwy nefol. Yr oedd hyd yn oed Paul yn dyfod i weled ymhellach ac yn gliriaeth, trwy fyfyr, teimlo, gweithio, a dioddef dros Grist, fel pob Cristion arall; nid oedd yn hyn o beth yn eithriad; yr oedd ar yr un tir â'r holl saint, gan nad beth oedd ei fantais oddiwrth ddawn ysbrydoliaeth.

Yn y modd yma y mae y goruwchnaturiol yn nysgeidiaeth yr Apostol yn cael ei uno â'r naturiol, ei ysbrydoliaeth a'i brofiad. Nid athronydd ydoedd, yn dirwyn ei gyfundraeth o'i feddl ei hun mewn neillduaeth; nac offeryn goddefol yn llaw yr Ysbryd, heb gydweithrediad ei reswm a'i galon â'r gweithredydd Dwyfol. Ei "dywys" a gai i'r holl wirionedd; ac yr oedd ei fyfyrddodau dwysion, ei deimladau angherddol, gweithrediad ei reswm ar ddyfnion bethau Duw, a'i lafur cenhadol, yn amodau angenrheidiol y tywysiad hwnnw. Cynhyddai ei ddirnadaeth o'r gwirionedd yn gyfatebol i angenrheidiau yr adeg. Dadblygid ei ddoniau ymresymiadol gan gyfodiad heresiau yn yr eglwys oedd wedi eu sefydlu ganddo. Ni fu ganddo fwriad i ffurfio cyfundraeth o gwbl: yn hytrach, yr oedd yr hyn ellir olygu fel agoshâd i gyfundraeth yn ymfurfio yn raddol heb un cais at hynny, trwy ddylanwad amgylechiadau. "Fel cenhadwr y dylid edrych arno, yr hwn a gyfaddasai bob peth at ei waith.

Yr oedd yn dysgu trwy addysgu. Ymhob argyfwng ar ei fywyd, edrychai am arweiniad oddiwrth Dduw. Mewn gweddi y ceisiai esboniad ar gwestiynau dyrys; a deuai yr atebion weithiau fel flachiad o oleuni, ac weithiau fel canlyniad myfyrdod dwys, ond bob amser yn ei olwg ef fel datguddiad oddiwrth Dduw. Talai sylw dyfal i ddigwyddiadau; myfyriai ar ei brofiadau blaenorol; derbynai fudd oddiwrth ddarlenn a thrwy deithio. Yr oedd pob peth, mewn gair, yn darpar defnydd meddwl iddo, a chyfleusterau i gael allau berthynasau ymarferol neu bynciol y ffydd a bregethid ganddo mor ddiball. Yr oedd ei feddylgarwch yn cydfyned â'i weithgarwch allanol; a hawdd ydyw canfod dylanwad y naill ar y llall yn holl yrfaoedd ei fywyd apostolaidd."

Blynnyddoedd o bregethu fel cenhadwr oedd cyfnod boreuaf ei fywyd apostolaidd. Cawn adroddiad o'i anerchiadau yn y cyfnod hwn yn yr Actau—ei bregeth i'r Iuddewon yn Antiochia Pisidia (pen. xiii.); ei bregeth i'r Cenhedloedd yn Lystra (xiv.); ac i'r Cenhedloedd yn Athen (xvii.). Mae nodweddion ei bregethiad yn amlwg yn y rhai hyn. Nid oedd yn amgen na chyhoeddiad syml mewn dull hanesyddol, cyffelyb i bregeth Pedr ac i amddiffyn Stephan, o'r "pethau ynghylch Iesu o Nazareth." Profai mai yr Iesu yw y Crist, a chyhoeddai faddeuant yn ei enw. Mynegi ffeithiau y mae, yn hytrach nag ymresymu athrawiaeth. Yr oedd yr un symrlwydd, eglurder, a chyfeirioldeb ynddo ag yn yr apostolion ereill. Ar broffwydoliaeth y sylfaenai ei brif ddatl. Ei arfer oedd "ymresymu allan o'r Ysgrhythrau, gan egluro a doddi ger bron mai rhaid oedd i Grist ddiodeff, a chodi oddiwrth y meirw;" ac "mai hwn yw y Crist Iesu, yr hwn yr wyf fi yn ei bregethu i chwi" (Act. xvii. 2, 3). Ac megis yr apeliai at yr Hen Destament wrth annerch yr Iuddewon, felly hefyd, wrth bregethu i'r Cenhedloedd, y cyffyrddai a'u cydwybodaau, gan geisio ail-ennyn yr ychydig wreichion o wybodaeth a dybëad am y gwir Dduw oedd heb lwyr ddiffodd yn eu mynwesau. Hyn a wnâi yn Lystra ac Athen.

Yn y cyfnod cenhadol yr ysgrifennodd ei ddau lythyr at y Thessalonïaid. Gan nad oedd un heresi wedi ymddangos eto yn yr eglwysi a blanesid ganddo, nid yw y ddau epistol yma yn cynnwys mwy nag oedd yn ei bregethau. Mae eu mater a'u harddull yn debyg. Nid oedd yn ansawdd yr eglwysi ddim i gyffroi ei ddeall i'w ddyfnderoedd, ac i alw allan ei ddoniau rhesymiadol. Hynodir hwynt gan absenoldeb pwnc a dadl. Ymarferol yn hytrach na phyneiol yw ei ymdriniaeth ynddynt ar ddyfodiad yr Arglwydd. Wrth lefaru fel hyn nid ydym yn cydfarnu â'r rhai a fyddant eu gwneyd yn gyffelyb i lythyrau doffion rhai o'r Tadau Apostolaidd. I'r gwrthwyneb, y maent, fel y dywed un, yn bendant, yn llawn o ysbrydiaeth a theimlad, o fywyd a gobaith. Yr un pryd, yn ofer yr awn atynt am y nath a'r ynni meddyliol, y gallu ymresymiadol, y canfyddiad ysbrycol dihaf, yr echediadau uchel, a geir yn y llythyrau diweddarach. Yr oedd yr ymdrech rhwng yr Iuddew a'r Cenedlddyn ar gwestiwn mawr y ddeddf a'r enwaediad, eto heb ddechreu; ac felly ysbryd rhagorol y cenhadwr a'r pregethwr a amlygir yn y llythyrau hyn. "Dyfodiad yr Arglwydd" ydyw yr unig bwnc yr ymymdrina âg ef—a hynny i ddibenion ymarferol; ac eglur yw mai yr un yw ei olygiad hyd yn hyn ar y mater â chredo a disgwyliad Cristionogion yr adeg. Mae yn datgan ei obaith o fod ymysg y rhai byw pan ddelai Crist ar y cwmwl. Yn ei lythyrau olaf, yr un at y

Philippiaid, er engraifft, y mae yn datgan ei awyddfryd yn hytrach am fod gyda Christ. Yr ydym yu credu fod y lle ddylid roddi i'r egwyddor o gynnydd a dadblygiad yu nuwinyddiaeth yr apostol, yn well esboniad ar ei eiriau am y Dyfodiad, na'r golygiad cyfriniol a roddir gan Olshausen ac ereill; sef, fod ysbrydoliaeth yr Apostol yn ei alluogi i edrych ar amser oddiar safle tragwyddoldeb. I Dduw y mae mil o flynyddoedd fel un dydd; felly hefyd i ryw raddau i'r proffwyd a'r apostol sydd yn edrych ar fydd ac amser yng ngoleuni yr Arglwydd. Addefwn nas gellir gwadu hyn, oblegid y mae ffydd yn gystal ag ysbrydoliaeth yn meddu ar y gallu i wneuthur y pell yn agos, a'r dyfodol yn bresennol. Ond gellir gofyn, pa fodd y rhoddir cyfrif am y ffaith mai yn ei epistol boreuaf, ac nid yn yr un o'r rhai diweddaraf, y rhoddir cymaint o arbenigrwydd ar athrawiaeth y Dyfodiad yn y ffurf oedd yn unol â disgwyliad y Cristionogion boreuaf?

Mae amryw o'r sylwadau yn y dyfyniad o'r llyfr y nodasom ei enw uwch ben ein hysgrif, yn dangos fod yr awdwr yn cydnabod cynnydd ac ehangiad yn y wybodaeth a dderbyniodd yr Apostol trwy ddadguddiad. Dywed mai un o amcanion ei drigias yn Arabia oedd "derbyn dadguddiad pellach o'r Efengyl."

Fe dderbyniodd ef hanfod ei ef-ngyl yn uniongyrchol yn adeg ei droedigaeth, yr hyn a brofir gan ei waith yn ymgymeryd ar unwaith a phregethu yn y synagogau yn Damascus mai yr Iesu oedd y Crist, mab Duw. Tywynnodd y gwirionedd hwn gydag eglurder dwyfol i'w feddwl, yr hwn a gynhwysai ynddo ei hun gnewylln cyfoethog yr holl efengyl, a'r hwn hefyd a barhaodd i gael lle arbennig yn ei weinidogaeth a'i ysgrifeniadau. Nis gellir dweyd trwy ba foddion y derbyniodd ef yr ychwanegiadau o'r datguddiad a roddwyd iddo ar y cyntaf. Mae yn bosibl nas gellir cymeryd ddarvoud i Grist roddi amlygiadau gweledig o hono ei hun iddo yn nhir ei neillduaeth, a'i ddysgu yn fanylach, fel athraw yn dysgu ei ddisgybl, yng ngwirioneddau yr efengyl. Nibu yno gymdeithas wyneb yn wyneb o bosibl, fel yr un rhwng yr Arglwydd a Moses, gan na fuasai hynny yn nodweddïadol o fyrdolrwydd uchel yr oruchwyliaeth newydd. Mwy cydweddol a'r drefn bresennol yw meddwl i hynny ddyfod iddo trwy gyfrwng ei fyfyrddodau personol ei hun. Gweithredai ei feddwl yno yn ddiau ar ymddangosiad Crist yn y cnawd, ar ei berson, ei fywyd, ei angen, ac ar ei adgyfodiad gogoneddus, yr hwn a brofwyd mor ddiameuol iddo yn ymddangosiad yr Iesu ar y ffordd; a gweithredai hefyd ar yr egwyddorion mawrion a ddalient berthynas a'r oll; a derbyniai oleuni newydd a chyflawn arnynt oddiwrth Grist a thrwy ei Ysbryd. Beth bynnag oeddynt o ran eu natur, yr oeddynt yn gyfryw ag yr oedd Ef yn berffaith ymwybodol o'u gwirionedd, ac yr oedd yr un mor ymwybodol hefyd eu bod yn ddigonol iddo, fel nad oedd yn ofynol wrth unrhyw ychwanegiad atynt oddi wrth ddynion. Mae rhagoriaeth y modd y cymerodd yr oll le yn cael ei awgrymu yn ei eiriau: "Yn y fan nid ymgynghorais a chig a gwaed, ond mi a aethum i Arabia." Aeth i ymgynghori a rhai annrhaethol uwch, a phroffodd hynny yn ddigonol iddo. Fel llestr etholedig gan Dduw i ddwyn enw ei Fab ger bron y byd cafordd yno ei lanw â phob goleuni a chymhwyster oeddynt yn angenrheidiol arno.

Derbyniai y gwirioneddau yn berffaith gyson ag egwyddorion ei feddwl ei hun, ac o honynt ffurfiodd iddo ei hun gyfundrefn o athrawiaethau sydd yn dwyn yn amlwg ddelweddau ei feddwl a'i ysbryd. Diau mai ffyrth ei fyfyrddodau yng ngoleuni y datguddiad a dderbyniodd y pryd hwn ydyw ei Epistolau at y Rhufeiniaid ac at y Galatiaid, yn y rhai y ceir yr efengyl mewn gweddau ydynt yn cyfateb yn neillduol i deithi ei feddwl ef. Yr ydym mewn modd amlwg yn caelynddyntolwg ar y rymangiad a gymerasai yn ei feddwl gyda golwg ar ddynoliaeth yn gyfiredinol mewn cyferbyniad i had Abraham, ac am ryddid yr efengyl o'i gymharu a chaethiwd y ddeddf. Daeth i weled mawredd gras a doethineb Duw hyd yn oed trwy gwmp alaethus ei gydgenedl, mor bell ag yr oedd hynny yn agoriad drws i Dduw i drugarhau wrth bawb a dwyn pawb i gymod ag ef ei hun. Mae yr hyn a ysgrifennai at yr Ephesiaid yn dal perthynas mor amlwg a'r hyn sydd gennym mewn llaw yma, fel nas gallwn lai na'i ddodi i mewn: "Er mwyn hyn, myfi

Paul, carcharor Iesu Grist drosoch chwi, y Cenhedloedd: os clywsoch am oruchwyliaeth gras Duw, yr hwn a roddwyd i mi tuag atoch chwi mai trwy ddatguddiad yr hysbysodd efe i ni y dirgelwech (megis yr ysgrifennais o'r blaen ar ychydig *eiriau*, wrth yr hyn y gellwch, pan ddarllenoch, wybod fy neall i yn nirgelwech Crist) yr hwn yn oesoedd ereill nid eglurwyd i feibion dynion, fel y mae yr awr hon wedi ei ddatguddio i'w sanctaidd Apostolion a'i broffwydi trwy yr Ysbryd, y byddai y Cenhedloedd yn gyd-etifeddiion, ac yn gyd-gorff, ac yn gyd-gyfranogion o'i addewid ef yng Nghrist, trwy yr efengyl: i'r hon y'm gwnaed i yn weinidog, yn ol rhodd gras Duw yr hwn a roddwyd i mi yn ol grymus weithrediad ei allu ef. I mi, y llai na'r lleiaf o'r holl saint, y rhoddwyd y gras hwn i efengylu ymysg y Cenhedloedd anchwiliadwy olud Crist; ac i egluro i bawb beth yw cymdeithas y dirgelwech, yr hwn oedd guddiedig o ddechreuad y byd yn Nuw, yr hwn a greodd bob peth trwy Iesu Grist, fel y byddai yr awr hon yn hysbys i'r tywysogaethau ac i'r awdurdodau yn y nefolion *leoedd*, trwy yr eglwys fawr amryw ddoethineb Duw, yn ol yr arfaeth dragwyddol, yr hon a wnaeth efe yng Nghrist Iesu ein Harglwydd ni: yn yr hwn y mae i ni hyfdra a dyfodfa mewn hyder, trwy ei ffydd ef.* Mae y datguddiadau roddwyd iddo y pryd hwnnw yn amlygu eu hunain yn ogoneddus yn yr ymadroddion grymus a chyfoethog hyn.

Yr oedd yr Epistol at y Galatiaid yn cael ei ysgrifennu gan yr Apostol ym mhoethder y ddadl rhwng caethiwed y ddeddf a rhyddid yr efengyl: a chyffroid ysbryd yr Apostol i'w ddyfnderoedd gan ddichellion y blaid Iuddewig ymhob lle, ac yn arbennig gan lwydd eu heresi yn eglwys Galatia; ac yr oedd y cynhyrriad hwn ar ei ysbryd, ei ddwfn siomiant yn achos ei blant ysbrydol, a'r eiddgedd tuag at yr athrawon a'u harweiniasent ar gyfeiliorn, yn galw allan ei holl allu rhesymiadol. Yr Epistol hwn, gan hynny, yw y datguddiad goreu o deithi ei bersonoliaeth; yr ydym wrth ei ddarllen yn ei weled ac yn ei glywed yn holl nodweddion ei natur gyfoethog. Yma y canfyddwn pa mor sydyn oedd cyfnewidiadau ei deimlad. Mynych y mae "yn newidio ei lais;" tra y mae ei eiddgedd sanctaidd yn enynnu y funud hon, ac yn argraffu gwng ar ei ael wrth arllwys ei feddyliau yng nghlust ei ysgrifydd, cawn ef y funud nesaf yn toddi gan faint ei serch at y Galatiaid ynyd. Rhwng pob peth, yr Epistol at y Galatiaid ydyw yr arlun goreu o'r penaf o'r apostolion, a'r mwyafr o'r Gristionogion yr holl oesoedd; ac nid yw yn syn ddarfod iddo wneuthur y fath argraff ar feddwl a chalon Luther. Y prawf goreu o'i ddilysrwydd yw ei gynnwys amrywiol, a chydolygwn a'r syniad fod y sawl a amheno ei ddilysrwydd yn profi ei hun yn gwbl amddifad o gymhwyster beirniadol.

Mae yn hysbys fod erbyn hyn nifer da o gynorthwyon yn ein hiaith ni ein hunain i ddeall yr epistol hwn; eto nis gall neb ddweyd fod *Y Darlithiau Esboniadol* a nodir uwch ben yr erthygl hon yn afreidiol. Y maent yn llanw lle o'r eiddynt eu hunain. Medda eu hawdwr gymhwysterau mawrion i esbonio a phregethu; ac y mae y *Darlithiau* yn gyfuniad medrus o'r esboniad a'r bregeth. Nid yw y naill a'r llall yn cael eu hysgar yn ol yr hen ddull—y pregethwr yn gyntaf yn agor ei destun, ac yna "yn ymollwng i lefaru." Yn hytrach cyfunir hwynt mewn dull tra deheug. Mae yn eglur fod yr awdwr wedi ymglydnabyddu a'r prif esbonwyr, hen a diweddar, ond wedi gallu "cylla-dreulio" yr oll a ddarllenodd, a dodi arno argraff ei feddwl ei hun; ac y mae wedi llwyddo i fynegu ei feddyliau mewn arddull seml a dilyn, sydd yn gwneyd darlleniad o'r llyfr yn blesurus yn gystal ag yn fuddiol. Hyderwn y caiff y gwaith y derbyniad a haedda oddiar law cenedl y Cymry.

JOHN HUGHES.

* Ephesïad iii. 1-12.

HEN GERDDI Y CYMRY.

X.

596. CAN NEWYDD, o hanes Thomas Morton Williams, o Dref Welington y 'Ngwlad yr Haf: yr hwn a laddodd ei gariad Harriet Wilson, o'r un lle, ynghyd a'i llawforwyn, mewn modd truenus ac a gladdodd y ddwy yn 'r un bedd, fis Mehefin diweddfaf; ac yn ganlynol efe a laddodd ei hun yn y carchar. (Morris Roberts, a'i cant.) Caernarfon, argraffwyd gan P. Evans. [t.d. 4.]

597. CAN DDIDDANOL, sef Cwynfan Serchiadol y Gwr Ienange wrth ei Gariad. Caernarfon: argraffwyd gan Peter Evans, yn Heol y Castell. [t.d. 4.]

598. CAN NEWYDD, am Lange Ieuange a Laddodd ei Blentyn. [Mary Roberts, a'i cant.—t.d. 4.]

599. CAN NEWYDD, o hanes Amrywiol Droion y Byd, sef Twyll, Cynfigen, Ymfrost, &c. Cenir ar "Poor Jack." Caernarfon, Argraffwyd gan Peter Evans. [t.d. 4.]

600. CAN am Ddull y Byd yn yr amser presenol, a'r rhagor oedd y dyddian gynt. Gan Richard Williams, Bardd Gwagedd Cenir ar "Hob y Deri danno." Llanrwst, argraffwyd, gan J. Jones. [t.d. 4.]

601. CAN NEWYDD, yn gosod allan Ddarostyngiad a Dioddefaint Iesu Grist. J. Jones, argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

602. CAN DDIDDAN, sef Breuddwyd Llange Ifange. Llanrwst: argraffwyd gan John Jones. [t.d. 4.]

603. CAN NEWYDD, yn rhoi hanes cyflawn am Gyffesiad Dafydd Evans, am Lofruddiaeth ei Gariad Hannah Davies. Y Llofruddiaeth hon a gyflawnodd ar nos Sadwrn, Mehefin 13, 1829, ar Fynydd Pencareg, ac am ba un ei dienyddiwyd yn Nghaerfyrddin, ar yr 21ain o Fedi canlynol. Wrth esgyn o hono y tro cyntaf i'r nghobren, syrthiodd rhyw bethau perthynol iddi, a chwmpodd i lawr, pryd y gwridiodd ei wyneb, ac yr haerai yn ddi-friddwys, nad oedd erogi ddwywaith am yr un trosedd; eithr bu gorffod arno ail-esgyn i'r pren dyoddef, ac yn fuan trosglwyddwyd ef i dragwyddoldeb. Gan Stephan Jones, Llanfaeryw. Llanrwst: Argraffwyd gan John Jones. [t.d. 4.]

604. CERDD o hanes amgylchiad trwstan rhwng Ffarmwr a Gwraig ei Weithiwr. Cenir ar "Poor Jack." Ywain Meirion, a'i cant. Llanrwst: Argraffwyd gan John Jones. [t.d. 4.]

605. CAN NEWYDD er annogaeth i bawb i feindio ei fusnes ei hun. Tôn "Vulcan's Cave." Richard Williams, Bardd Gwagedd, a'i cant. J. Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

606. DWY GAN: Y gyntaf, Cerdd Ddigrif, am Deulu a gollodd rifedi yr Wythnos. Yr ail, Penillion Dyddanus, &c. &c. John Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

607. CAN NEWYDD, am ddysgwyliad daionus i'r Cymry, trwy wneuthuriad Ffyrdd Haiarn, trwy y wlad. Gan Ywain Meirion. Mesur, "Belisle March." Llanrwst; Argraffwyd gan John Jones. [t.d. 4.]

608. CAN NEWYDD am y Ffordd Haiarn, o Gaerlleon i Gaergybi. Cenir ar "Parson Paris." Ywain Meirion, a'i cant. Llanrwst, Argraffwyd gan J. Jones. [t.d. 4.]

609. CAN NEWYDD, sef castiau Robin Dwyllwr. Cenir ar "Rhedwch i'r Odyn." Richard Williams, Bardd y Gwagedd, a'i cant. J. Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

Yn y diwedd, ceir englyn, fel hyn:—

Dall ydwyf, eto mi dwyllaf,—i gael
Ganddynt goellio d'wedaf,
Dilys myfi a dalaf,—
Ond coeliwch fi'n wir ni wnaaf.

610. CAN DDIGRIF, o ymddiddan rhwng dwy chwaer, sef Sian a Neli, yn nghylch eu gwŷr,—un wedi priodi Oferddyn a'r llall Gybydd. R. Williams, Bardd Gwagedd, a'i cant. Llanrwst, Argraffwyd gan John Jones. [t.d. 4.]

611. CAN o waith awen wyth oed. Ffarwel mab Ieuange idd ei Wlad a'i Gariad. Llanrwst, argraffwyd gan John Jones. [t.d. 4.]

612. CAN Y GELYNEN. Cerdd o hanes Merch i Esquire, yn ymadael â'i gwlad, am na chai briodi Gwas lifrai ei Thad. Llanrwst, Argraffwyd gan J. Jones. [t.d. 4.]

613. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes Llong ddrylliad yr Agerdd-long, neu'r Steam Packet a elwid Rothsay Castle, yr hon aeth yn ddarnau ar y Dutchman's bank, y'nghulfor Menai, ar ei mordwyaeth o Dref Liverpool i Beaumaris, Swydd Fon, borau dydd Iau, y deunawfed o fis Awst, 1831, ac ar ei bwrdd y'nglych chwech ugain a deg o bobl, ac a foddasant oll ond 21ain, pa rai trwy gymmorth Duw a dynion, gobeithio, ydynt yn fyw heddyw. Gau Richard Williams. Ar y Mesur "Diniweidrwydd." Caernarfon, Argraffwyd gan P. Evans. [t.d. 4.]

614. MAWRNAD RICHD. WILLIAMS, Dic Dywyll. Neu Bardd Gwagedd. (Goronwy a'i cant). L. E. Jones, Caernarfon. [t.d. 4.]

615. GALAR BACHGEN DALL, a'i enedigaeth, am ei olygon, ynghyd a'i fawr hiraeth am gael gweled rhyfeddodau y greadigaeth. Gau John Evans, Treforys. Caernarfon; argraffwyd gan P. Evans. [t.d. 4.]

616. CERDD ar ddull Marchnad Caernarfon. Mesur—"What will Old England come to." R. Williams, Bardd Gwagedd, a'i cant. Caernarfon, argraffedig gan Peter Evans. [t.d. 4.]

617. DWY GAN NEWYDD. Yn gyntaf, Clod i Ferch Ifange, sef Jessy o Dumblaine. Yn ail, Sylwiad ar Blescrau pob math o bobl, i'w chanu ar y mesur Rodney's March. Caernarfon: Argraffedig gan Peter Evans, tros Richard Williams. [t.d. 4.]

618. CAN NEWYDD, sef ymddiddan rhwng dwy gymmydoges, un am briodi a'r llall am beidio; bob yn ail Pennill, sef Gwen a Mari. Gau Richard Williams, Bardd Gwagedd. Cenir ar y mesur elwir "Belisle March." Caernarfon, argraffwyd gan Peter Evans. [t.d. 4.]

619. CERDD NEWYDD, yn datgan Breintiau Trigolion Brydain, y'ngwyneb tywyllwch y Paganïad. Mesur—"Diniweidrwydd." (Richard Jones, a'i cant). Caernarfon, argraffwyd gan P. Evans. [t.d. 4.]

620. CERDD NEWYDD, o rybudd i Blant Anuffydd, sef hanes Herbert Jones, yr hwn a laddodd ei Dad a'i Fam, ac a dreisiodd y Forwyn gyflog, ac wedi hyny, efe a dorodd ei phen, yn Henffordd; hefyd ei ffôdd i Amsterdam, yn Holland, lle laddodd ei Feistres, yr hyn a'i dygodd ei'r crogbren. J. Thomas, a'i cant. Caernarfon: Argraffwyd gan P. Evans, dros Owen Parry. [t.d. 4.]

621. CAN SYLWEDDOL, sef Myfyrdod mewn Mynwent, yn nghyd a Dychymyg am ddull y Meirw yn y bedd. Argraffwyd gan John Jones. Llanrwst. [t.d. 4.]

622. CERDD NEWYDD, sef cyngor y Prydydd i'w Gyfaill, yr hwn oedd wedi bod yn hir yn glaf, ac wedi cael ei ddwyn i'w gynefin iechyd; trwy ei alw i ystyried ei Glefyd ac i ddiolch i Dduw am ei arbed, pan oedd Angau yn cymeryd ei berthynasau o'r un Tŷ. Mesur "Bryniau Iwerddon." Caernarfon: Argraffwyd gan Peter Evans. [t.d. 4.]

623. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes am y modd dychrynllwyd y darfu Elizabeth Whitehouse, a John Whitehouse, ei Mhab, amcanu torri tŷ Edward Wilding, Yswain, Masnachwr enwog gerllaw Manchester, a bwriadu lladd Mary Spencer, yr hon oedd yn ei wasanaeth, ar nos Iau, yr 28 o Ebrill, 1831. Am hyn eu Dihenyddiwyd boreu ddydd Mawrth, yr 2 o Awst, 1831. Cenir ar "Bryniau yr Iwerddon." R. Williams a'i cant. J. Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

624. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes Jane Francis yr hon a ddihenyddiwyd yn Nhref Reading, Berkshire, ar ddydd Sadwrn, Mawrth y Pedwarydd, am lofruddio dau o blant ei merch, sef Ann Francis, ar nos Wener y 10fed o fis Chwefror diweddfaf. Cenir ar "Bryniau'r Iwerddon." R. Williams a'i cant. T. Price, Argraffydd, Merthyr. [t.d. 4.]

625. YMDIDDAN Rhwng Robert a Begi. Cenir ar Triban. [t.d. 2.]

626. CAN NEWYDD, am Wraig a wnaeth ginio o Geiliog, gan ei ferwi heb dynu ei berfedd, na theri ei draed. Cenir ar fesur Cerdd y Gelynen. Glân ei galon a'i cant. [t.d. 2.]

627. CAN o ddiolchgarwch i'r Arglwydd am y waredigaeth o ddwyllaw y Ffrancod, pan ddiriasant yn Mhencaer, Sir Benfro. A gyfansoddwyd gan y Parch Ebenezer Richard. (Gynt gweinidog y Methodistiaid, Tregaron.) Pan yn 15 mlwydd oed. Caerdybi: Argraffwyd gan William Jones. [t.d. 8.]

628. CAN NEWYDD, yn gosod allan rai o gastiau dirgelaiidd y Titotalls. "Pray what will old England come to." R. Williams, Bardd Gwagedd, a'i cant. [t.d. 4.]

629. CAN NEWYDD, yn gosod allan ychydig o lawer o gastiau Llwynogod y Graig Ddrwg. Ioan Glan Prysor, a'i cant. J. Jones, Argraffydd, Trefriw. [t.d. 4.]

630. CAN NEWYDD, a wnaed gan un a gollodd ei arian o boced ei glos. [t.d. 4.]
 631. CAN NEWYDD, yn gosod allan y gwahaniaeth rhwng dull y bobl yn eu gwisgiadau y dyddiau hyn, rhagor y dyddiau gynt. David Jones, Llanybydder, a'i cant. [t.d. 4.]

632. CAN, toriad fy nghoes. Y Dioddefydd a'i cant. [t.d. 4.]

633. CAN NEWYDD, sef dull y Gyfraith yn y Work-Houses newyddion. Cenir ar "Sweet Richard Bach." Richard Williams, Bardd Gwagedd, a'i cant. [t.d. 4.]

634. CERDD NEWYDD, yn rhoddi hanes am Dlynas a achubwyd, mewn modd rhyfeddol, o ddwyllaw rhyw ddihiiryn oedd wedi amcanu ei dibennu, trwy ei thafu i *Blackmere*, Pwll o ddwfr dwfn: barna rhai nad oes idlo waelod; mae ynghylch tair Milldir o Leek, yn Staffordshire. Yr hanes a gyfansoddwyd o'r Bedwaredd Gyfrol ar ddeg o'r Eurgrawn, tudalen 159. Cenir ar "Frynian'r Iwerddon." Ianto Cadfan, a'i cant. [t.d. 4.]

635. CAN NEWYDD, yn gosod allan ychydig o lawer o gastiau Merched Ysptyt a Festiniog. I'w chanu ar "Person Paris." [t.d. 4.]

636. CAN NEWYDD, sef, y Newyn Anheimladwy. Gan W. Bateman. J. Jones Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

637. CYFFES AC YMFFROST Syr John Heidden. Willam Edwards sef (Gwilym Padarn,) a'i cant. J. Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

638. CAN NEWYDD, sef achwyniad Shon Morris Griffith, o herwydd iddo briodi gwraig annhrefnus. Cenir ar dôn,—*"The Bold Irishman."* R. Williams, Bardd y Gwagedd, a'i cant. John Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

639. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes am Ficar Llanwyndaf, mewn ymrfael â'i Blwyfolion am ddegwm Bytatws, &c. Cenir ar "Queen Bess." R. Jones, neu Gwyndaf Eryri, a'i cant. [t.d. 4.]

640. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes y modd y darfu Margaret Edwards, o Norwich, amcanu dwyn John Morris, ei gwas, yn euog o ladradd, am na buasai yn ei gael yn briod iddi; am hyn y condemnwyd ef i farw yn y Sessiwn ddiweddat; a'r modd y gwaredwyd ef o'i drallod ofnadwy ar y 5ed o Fedi. Cenir ar y mesur a elwir "Brynian'r Iwerddon." Richard Williams a'i cant. Merthyr, Argraffwyd gan T. Price. [t.d. 4.]

641. CAN NEWYDD, am Wr a Gwraig, o Gymru, a gawsant eu barnu i'w dihenyddio am lofruddiaeth a wnaethai un arall ynghyd a hanes dihenyddiad y llofrudd. Caernarfon, argraffwyd gan P. Evans. [t.d. 4.]

642. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes am John Philpot, yr hwn a laddodd ei Gariad, Mary Jones, a'r modd y parhaodd ef i wadu hyd nes daeth angau ato. Cenir ar "Frynian'r Iwerddon," Caernarfon: Argraffwyd gan L. E. Jones. [t.d. 4.]

643. CAN NEWYDD, er Coffadwriaeth am Ferch i Ffeimwr enwog, yn King's Court, o Blwyf Headland yn swydd Gaerangon, ynghyd a'r Forwyn gyflog, yr hon a gafodd ei denu trwy rym nerthol aur ac arian, yr 28 o Fis Mawrth yn y flwyddyn 1828, a'r Ferch Ieuange a ga's ei dwyn i fyny dan ofal ei Rhieni tirion, heb na chosp na cherydd, o blegid mai hi oedd yr ieuengaf o un ar ddeg o blant. Hithau yn impen ieuenge wyllt o 11 hyd yn 17eg oed, yn hollol allan o bob cyngor ei Rhieni, anwyl, nes yn y diwedd iddi feichiogi, a chweddi hyu marw mewn mawr gystudd. A'r Forwyn gyflog, wedi gwasanaethu 5 mlynedd yn y Teulu, a gafodd ei Dienyddio, am losgi yn y tan, Blentyn newydd eni y Ferch Ieuange. Llanrwst: argraffwyd gan J. Jones. [t.d. 4.]

644. YMDYDDIAN rhwng dwy Dafarnwraig. I'w chanu ar y Dôn a elwir "Llef Caerwynt." Llopanwr a'i cant. Caernarfon, argraffwyd gan P. Evans. [t.d. 4.]

645. CAN SYLWEDDOL, sef annogaeth i Brydain Fawr i iawn ddefnyddio ei Breintiau Gwladol a Chrefyddol, ac i edifarhau am ei beiau gwaeddfawr. Cenir ar "Brynian'r Werddon." P. Evans, argraffydd, Caernarfon. [t.d. 4.]

646. Cerdd Newydd, yn rhoddi hanes am ryfeddol ddamwain a ddigwyddodd i Wraig Fwddw oedd yn cadw Turnpike, yn Micheldan, yn Sir Gaerloyw; sef y modd y gwaredodd yr Arglwydd ei bywyd trwy ei rhybuddio o'i pherygl mewn breuddwyd. Cenir ar y "Dôn Fechan." Caernarfon: Argraffwyd gan P. Evans, [t.d. 4.]

647. DWY O GANIADAU. Y gyntaf, yn rhoddi hanes am Wragedd a Fældwodd ar Frandi mewn Tea. Yn ail, Can o ymddiddan rhwng Mab a Merch, bob yn ail Penill. John Jones, argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

648 CERDD DODREFN TY. I'w ehanu ar "Monday Morning." J. Jones, Argraffydd, Llanrwst. [t.d. 4.]

649. CAN Y PEDWAR HEN LANC Cerdd Elen. Mesur—"Loath to depart." [t.d. 4.]

650. DWY GAN NEWYDD, Y Gyntaf, am Gyflawnder Duw. Yr Ail, am Drugaredd Duw. L. E. Jones, Argraffydd, Caernarfon. [t.d. 4.]

651. Can Newydd, yn rhoddi hanes Carwriaeth Joseph Edmunds, ac Anne Morton, o dref Warwick, ynghyd a'r modd dychrynlyd y darfu iddo amcanu ei lladd, a'r hynod waredigaeth a gafodd ef ar ei llaw hi, a'r modd y priodasant ar ddydd Sadwrn, y pedwerydd dydd ar bymtheg o Fedi, yn y flwyddyn 1829. Cenir ar y dôn a elwir, "Parhaed eariad ffyddlon." R. Williams, a'i cant. Llanrwst, argraffwyd gan J. Jones. [t.d. 4.]

652. YR OFERDDYN A'I WRAIG. Cerdd yr Aderyn Du. Llanrwst: Argraffwyd gan J. Jones, dros Catherine Edmund [t.d. 4.]

653. Can Newydd, yn gosod allan. Eneidigaeth, Bywyd pur, a dyben dyfodiad ein Harglwydd a'n Hiaehawdwr Iesu Grist i'r Byd. Cenir ar y "Dôn Fechan." Richard Jones, Llanllechyd, a'i cant. J. Jones, Argraffydd, Llanrwst [t.d. 4.]

654. CERDD, yn rhoi hanes am ddau Goliar, brodyr yn sincio, neu yn agor Pwll Glo, yn y Rhos, Plwyf Rhiwabon; wedi iddynt fyned oddeutu deuddeg llath, cauodd y Pwll arnynt hyd i'r top. Enwau y ddau oedd John a William Hughes. Gan Dafydd Jones, Bardd, Rhosllanerchrugog. Llanrwst: argraffwyd gan John Jones. 1844. [t.d. 4.]

655. CAN NEWYDD, yn gosod allan flinder Merched Cymru o achos y Militia. [t.d. 4.]

656. CAN yn cynnwys hanes Merchant o Newfoundland, yr hwn roesai ei serch ar Ferch i Farchog, ynghyd a'r amrywiol helyntion a fu arnynt. Cenir ar y "Dôn Fechan." Caernarfon: argraffwyd gan Peter Evans, tros John Williams. [t.d. 4.]

657. CERDD BRENIN GWLAD SCOTLAND. Cenir ar "Rodney March." Llanrwst: Argraffwyd gan J. Jones. [t.d. 4.]

658. CAN NEWYDD, yn gosod allan deimladau Mab mewn cariad a Merch. Llanrwst: argraffwyd gan John Jones, dros Owen Meirion. [t.d. 4.]

659. CAN, yn rhoi ychydig o hanes yr Ystorm a'r Llif dychrynlyd, yn nghyd a'r Colled o fywydau a meddiannau, a gymerodd le yn siroedd Ceredigion a Meirion, yn niwedd Gorphenaf a dechreu Awst, 1814. Gan Ywain Meirion. John D. Jones, Argraffydd, Llanfyllin. [t.d. 4.]

660. GALAR GERDD er cof-nodi dinystr di-gymar y Llong Ocean Monarch, ar ei mordaith o Lerpwl i Boston, America, Awst 24, 1818, pan y collwyd 178, ac yr achubwyd 218. Cenir ar "Frynau'r Iwerddon." Ywain Meirion a'i cant.

Dau feistr oedd a duaf wedd,
Gerwin, a di-drugaredd;
Y môr hylig mawr allan,
O'i mewn i'w mysg, terfysg tan.

Treffynon: Argraffwyd gan William Morris, Heol Fawr [t.d. 4.]

661. CAN ALARUS, yn rhoddi hanes y Llofruddiaethau a'r Hunan-laddiad, a gyflawnwyd ar y dydd Iaf o Fai, 1849; yn mhylwyf Llanwenog, sir Aberteifi; gan ddyn o'r enw Thomas Davies, yr hwn wedi lladd ei wraig a'i blentyn 12 mis oed, yn y modd mwyaf barbaraid, a osododd derfyn ar ei fywyd ei hun. [t.d. 4.]

662. CAN NEWYDD, yn rhoddi hanes alarus am Dafydd William a Mari Dafydd; o blwyf Dreletst, yn sir Benfro, pa rai a ddaethant i ddiwedd truenus yr 20fed o Fawrth diweddaf: a gyfansoddwyd ganddo ef ei hun, yn y carchar. L. E. Jones, Argraffydd, Caernarfon. [t.d. 4.]

663. Cerdd o Ymddiddan, rhwng hen Wr a Merch ieuanc, bob yn ail odl: Y Mab yn Bedwar Ugain, a'r Ferch yn ugain oed. "Mallted Dolgellen" Caernarfon: Argraffwyd gan Peter Evans. [t.d. 4.]

664. CAN YSGRYTHYROL, o attebiad i'r Taenellwyr Babanod, mewn Traethiadau a ysgrifenasant, mewn dull o enllib a geiriau celyd am y bobl sy'n myned yn ol gair Duw a'u cydwytodau dan yr enw Bedyddwyr, trwy gymeryd Iesu Grist yn siaml, a'i air yn rheol yn mhob ymarferiad erefyddol; ac nid hên draddodiadau cyfeiliornus Pabyddiaeth. (D. W. a'i cant.) Aberystwyth: Argraffwyd gan James a Williams, dros D.A.—1810.—Pris Ceniog. [t.d. 8.]

665. DRYCH Y BUGAIL DRWG, ar y Mesur Bruddwyd ar ei hyd. [1815.—t.d. 4.]

666. GALAR GAN, er coffadwriaeth am un ar ddeg o Bysgodwyr a foddodd ar gyffiniau Aberteifi; pedwar o Landydoch, a saith o Aberporth. Aberteifi, argraffwyd gan Evan Jones.—1815 [t d. 4.]

Yn y diwedd, ceir “Englyn i’r Môr,” fel hyn:—

Canaf anrhegaf yn rhagor,—un englyn
O anglod i’r ce’nfor,
Hyllt erwyn, a hallt oror
Chweirw i mi, chwareu môr.

SION GLANTEIFI.

667. DWY GERDD NEWYDD. Yn gyntaf; Hanes Carwriaeth a fu rhwng Mab tlawd, a Merch gyfoethog. Y Mab a Dransportiwyd, ac a bressiwyd, ac a ddaeth yn iach adref; creulondeb ei Thad a rwystrodd y garwriaeth, a’r ddau a dorrasant eu calonnau, ac felly y buont feirw. (Cenir ar Charity Mistress)

Yn ail; Yn gosod allan gyflwr yr Annuwiol a fo’n marw yn ei bechod. (Cenir ar Fryniau’r Iwerddon.)

Caernarfon: Argraphwyd gan L. E. Jones. 1816. [t d. 8.]

668. SESSIWN FAWR CAERNARFON, LLUN Y PASG, 1819. Y gwir yn erbyn y byd: sef hanes fel y ceisiodd Stiwardiaid yr Anrhydeddus P. R. D. Burnell, *Drawsfeddiannu, ar gau dystiolaeth*, ran o dir Pencraig, a elwir CEFN LLECHWEDD, oddiar ei gyfiawn Aer. Gwrthwynebwyd eu hymgais, gan William Owen, Esq., yr Aer presennol. Ac anudonwyd eu Tystion. Cenir ar Fynediad i’r Tir teg (*Bellisle March*.) Caernarfon: Argraffwyd gan Peter Evans.—1819 [t d. 8.]

Yn y diwedd, ceir dau o “Englynion Unodl Union, i’r unrhyw,” fel hyn:—

A welai Achau* William—ap Owen,
O’ pwy ond llygadgam
Wyar gi, gorgi gwyrgam,
A feiddia, —a geisiai gam.

Er lliid llym, GWILYM a’i gywely—hael
F’o hwylys on’ d hyny:—
F’wllys, bod eu hil felly
Tra rhed gloyw ddwlr croyw cry’.

P E ARG.

669. MARWNAD er coffadwriaeth am ymadawiad y Parchedig DAFYDD JONES, LANGANA; yr hwn a hunodd gyda’i Dadau Awst 12, 1810, ac yn 75 o oedran. DIAR. 12, 3. *Ond gweraidd y cyfiawn nid ysgoga.* Esa. 3. 10. *Dywedwch mai da fydd i’r cyfiawn, &c.* A gyfansoddwyd gan y Parchedig John Davies, Conwyl. Caerfyrddin: Argraffwyd ac ar werth gan Jonathan Harris, yn y Porth-Tywyll. 1811. [t d. 8. Nid yr un yw y Farwnad hon a’r Farwnad dan rhif 415.]

670. MARWNAD, neu Goffadwriaeth y Brawd Robert Roberts, o Sir Gaernarfon; yr hwn a ymadawodd a’r Byd hwn *Tachwedd* 28, 1802 Yn llawn 40 Mlwydd Oed: Wedi bod yn pregethu’r Efengyl 25 Mlynedd. *Coffadwriaeth y cyfiawn sydd fendigedig.* S Lley, a’i cant. Caernarfon: Argraphwyd gan T. Roberts. [t.d. 8.]

671. GALAR GERDD er cof am long ddrylliad y llong haiarn TAYLEUR of Liverpool, a gollwyd ar ei mordaith gyntaf, *Ionawr* 21, 1854 ar greigiau Lamby Island 13 milldir o DUBLIN a 3 o RUSH, pan foddodd 420. Achubwyd 250. Cenir ar “Fryniau’r Iwerddon.” Caernarfon, Argraffwyd gan L. E. Jones. Ywain Meirion, a’i cant. [t.d. 4.]

672. Coffadwriaeth am y diweddar WILLIAM DANIEL, gerllaw Capel y Nant, yn mhlwyf Llangian, yn Lley, yr hwn a fu farw Ionawr 27, 1814, yn 66 oed. Gan Richard Jones, Caerau, yn Lley, Athraw Ysgol Sabothol. Cenir ar Ddiniweidrwydd, neu Hyd y Frwynen Lâs. I. Davies, Argraffydd, Trefriw. [Y mae’r “Coffadwriaeth” hwn yn cael ei ddilyn â phenillion cyfieithiedig o’r Seisaeg ar y testyn “Llywodraeth ac Arfaeth Duw.”—t d. 8.]

673. MARWNAD, er coffadwrieth am y Parch. John Griffiths, PREGETHWR DISENTER, y’ Nghaernarfon; yr hwn a ymadawodd a’r byd hwn, mewn llawn obaith o adgyfodiad llawen, Chwefror 13, 1818 Gan Richard Jones, Caernarfon: Argraphwyd gan R. a W. Williams. Gwerth Dwy Geiniog. [t.d. 12.]

674. CAN NEWYDD, yn gosod allan am y ddamwain ryfeddol a galarus hynny a gymerodd le yngwaith glo PENTRE’r FRAM, plwyf Gwrccsam, Medi 27, 1819. Cenir ar y mesur a elwir Diniweidrwydd. [t d. 4.]

* William ap John a; Owen ap Thomas ap Owen ap William ap Owen ap Hugh ap Ieuan ap William Probert, a ddaeth i’r lle yn y Bedwareidd gan’r ar ddeg.

675. CAN am Lwyddiant yr Efengyl, ymhlith y Paganiaid, yn nghyd a Dymuniad am Gwyp GAUDDUWIAETH. *Tu chanu ar y mesur "Mentra Gwen."* Llanrwst: Argraffwyd gan J. Jones. 1830. [t.d. 4.]

676. CAN AM Y FARN DDIWEDDAF. Canys daeth dydd mawr ei ddigter ef; a phwy a ddichon sefyll? . . . DAT. vii. 9. (Z. Davies a'i cânt.)

Aberystwyth, Argraffwyd gan James a Williams. 1809. [t.d. 8.]

677. CAN DDUWIOL; sef Damneg y Gwr Goludog a Lazarus y Cardotyn. Dafydd William a'i cânt. Aberystwyth: Argraffwyd gan James a Williams, dros D. Amos. 1810. [t.d. 4.]

678. CERDD Y WINLLAN: Allan o Mat xx. 6. "Pa'm y sefwch chwi yma ar hyd y dydd yn segur?" Gan Robert Evans, Meifod. Pris Ceiniog. Aberystwyth, Argraffwyd gan James a Williams 1811. [t.d. 8.]

679. CAN DDUWIOL, am Ddychweliad y Mab Afradlon; er annogaeth i ddychwelyd at Dduw. Gan Dafydd Jones, o Gayo. Aberystwyth, Argraffwyd gan James a Williams. 1811. [t.d. 4.]

680. MWRDRAD Y MEISTR A'R GWAS, yn Sir Mwythig. S. Williams, Argraffwyd, Aberystwyth. 1813. [t.d. 4.]

681. Marwnad, er coffadwriaeth am y Parch. John Jones, Gweinidog yr Efengyl yn Nebo a Hebron, swydd Caernarfon, yr hwn a fu farw Medi 3ydd, 1827. Caernarfon, argraffwyd gan Peter Evans. [t.d. 4.]

682. Gwyrthiau ein Harglwydd Iesu Ghrist wedi eu troi ar Gân, ar y Dôn a arferir mewn Eglwysi. [t.d. 8.]

683. PEDWAR O GANUEU Ar amryw Desdunion. Y cyntaf yn erbyn rhyw Wr annuwiol. Yr ail, yn dadgan beieu'r Byd. Y trydydd, i'r un Defnydd. Y Pedwerydd, yn adrodd gwaeau yn erbyn amryw Bechaduriaid.

Adrodd y Gwir, drwy Dduw gaf,

Ar y byd; ni arbedaf.

Ar y Gwir mae rhagoriaeth:

O'm lleddir am Wir, ba waeth?—Ieuan Tew.

Conscius ipse sibi de se patet omnia dici.

Printiedig yn Llundain, yn y Flwyddyn, M,DCC,XVIII [t.d. 16.]

684. TAIR O GERDDI DIDDANOL A DIGRI. Yn Gyntaf, Cwynfan Gwr a gollodd i gloxie, gida gweddi fer i'r rhai ai heudde ar Gini Windsor. Yn Ail, Cerdd Ddigrî ar y Byd yn troi ei droed i fynu. Yn Drydydd, Cerdd o fawl i Frenin Prwssia. [t.d. 4.]

MYRDDIN FARD.

YMSON UWCH BEDD.

CLOCHYDD, agorydd gweryd—ar ei waith

Goffhâ'r wers anhyfryd:

"Yma ninnau mhen ennyd

Dan y llaid down—llêd a hŷd."

Twrw'r lem big yn torri—annedd bridd,

A hwb y rhaw'n codi

Y rhydd farl, a ngyrrodd fi

I ystyried fy stori.

Byw ydym mewn anwybodedd—o'r dydd

A'r awr daw ein diwedd,

Na'r eiliad try marwoledd

Adre bawb drwy adwy'r bedd.

Dyn a'i fer oes, eda wan frau—ydynt,

Bob adeg yn ddiau;

Ond rhynged *nwyd* yr Angau,

Tro yn ei ddwrn tyr hi'n ddau.

Y *fyw* ran, at Ef a'i rhoes—e a âd
 Ehedeg i'w heiloes ;
 A'r *farw* ddarn o'r fêroes
 Gêl tan y clai—tŷn y'i cloes.

Yng ngraiian maes os llwgr anmhûr—yw rhan corff,
 Er hyn cawn y cysur,
 Na etyl fferyll Natur
 Ddod i'r bedd i'w droi i bur

Filfyw uniad elfennol,—wna rhyw waith
 Mewn rhyw wêdd dymhorol,
 Nes pob darn i'w lŷs barnol
 Fo i law Naf hel yn ol.

Terfyn ar y daearol—yna geir,
 A'r hen gorff anianol
 Newidir yn gorff ysprydol,
 Ar amnaid ag enaid i'w gôl.

Ar un ac oll udgorn a gân,—olaf
 Alwad Duw ei Hunan ;
 Ofer mwy i fawr a mân
 I gael aros o'i glorian.

A chlorian teg ei fantol—y ceir hwn,
 A'r Pwysydd craff Dwyfol—
 Uniawn ei waith—rydd ini'n ol
 Ein haeddiant o'r stâd dragwyddol.

Oll eneidiau'n llawn hyder,—wyl agwedd,
 Lewygant gan bryder,—
 Ai aswy ai dê, pan bwyser,—
 Eu rhan a â ynghlorian Ner ?

Awr dywell! er gwell er gwaeth,—awr i ddweyd,
 Un o'r ddwy ddedfrydaeth—
 Ai gwynfyd hyfryd di-aeth,
 Ai eiloes lawn o alaeth !

ISALLT.

YR YSGOL HAF YM MANSFIELD.

II.

Y MAE hanner y darlithwyr eto heb eu crybwyll.

Darlithian da ymhob ystyr, cryno, a hawdd eu gwrandaw, oedd tair darlith y Proffesor Massie ar Hanes Beirniadaeth y Testament Newydd. Ac os tybia rhai mai ar grwydr y mae beirniadaeth yr Hen Destament ar hyn o bryd, fe gytunai pawb, tybed, mai ar y ffordd adref y mae beirniadaeth y Newydd. Ymddengys fod beirniaid mwyaf eithafol y Cyfandir, bellach, yn prysur gasglu, lle y bu eu blaenoriaid chwarter canrif yn ol yn gwasgaru. Yn yr Almaen, yn bennaf, fel y gwyddys, y mae hanes beirniadaeth y Testament Newydd. Nid oes dim llawer o newid wedi bod ar farn y beirniaid Seisnig yn y maes hwn. Hwy sydd

wedi bod, trwy'r blynyddoedd, yn geidwaid yr athrawiaeth; ond y syndod yw, gweld yr Almaenwyr yn dyfod yn ol yn lled lwyr, bron i'r un fan a hwythau. Y mae Harnac a Weiss wedi hen adael tir Baur; ac y mae Pfeleiderer yn llacio ei afael ar syniadau ysgol feirniadol Tubingen. A phob tro, braidd, y newidia y dysgawdwyr hys eiddo barn ar amseriad ac awduriaeth y llyfrau, odid fawr nad yng nghyfeiriad barn gyffredin Cred y symudant.

Ni ddywedodd y Proffesor fawr ddim am Efengyl Ioan. Y mae y pynciau mewn dadl ynghylch honno heb eu llwyr benderfynu. Am yr Efengylau ereill, yr ydys yn awr yn rhoi'r ddiweddaraf o honynt,—heb fod yn gwbl gytún pa un ydyw honno,—rywle tua'r flwyddyn 80 O.C., lle y byddai llawer, bum mlynedd a'r hugain yn ol, yn eu rhoi i gyd tua chanol yr ail ganrif.

Dyma'r farn gyffredin am eu deunydd a dull eu cyfansoddiad. Rhodd rhyw ffurf ar hanes Iesu Grist yn fore iawn, ar lafar, o bosibl, ond yn llawer tebycach mewn ysgrifen. Y mae hwnnw gennym ni, at eu gilydd, yn Efengyl Marc; ac nid oes ym Marc, oddieithr y deuddeng adnod olaf, ond ychydig iawn heblaw y traddodiad cyntefig a gyd-nabyddid yn bur gynnar gan y disgyblion fel un cywir. Ond ysgrifennwyd llyfrau ereill yn lled gynnar hefyd,—rhaf o honynt, beth bynnag, gan lygad-dystion (Luc i. 1). Un o'r rheiny oedd y wedd wreiddiol ar Efengyl Matthew, llyfr Hebraeg, yn cynnwys ymadroddion yr Iesu, ynghyda rhyw llyn o hanes, yn dangos y cysylltiadau. Dyna, fel y tybir, y llyfr coll a elwir y *Logia*, neu yr "Ymadroddion." Cyfieithwyd hwnnw, gyda rhyw ychwanegion, i'r Groeg. Dyna Efengyl Matthew, fel y mae hi gennym ni. Y mae y cyfieithiad yn un cynnar iawn. Nis gall fod yn ddiweddarach nag O.C., 80. Y mae y gwreiddiol bymtheg neu ugain mlynedd yn hŷn. Syniad y beirniaid ar hyn o bryd yw, mai hwnnw sy'n waith Matthew ei hunan, a'r cyfieithiad yn waith rhywun arall, ond rhywun perffaith gydnabyddus â'r amgylebiadau ac â'r tystion cyntaf. Tybir i Luc ddefnyddio y *Logia*, ynghyda'r llyfr oedd yn gyfystyr â chorff yr Efengyl yn ol Marc,—nid o angenrheidrwydd yr Efengyl honno fel yr ysgrifennwyd hi gan Marc,—y llyfr hwnnw y rhan amlaf; canys â Marc y mae Luc yn cytuno amlaf air am air. Ond rhaid fod gan Luc ddefnyddiau ereill at ei law, oblegid y mae darn mawr ynghanol ei Efengyl ef, heb fod yr un darn cyfan, o ddim maint, yn ateb iddo ym Matthew na Marc; a chytuna hyn yn gwbl ag awgrym Luc ei hun, ddarfydd iddo wneyd defnydd o bob peth oedd yn ei gyrraedd. Nid oes neb yn ameu nad Luc, cydymaith Paul, a ysgrifennodd y llyfr sy'n dwyn ei enw; ac y mae hynny cystal ag addef fod y llyfr yn un pur gynnar. I'f fan yna y mae beirniaid Germany wedi gallu dyfod yn lled gytún, trwy gymorth dyfynion o'r Tadau, ond yn enwedig trwy gymharu yr Efengylau â'u gilydd. Y mae y mân wahaniaethau fyddai'n blino yr hen gysonwyr, yn fflaſus fwyd gan y rhain, o herwydd fod y mân anghysonderau hyn yn rhoi modd iddynt fynd at wraidd yr hanes, a gwybod yn ddiamau pa goel sydd arno. Yn awr pa mor groes bynnag i deimlad yw eu gwaith yn trin yr Efengylau fel yna, nis gall yr un driniaeth fod yn fwy o ogoniant i'r Efengylau eu hunain yn y pen draw.

Yr un tro, fyth, fu ar feirniadaeth gyda golwg ar yr Epistolau. Bu adeg pryd yr oedd beirniaid y blaid newydd i gyd yn dal na ysgrifennodd Paul ddim ond Epistolau y Ddadl: Galatiaid, Rhufeiniaid, 1 Corinthiaid, 2 Corinthiaid. Nid oedd y lleill yn dangos digon o lymder at y gau

athrawon Iuddewig, i fod yn waith Paul; fel pe mai nid plannu, ond lladd chwyn, fuasai gwaith mawr bywyd yr Apostol. Bellach, ymhen tipyn gydag ugain mlynedd o amser, y mae y to presennol o feirniaid, yn yr ysgol newydd ei hunan, yn tueddu yn gryf i briodoli y cwbl i gyd sydd dan ei enw, i Paul, oddi eithr yr Epistolau Bugeiliol, a'r Epistol at yr Hebreaid, wrth gwrs. Ac am yr Epistolau Bugeiliol hefyd, tybir fod darnau helaeth o'r rheiny yn waith Paul. Er engrafft, dyna'r unig ddau ddarn o'r Epistol at Titus, a ddyfynnir yn fynych iawn heddyw ar bynciau o athrawiaeth,—diwedd yr ail bennod a dechreu y drydedd,—yn waith Paul tu hwnt i ddadl; ond fod rhywun, yn ol y dyb yna, wedi eu gwau i mewn i epistol diweddarach o'i waith ei hun. Felly dyna fysedd y cloc wedi mynd yn ol, bron iawn, i'r lle yr oeddynt hanner canmlwydd yn ol.

Byddai yn anfadduol mynd heibio heb ryw faint o sylw ar ddarlithiau y Dr. Sanday, y pump cyntaf ar Ddadblygiad Duwinyddiaeth Paul. Nodai ryw bedwar cyfnod. Y cyfnod Iuddewig oedd y cyntaf,—erlid yr eglwys. Wedyn y cyfnod ynghylch ei droedigaeth, pryd y rhoddodd bethau yr hen grefydd ar y cyfan i fyny. Eithr mawr bwys y cyfnod hwn yw, mai dyna'r adeg y ffurfiwyd ei syniadau cyntaf fel duwinydd efengylaidd. Yn awr yr oedd rhai o'r rheiny yr un ag oedd ganddo o'r blaen fel Iuddew. Er esiampl, y mae ôl addysg y Rabbiniaid ar ei ddull o ddefnyddio ac esbonio yr Hen Destament. Ceir mwy nag un engrafft o hynny yn y drydedd bennod o'r Epistol at y Galatiaid. Y pennaf o'r cwbl yw y trydydd: cyfnod yr Epistolau at y Thessalonïaïd, y Galatiaid, y Rhufeiniaid, a'r Corinthiaid, pryd y ffurfiwyd y rhan fwyaf o'r golygiadau a nodweddant ddysgeidiaeth yr Apostol. Yr oedd gan y darlithydd ddarn hir ar y pen yma, go debyg i'r *Hyfforddwr*, darn lled elfennol fel y cwynai rhai; eithr dylid cofio ddarfod i'r darlithydd ei hun roi rhybudd mai felly y byddai hi. "Mi wn," eb efe, "y byddwch chwi yn siarad am y pethau yma lawn cyn amled a minnau; ond chwi faddeuwch i mi am fynd dros y tir er mwyn bod yn gyflawn."

Yr oedd rhyw gysur—humanol o bosibl, ond sylweddol yr un pryd,—gael clywed gan ysgolhaig, gyda'r goreu yng Ngroeg y Testament Newydd, fod Protestaniaid ar y cyfan wedi iawn ddeall prif syniadau yr apostol Paul; fel y rhaid i'r sawl a wado athrawiaeth maddeuant mewn iawn, ac amryw o'r pethau a gredir yn ddiameu yn ein plith, fod yn barod i wadu awdurdod Paul fel dehonglydd Efengyl Iesu Grist. Wrth gwrs, nid yw hynny yn ddigon i brofi mai ni sydd yn ein lle, a hwythau o'u lle. Y cwbl y mae yn ei brofi yw, mai ni sydd yn apostolaidd; neu mai ni, a siarad yn fanwl, sy'n dilyn Paul. Ond wedi'r cwbl, rhaid i bawb addef, ar wahan i unrhyw syniad am ysbrydoliaeth, fod barn Paul yn annrhaethol bwysig ar y gwirionedd fel y mae yn yr Iesu.

Yn y cyfnod diweddar,—cyfnod yr Epistolau at y Philipiaid, yr Ephesiaid, y Colossiaid, Philemon, Timotheus, a Thitus,—nid oes dim llawer o ddim newydd, namyn ymagoriad addfed y syniadau oedd gan yr Apostol o'r blaen. Y peth mwyaf newydd, fe allai, yn y cyfnod hwn yw y syniad am yr Eglwys. Am yr "eglwysi" y sonnir o hyd yn y llythyrau horeuaf, ond am yr "Eglwys" yn y rhai diweddar hyn.

Aeth y Dr. Sanday trwy y maes yn gynt nag y lluniasai fynd, a gorffennodd ar bum darlith. Trwy fod y chweched darlith yn rhydd ganddo i'r peth a fynnai, rhoddodd i ni fraslun hynod o gryno o hanes

Beirniadaeth Ysgrifau y Testament Newydd. Dywedodd wrthym y mentrai efe siarad hon, yn lle ei darllen yr un fath a'r lleill,—peth, eb efe, na byddai byth braidd yn ei wneyd, ond ei fod ar hynny o dro wedi ennill digon o ymdliried yn ei gynulleidfa i allu anturio. Dyma'r ddarlith fwyaf newydd drwyddi, a mwyaf dyddorol o'r chwech.

Y syniad fyddai, fod lliaws yr ysgrifau, pan gytunent â'u gilydd, yn torri pob dadl. Gwnaeth Tischendorf ar y Cyfandir, a Thregelles yn y wlad yma, lawer o waith mewn casglu a chymharu yr ysgrifau hynaf; ond i Westcott a Hort y mae y clod o ddisgyn ar drefn hwylus i fynd ynghylch y gwaith. Tra mai Ellmyniaid sydd wedi rhoi mwyaf o lawer o symbyliad i feirniadu deunydd y llyfrau, dau Sais sydd ar y blaen mewn chwilio hanes yr ysgrifau. Cael hanes yr ysgrifau oedd y pwne mawr ganddynt hwy, at benderfynu faint o goel i'w roi arnynt. Nid yw fod lliaws o ysgrifau yr un ffordd yn profi dim byd; oblegid gall fod yr ysgrifau hynny oll yn gopiau o'r un un. Y tebyg yw fod yr ysgrifau hen iawn yn o ychydig. O herwydd hynny y mae yr ysgrifau sydd yn ein cyrraedd ni—nid yw y rhai hynaf, ar gael,—yn ymrannu, o'u chwilio a'u cyferbynnu, yn deuluoedd. Tri chŷff o bwys sydd o honynt: y Syriaidd, yr Alexandriaidd, a'r Lladinaidd, yr hwn a elwir felly, nid o ran fod dim Lladin yn yr ysgrifau, bid siwr, ond am mai ymysg yr eglwysi Lladinaidd, yn ol pob tebyg, y lledaenwyd hwy fwyaf. Nodwedd y dosbarth Lladinaidd yw, natur egluro ac ymhelaethu, yn lle copïo yn fanwl. Er mai'r Gorllewin bia'r dosbarth hwn o ysgrifau, danghosant gryn gydnabyddiaeth â'r Hebraeg ac â daearyddiaeth gwlad Canaan. Hynny yw, lle mae'r ysgrifau hyn yn gadael y testun tebycaf o fod yn gywir, y maent yn gwneyd hynny er mwyn unioni gair Hebraeg, neu awgrymu rhyw fanylion daearyddol na farnai yr ysgrifenywyr yn angenrheidiol eu rhoi. Am y dosbarth Alexandriaidd, drachefn, natur newid mân bethau sydd ynddynt hwy, er mwyn cywirdeb gramadegol. Y mae yr ysgrifau Syriaidd, wedyn, yn dethol newidiau o'r Lladinaidd a'r Alexandriaidd, yr hyn sy'n awgrymu fod y rheiny, o ran eu gwreiddyn, yn hŷn na'r rhai Syriaidd, er fod y copïau sydd ar gael cyn hyned ymysg y rhai Syriaidd ag ymysg y lleill.

Ond pa fodd y gwybyddir i ba ddosbarth y mae ysgrif yn perthyn? Nid yw'r man y cawd hyd iddi, goel yn y byd; canys bu llawer iawn o symud ar lyfrau yn yr hen amseroedd. Tri choel sydd gan Westcott a Hort; hen gyfieithiadau, dyfynion gan y Tadau Eglwysig, ac yn bennaf oll testun yr ysgrif ei hunan. Y gwallau sy'n rhoi mwyaf o oleu. Nid yw fod adnod wedi ei chopïo yn gywir mewn amryw ysgrifau yn profi dim perthynas neillduol rhwng yr ysgrifau hynny; ond pan y mae adnod wedi ei *cham*-gopïo mewn amryw, a'i chopïo yr un fath ynddynt i gyd, dengys hynny eu bod yn perthyn i'r un cŷff. Yr un fath am y Tadau a'r cyfieithiadau; bwriwch fod dyfyniad gwallus, neu gyfieithiad sy'n tybio testun gwallus, dyna brawf fod y testun hwnnw yn hysbys ac arferedig yn y gymdogaeth honno.

Y mae rhyw ychydig o adnodau eto na ellir cwbl sicrhau pa beth yw y testun cywir am danynt; ond ar ol yr holl fanwl chwilio, ni a allwn fod yn bur dawl fod y Testament Newydd gennym, yn gyfan o fewn dim, fel yr ysgrifennwyd ef gyntaf.

Wel, rhaid canu yn iach ar hyn o dro i'r Dr. Sanday, un o'r athrawon mwyaf gostyngedig a hynaws a geir yn un man. Efe a Driver, debyg, ydyw y ddau Offeiriad gyntaf yn hanes Rhydychain sydd

wedi darlithio i gynulleidfa o Bregethwyr Ymneillduol; a gellid meddwl arnynt, fod pob un o'r ddau yn ei chyfrif hi yn fraint. Y fath newid! Nid oes fawr er pan oedd Rhydychain yng nghau rhag Ymneillduwyr, oddieithr iddynt droi yn Eglwyswyr.

Yr oedd tair darlith y Principal Edwards gyda'r rhai mwyaf ysgol-heigaidd o'r darlithiau oll. Fel y dywedwyd y tro o'r blaen, yr ydys yn ei basio ef a Dr. Bruce yn lled ysgafn, heb roi iddynt y lle a haeddai y ddau ddyn a'r ddau bwne, o ran fod y ddau yn hwylio cyhoeddi ffrwyth eu hymchwiliad rhag blaen.

Yn y ddwy ddarlith gyntaf, nid oedd y Principal ddim cystal ag ef ei hun. Llefarai yn lled gyflym a di-bwyslais, peth mor annhebyg iddo ef. Heblaw hynny, yr oedd y mater braidd yn dameidiog,—esbonio yma ac acw yn yr Epistol at yr Hebreaid. Nid oes eisieu dweyd,—ac nid oedd dwy farn yn Rhydychain ar hynny,—fod y darlithiau yn rhai da dros ben; eithr pe buasai y Principal, nid ar ei oreu, ond fel y bydd efe yn gyffredin, buasai, mewn rhyw bethau, yn rhagori yn hawdd ar y dysgawdwyr oll. Ar wahân i'r cyffro a'r tân a fydd ynddo ar brydiau, y mae efe yn ei gywair tawelaf yn meddu dawn na fedd ond ychydig mo honi, i beir i ddwyster ei argoeddiadau o'r gwirionedd effeithio yn uniongyrchol ar ei ddull o lefaru.

Yn ei ddarlith ddiweddaf, pa fodd bynnag,—y ddarlith ar Pwy oedd awdwr yr Epistol,—yr oedd y darlithydd llawn cyfuwch â syniadau ei wrandawyr am dano; ac y mae hynny yn ddweyd go fawr. Buasai honno, ymhob ystyr, yn llwyddiant perffaith, oni bai ddyfod rhyw dynnwr lluniau yno, a dyrysus'r drefn. Aeth hwnnw a'r amser, fel, erbyn i'r ddarlith ddechreu, yr oedd y dynion yn dechreu chwalu, a llawer o honynt yn gorfod hwylio adref, am ei bod hi'r diwrnod olaf o'r Ysgol Haf. Dyma'r peth goreu a glywais i yn unlle ar gwestiwn yr awdwr-iaeth. Nid oedd y Dr. Edwards yn rhoi barn bendant ar y pwnc. Y mae y profion oddi allan yn gogwyddo yn gryf at Barnabas, ond y profion oddi mewn at Apolos. At Apolos y mae gogwydd y darlithydd ei hun fwyfwy o hyd; ond y cwbl y gellid bod yn bur sier o hono yw, mai nid Paul a ysgrifennodd y llythyr.

Onid beth, meddai llawer Cymro, beth well ydym ni o benderfynu mai nid Paul yw yr awdwr, yn enwedig os na allwn ni benderfynu pwy? Yr ateb i hynny oedd hyn, ac y mae yn eithaf digon o ateb, nid yn unig ar y pwnc yma, ond ar lawer pwnc cyffelyb: Y mae y golygiad nacïol, heb ddim pellach, yn werth dyfod iddo, er mwyn rhwyddhau'r ffordd i egluro geiriau ac athrawiaethau y llyfr. Llawer camsyniad sydd wedi llechu yng nghysgod y gred fod y llyfr yn waith Paul. Nid oedd dim amser mewn ddarlith i fynd ar ol y mater; ond daeth i'm cof wrth wrandaw, rhag blaen, rywbeth o waith y Principal ei hun ar y mater. Clywais ef yn dweyd mewn pregeth dro yn ol, mai un rheswm cryf dros feddwl mai rhywun heb law Paul oedd yr awdwr, ydoedd hwn, Fod y llythyr yma yn defnyddio termau duwinyddol mewn ystyr wahanol i'r un a roddir iddynt gan yr Apostol Paul. Er engraifft, wrth "saneteiddio" yn y llythyr at yr Hebreaid, y golygir glanhau ar dir cyfraith, clirio, maddeu. Neu, cymerwch esiampl arall, o'r Esboniad. Am a wn i nad y Principal Edwards sydd yn torri'r ddadl oreu o neb, yn y darn dyrys hwnnw o'r chweched bennod, a dyna ei eglurhad ef: Nad yw yr awdwr yno yn cadarnhau nac yn gwadu yr athrawiaeth o barhad mewn gras. Nid oedd y cwestiwn hwnnw ddim wedi codi yn ei feddwl. Yn awr

beth sydd wedi peri i bawb, braidd, feddwl y rhaid fod a fynno yr a-lnodu yna ag atirawiaeth na' oes a fynno'r adnodau, yn uniongyrehol felly, ddim yn y byd a hi? Dim yn ol y dyb mai Paul yw yr awdwr. Gan fod Paul yn dysgu parhad mewn gras yn yr Epistol at y Rhufeiniaid, naturiol oedd disgwyl cael yr un athrawiaeth, dan y wyneb os nad ar y wyneb, yn yr Epistol hwn hefyd, os Paul oedd yr awdwr. Felly y mae aml i bwne tebyg i bwne yr awduriaeth, a allai edrych yn rhywbeth cywrain, a dim arall, yn dyfod, o'i chwilio, yn un ymarferol iawn.

Gan y Proffesor Bruce cawd chwe darlith ar "*Fonedd Cristnogaeth*," *Christian Origins*. Aeth dros ryw faint o'r un tir â Marcus Dodds. Ymdrinai â'r cychwynion cyntaf y tyfodd Cristnogaeth o honynt,—hanes Iesu Grist, ei honiadau fel Messiah, ei farw, ei adgyfodiad, a syniad y disgyblion boreuaf am dano. Atebai wrth-ddadleuon Rhesymolwyr ac ereill yn erbyn dilysrwydd yr hanes, a phriodoldeb y lle a roddir i berson a gwaith yr Arglwydd Iesu yn syniadau duwinyddol Cred. Gwnai hyn, bob gafael, yn finig ac yn fedrus. Un o'i hoff ddulliau o drin y gwrth-ddadleuon oedd dangos, mai symud, ac nid diddymu yr anhawster y mae yr esboniad a ddyry gwrthddadleuwr ar yr hanes.

Y mae rhai o'r ymosodwyr yn addef fod yr Iesu yn ddi-bechod, ond yn gwadu ddarfod ei eni Ef o forwyn. Nid yw hyn, meddai y Dr. Bruce, ond addef y wyrth foesol, er mwyn gallu gwa'u y wyrth naturiol. Y mae y wyrth yn aros, ond fod ei lle a'i nodwedd hi wedi newid; canys pa un ryfeddaf, y geni o forwyn, ynte'r cymeriad perffaith ddi-bechod ar wahan i'r enedigaeth honno? Nid yw yr esboniad newydd ddim yn esbonio'r rhyfeddod mwy na'r hen.

Yr un fath am esboniad Keim ar adgyfodiad yr Iesu,—un o'r amryw esboniadau a gynhygiwyd o bryd i bryd i osgoi credu mewn adgyfodiad llythrennol,—nid yw hwnnw yn diddymu yr anhawster. Y mae ei syniad ef mor anodd ei gredu â'r syniad cyffredin. Dyna syniad Keim, mai yr Iesu ei Hun a barodd yr argraff ar feddyliau y disgyblion eu bod yn ei weled Ef, ond mai nid ymddanghosiad llythrennol mewn eorff oedd hynny. Math o deigram o'r byd ysbrydol oedd ymddanghosiad yr Iesu iddynt, tebyg i'r cymundeb rhyfedd yr honna ysbrydegwyr ein dyddiau ni ei sefydlu rhwng y naill ddyn a'r llall; peth llawn mor anodd ei goelio â'r hanes plaen, ac anos hefyd, o gymaint a'i fod yn groes i'r Efengylan.

Darn da iawn oedd y darn ar y modd yr enillid dynion i gredu yng Nghrist yn yr oes apostolaidd,—credu yn ei fywyd a'i gymeriad iddechreu, ac wedyn yn ei adgyfodiad ac yn rhin ei aneu. At eu gilydd, nid ar unwaith, ond yn raddol yr addfedai ffydd dynion ynddo fel Gwaredwr. Fel yna y rhaid iddi hi fod yn aml eto. Rhaid i gynnwys ffydd dyn addfedu trwy gyd-dyfu â'i adnabyddiaeth o'r person. Y mae ffydd anaddfed, egwan, ac anghyflawn, yn llawn tebycach o gadw dyn, na'r ffydd sydd yn gynwysedig mewn credu'r cwbl rhag blaen, rhag ofn marw yn annuwiol.

Gwr yn dechreu heneiddio yw y Dr. Bruce, addfed iawn ei olygiadau, llawn teimlad hefyd, ond fod y teimlad yn ei bethau, yn fwy na'i ddull. Mae yn torri geiriau yn dlws ryfeddol; digon o acen gynhefin ei wlad i roi min ar ei barabliad, a dim ehwaneg. Gyda hyn, y mae ei arddull yn ystywyth, llifeiriol, ac eto yn chwyrn; ei ddywediadau yn fyw o graffder trwyddynt, a rhyw naws ddigrif, weithiau, yn llechu ym môn ei lais. Yr oedd y darlithiau hyn yn fwy dwysedig nag y bydd ei bethau ef yn

gyffredin. Natur son ar y mwyaf am beth cyn ei ddywedyd fydd ynddo ef weithiau; ond nid oedd dim o hynny y tro hwn; a'r tro hwn, fel bob amser, disgynnai yn bur noeth ar ei bwne wedi dyfod ato. Cyfrifid ei ddarlithiau ef, yn bur sier, ymysg y rhai goreu o'r darlithiau oll.

Nid oedd y Dr. Fairbairn mor glir ac olrheinadwy â Dr. Bruce. Ei glud a lwythid yn drwm. Amcanai fynd dros lawer o dir, ac ymhyfrydai, fel arfer, mewn gosodiadau cyffredinol. Osgöai ddweyd peth yn yr un geiriau ddwywaith, er dweyd peth i'r un perwyll lawer gwaith. Bwriwch ei fod yn rhannu ei bwne, ac wedyn yn trin yr adrannau bob yn un; un o ddeg y bydd iddo enwi pen yn yr un geiriau yr ail waith ag oedd ganddo yn nodi y pen y tro cyntaf. Y mae hynny yn burion mewn ysgrif, i osgoi beichio'r darllennydd â gormod o ail-adrodd; oblegid mewn ysgrif gall y darllennydd droi'n ol i edrych pa le mae'r ymresymiad yn sefyll; ond mewn araeth, dylid gwneyd y gwaith hwn dros y gwrandawr trwy ail-ddweyd yn fynych. Yr oedd cryn synwyr, wedi'r cwbl, yng ngeiriau llanw yr hen bregethwyr,—“I beth ydech chi'n deyd peth fel yna, meddai rhywun?”—ac yn y blaen; helpent gof y gwrandawr i ddal gafael ar llythrennau yr ymresymiad. I'r un diben fe ddylid, wrth siarad, nodi'r symudiadau yn bur groew. Pawb ei ddull ei hun at hynny; ond rhaid ei wneyd. Dull Joseph Thomas fyddai gollwng ei lais i lawr gyd a mymryn o oslef, yna, wedi sefyll moment neu ddwy, ei godi yn sydyn ac yn iach,—“Ond i mi adael hwnna, . . .” Ni raid wrth hyn wrth ysgrifennu, am y gall y darlennwr weld ar unwaith pa le y mae'r paragraff yn terfynu. Yn awr nid oes gan Fairbairn unrhyw glawdd terfyn ond y geiriau “Mark yon,” neu “Mark this.” Y mae ei lais yn galed ac undonog, yn grymuso heb ystwytho, ac yn twymno heb doddi; ond fe gaiff y Doctor trwy'r cwbl, at ddiwedd ei araeth, weithiau, ryw bum munud o wir hyawdledd. Y pryd hwnnw bydd tinc o hyfrydwch buddugoliaeth yn ei bwyslais miniog, swm brathu gafael, fel pe bai wedi torri grym yr anhawsterau, swm y teimlad hwnnw fydd dyn yn ei gael wrth gerdded mynydd, wedi cefnu gwahaniaid y dwr. Y mae ei frawddegau miniog, weithiau, yn glynu yn rhyfeddol yn y cof. Y mae y glec o gyferbyniad sydd ynddynt yn help mawr i hynny. Am ei ddoniau athronyddol, nid oes eisieu son. A oes rhyw wr o Brydeiniwr wedi llwyddo cystal ag ef, neu yn agos i gystal, mewn cymhwyso yr athroniaeth oreu,—nid at dduwinyddiaeth, y mae llawer wedi gwneyd hynny, ond at hanes duwinyddiaeth. Mewn duwinyddiaeth hanesyddol, nid oes yn Rhydychain yn sier mo'i gydradd. Rhwng popeth, rhaid rhoi Fairbairn fel darlithydd,—ac nid yn unig am mai Fairbairn ydyw, ac am mai efe yw dyfeisydd yr Ysgol Haf,—ond fel darlithydd, yn yr un rhenc â Dodds a Bruce, er addef ei fod yn llai o feistr ar y grefft o ddarlithio na hwy.

“Lle Crist mewn Duwinyddiaeth Ddiweddar,” oedd ei bwne. Danghosai fel y mae duwinyddiaeth yr oes yma wedi ei thywys yn ol at ddysgeidiaeth Crist. *Duw yn Dad* ydyw y syniad mwyaf nodweddiadol o'i ddysgeidiaeth Ef. Yn ol y datguddiad a ddygodd Efe i'r byd, dylsid egluro llywodraeth Duw ar y byd yng ngoleuni Ei Dadolaeth. Yn lle hynny, edrychwyd arno gan Dadau Eglwys y Gorllewin braidd i gyd, fel llywodraethwr yn unig. Yn eu mysg hwy cododd syniad newydd am ddeddf, a dehonglwyd y gair Groeg am ddeddf yng ngoleuni y gair Rhufeinig. *Dysgu* oedd swydd deddf yn ol ystyr y gair Groeg; *rhwygo* yn ol ystyr y gair Lladin. Ar ol hynny, pan ddaethpwyd i fyfyrfa ar

athrawiaeth yr Iawn, trwy fod y syniad am ddeddf wedi newid, newidiodd y syniad am foddloni deddf.

Disgyblaeth fuasai yn boddloni y ddeddf, fel yr oedd Paul yn ei deall hi; a dyna oedd yn gydwedda a Duw fel Tad. "Y ddeddf yw ein hathraw ni." Ond cosb yn unig a'i boddlonia hi, yn yr ystyr Rufeinig a rowd iddi. Adfer trefn a chadw anrhydedd y llywodraeth yw y pwnc i gyd yn ol y syniad hwnnw. Rhaid mynd yn ol, gan hynny, am syniad priodol ar yr Iawn, at y meddwl am Dduw fel Tad. Yng ngoleuni hwnnw, gwella'r plentyn ydyw amcau eithaf y drefn. Ond er mwyn hynny, nid digon oedd rhoi y plentyn ei hunan dan ddisgyblaeth. Wrth fadden i ddyn a'i wella, y mae y Tad hefyd yn dioddef. Nid aberth estronol oddi allan sy'n boddloni'r Tad, ond aberth ag y mae Efe ei Hun yn gyfrannog ynddo. Dyna'r paham y sonia y Testament Newydd am aberth Iesu Grist fel aberth o eiddo'r Tad,—“Yr hwn nid arbedodd ei briod Fab.” “Duw a ddanfonodd ei Fab,” ac yn y blaen. Golyga hyn, wrth reswm, mai nid y marw ar y groes, fel digwyddiad ynddo ei hunan, yn unig yw hanfod yr Iawn; ond fod yr Iawn, fel y dysgai y diweddar Ddoctor Edwards, yn aros yn y person; a chwanneg na hynny, fod yr aberth yn ffaith dragwyddol yng nghariad Duw, ac felly yn natur Duw, er fod y datguddiad o honi mewn hanes ym mywyd ac anghydweddi Duw-ddyn. Y mae Duw yn dioddef wrth fod yn iachawdwr dyn, am nad all Duw ddim edrych ar y pechadur fel pe buasai pechod heb fod. Dyna ddrychfeddwl y Dr. Fairbairn am yr Iawn; a hwn ynghyd a dau beth arall,—pregeth o eiddo Mr. William James, Aberdâr, ac araeth y Principal Edwards yng Nghynadledd Saesneg Lerpwl,—sydd wedi rhoi mwyafo orffwysdra i fy meddwl i ar hyn o bwnc. Eithr ymddengys i mi fod un man gwan yn athrawiaeth Fairbairn. Os deallais i yn iawn, dywedai mai y sierwydd y byddai i'r Dwyfol ddiodeffaint ateb y diben, yw yr unig foddlonrwydd y gall Duw ei ddymuno yn nioddefiadau'i gariad. Os fel yna y golygai y Doctor, onid oes yn y fan yna berygl i ni lithro i'r golygiad, mai am fod yr Iawn yn ffordd i wella dyn y mae yr Iawn yn ffordd i Dduw fadden? Oni fyddai sail maddeuant, fel yna, yn y rhagolwg ar wellhad y pechadur? Onid fel arall yn union y dylem ni olygu,—maddeuant yn sail gwellhad?

Dyna fras grynodedb o un adran fechan yng nghyfres ddarlithian y Dr. Fairbairn; eithr ni raid i ni ymdroi rhagor arnynt yn awr, oblegid clywais un o'r dyddiau diwedda, fod y llyfr sydd i gynnwys sylwedd y chwe darlith eisoes yn y wasg: “Christ in Modern Theology.”

Dyna ben ar y darlithian. Cafwyd un Saboth yng nghorff y dyddiau y buom yno. Nos Sadwrn bu Cyfarfod Gweddi dan lywyddiaeth Arnold Thomas. Pregethwyd draunoeth gan R. F. Horton a Thomas Charles Edwards; a gweinyddwyd yr ordinhad o Swper yr Arglwydd ar ddiwedd odfa'r bore. Dechreuidd bob dydd trwy ganu, a darllen, a gweddio. Y gweinidogion a ddaethent yno i'r Ysgol oedd yn arwain yn y gwasanaeth hwnnw. Yn eu mysg yr oedd mwy nag un Americanwr, un hynafgwr o fynyddoedd y Pyrenees, ac un Cymro, nid amgen John Williams o Gaer.

Mi ddylwn son gair am y Cynadledau. Ar ol ciniaw y byddai y rhai hyn, o wyth dan ddeg; ac er hynny, neu am hynny,—nis gwn i pa'r un,—yr oedd rhai o honynt yn llewyrchus iawn.

Go wan oedd y gyntaf. Ashley o'r America, athraw mewn *Political Economy*, yn traethu ar beth na wyddai ond ail i ddim am dano,—dyledswydd pregethwyr gyda golwg ar bynciau cymdeithasol; a'i hen gyfaill

Horton, yn berwi o natur dda, yn ei ateb yn finig ac yn ddoniol dros ben. Yr un modd Reason o Fansfield House, Llundain, yn traethu'n o ddiuiwed ar waith ymysg Tlodion y brifddinas. Yr oedd un peth yn y gynhadledd hon, yn wir werth ei roi ar gof a chadw,—araeth Raleigh, y llywydd, yn crynhoi ar y diwedd. Araeth fer oedd yr araeth; ond nid yn aml y dywedwyd cymaint o wir mewn cyn lleied o amser. Cyfreithiwr o Goleg *All Souls* ydyw Raleigh, a gwr sydd yn araf ddringo i amlygrwydd fel gwladwr; a phan gofion fod ei Radicaliaeth uwch law ei hameu, y mae ei sylwadau ar ddyledswydd yr eglwys gyda golwg ar bynciau cymdeithasol y dydd, yn rhai iachus a gwerthfawr iawn. “Camsyniad,” meddai, “yw meddwl fod y symudiadau yma o blaid llafur ac yn erbyn golud, i gyd yn grefydd. Y mae y cynnwrf ymhlaid y gweithwyr yn burion peth, bid siwr; yn wir, yn beth da iawn; ond da hunanol ydyw llawer o hono yr un pryd. Pan oedd y pendefigion mewn awdurdod yn y wladwriaeth, deddfent hwy, yn naturiol ddigon, er eu budd eu hunain. Pan gafodd y dosbarth canol, wedyn, y llaw uchaf, gwnaent hwythau yr un modd; a firwyth eu hymdrechion hwy ydyw masnach rydd. Yn awr dyma'r pen praffa i'r ffon yn llaw y werin, a hwythau, yr un fath a'r lleill, yn defnyddio eu dylanwad yn eu plaid eu hunain. Pwy wel fai arnynt? Ond cofier mai nid teimlad efengylaidd i gyd yw yr hyn sydd yn eu gweithio hwy i'r fan yna.”

Eto: “Gyda golwg ar y cri y dylai pregethwyr gymryd rhan mewn materion gwladol, digon gwir; ond cofier yn wastad fod llinell derfyn rhwng gwaith y gwladwr a gwaith gweinidogion y Gair. Rhaid i'r gwladwr drin pethau *drwyddynt*, fel y bo'r byd yn fforddio; cymryd pethau fel y maent, ac nid fel y dylent fod; edrych beth all o gario, a pheth wedi ei gario, y gellid ei weithio yn hapus gyda'r cyffredin o ddynion, a u cymryd o'u cyrrau. Ond â'r pigion o ddynolryw, â'r goreuon, â'r ‘ethol eneidiau’ y mae a fynno y gweinidog. Rhaid i'r naill foddioni ar safon gymhedrol, tra mai gwaith y llall yw codi dynion trwy ddal y safon yn ddi-ostwng.”

Eto: “Gwir a ddywedwyd, y dylai pregethwyr gefnogi anniddigwydd ymysg y werin; eithr dylent annog pob dosbarth o bobl, gwreng a bonedd fel eu gilydd, i droi min eu hanniddigrwydd arnynt eu hunain.”

Dyna rai tameidiau o'r araeth.

Cafwyd cynhadledd hefyd ar bregethu; nid cystal,—fel y sylwodd un o'r ysgrifenywyr ar Ysgol Haf,—nid cystal ag aml i gyfarfod pregethwyr mewn Sasiwn.

Bu un arall, well o lawer, ar waith bugeiliol. Y Parch. R. F. Horton oedd y llywydd, ac ni fu gwell llywydd erioed mewn cadair. Ar ol agor y mater, ceuid pawb braidd i dri munud. Dyna ran bwysig o waith llywydd wedi ei gwmpasu ar unwaith,—rhwystr o rhai sydd am siarad gormod; ond beth am y rhan arall, codi y rhai na fynnant siarad dim? Rhyw fân daffiadau fel hyn oedd gan y llywydd i ddyfod i ben a hynny. Yr oedd o wedi digwydd son am y Wesleyaid, nad oedd ganddynt hwy, o'u cyferbynnu a'r enwadau ereill, ddim cymaint o waith bugeiliol; a dyna res o Wesleyaid, rhag blaen, yn codi, y naill ar ol y llall, i ateb yr awgrym, nes y tybid mai hwy wyddai fwyaf o lawer am y gwaith. “Mi welaf bellach,” ebair llywydd, “y ffordd i gael pobol ar eu traed. Y mae arna i eisieu cael gair gan rai o'r Americanaid yma. Dyma'r Wesleyaid wedi codi'n llu, am i mi eu tynnu nhw yn fy mhen; ac os na chwyd rhai o'r Americanaid yn ddioedi, mi ddechreuaf eu difenwi hwythau.”

Dywedwyd llawer ar ddyledswyddau bugail, a hynny o bob cyfeiriad. Dywedai Horton ei hun, ei fod ef, o herwydd amledd galwadau i wasanaethu eglwysi ereill, y bugail salaf yn Llundain; a'i fod yn cael gan aelodau ei eglwys wneyd llawer o'r bugeilwaith drosto,—megis cadw cyfarfod y bobl ifaine, ymweled ag esgeuluswyr, ac yn y blaen. Yr unig gyfarfod y gofalai efe ei hun fod ynddo bob tro oedd cyfarfod y plant. Yr oedd gwahanol farnau wedyn beth oedd yr ymweliad bugeiliol i fod. Cytunai pawb mai nid galw noeth, i gael dweyd fod dyn wedi galw. Mynnai rhai y dylai fod darllen a gweddïo, a thipyn o siat gyda phob teulu; ereill, fod hynny'n rhy ffurfiol, ac mai gwell ceisio gwau tipyn o siat i mewn i'r ymgom gyffredin. Dywedai un,—athraw ar un o golegau y Wesleyaid, os wyf yn iawn gofio,—na fyddai ef, pan yn fugail, ddim yn mynd a'i Feibl i edrych am y cleifion, ond adrodd rhannau o'r Gair cyn mynd i weddi, rhag gwneyd y peth yn ormod o ddefod. Dywedai David Hunter, Glasgow, ddarfod iddo ef ddysgu smocio yn unswydd er mwyn cael mwy o hwyl ar ddal pen rheswm â bechgyn ieuaine ei eglwys; ac iddo rai gweithiau fod yn dipyn o help i rai a flinid gan amhenon, trwy ymdroi yn hamddenol i ddadleu gyda hwynt dan un o'r gloch y bore. Ai nid yw yn bryd, mewn difrif, i enwadau crefyddol Cymru gymryd pwnc y gwaith bugeiliol i ystyriaeth, a chynnal aml i gynhadledd uwch ei ben? Sier yw fod digon o dywyllwch yn ei gylch ymysg y rhai ddylai wybod. Y mae ein pregethwyr ni, at eu gilydd, yn well pregethwyr na'r Saeson, ond yn wannach bugeiliaid.

Rhaid i mi adael y gynhadledd oreu i gyd heb gymaint a braslun o'i hanes, honno yr oedd Fairbairn a Bruce a Dodds ynddi yn ateb holiadau a yrasid iddynt gan eu gwrandawyr. Pe dechreuwn i ar honno, fe âi hyn o ysgrif yn llawer rhy hir. Os bydd Ysgol Haf eto, gobeithio y ceir amryw o gynadleddau fel hon, er gorfod hepgor rhai darlithiau er eu mwyn.

Mewn cyfarfod o Gymry,—yn cynnwys amryw o'r tu allan i wlad eu tadau, a rhai enwogion adnabyddus fel Mr. Eynon Davies a Mr. Justin Evans,—pasiwyd yn unllais, Fod gofyn i'r Principal Edwards, heb ymguro â phwyllgor na pheth, godi Ysgol Haf yn y Bala, neu yn rhywle arall a fernid yn gyflens. Addawodd yntau ystyried y pwnc.

J. PULESTON JONES.

NODIADAU LLENYDDOL.

Life of Howell Harris, the Welsh Reformer. By HUGH J. HUGHES, Author of "Memoir of David Howell." Newport, Mon.: William Jones. London: James Nisbet & Co. 5s.

LLAWER o ddiolch i Mr. Hughes am ei lafurus gariad yn paratoi y gwaith hwn. Y mae enw Howell Harris mor fawr ac mor fendigaidd i Gymru, fel mai gresyn fyddai i'w fywyd a'i weithredoedd nerthol fod yn anadnabyddus i unrhyw genhedlaeth o'i gydwladwyr; ac yn wir byddai yn fendith bod ei hanes yn cael ei efrydu gan gylch llawer changach. Fe gyhoeddwyd dau fywgraffiad iddo yn Saesneg o'r blaen,—un gan Bulmer, a'r llall gan Morgan o Syston. Ond mae y ddau bellach bron yn anadnabyddus, ac yr oeddynt mor anghyflawn fel mai prin y buasai yn werth eu hail gyhoeddi. Fe ddeallid hefyd fod cyflawnfwr mawr o ysgrifeniadau Harris yn Nhrefeca, a theimlid awydd cryf am fod rhywun yn ymgymeryd â'u chwilio, a gosod ger bron eu cynnwys. Yr oedd tameidiau o hon ynt

wedi eu rhoddi ym *Methodistiacth Cymru*, ac yr oeddynt yn “felus moes mwy.” Ond yr oedd y papurau hyn mewn llaw-ysgrifen mor fân, ac yr oedd y fath helaethrwydd o honynt—sonia Mr. Hughes am danynt yn llanw tua 17,000 o dudalennau,—fel mai anodd oedd cael neb i wynebu ar y gwaith o fyned trwyddynt. Carasem yn fawr i Mr. Hughes, mewn ffordd o arweiniad neu ragymadrodd i'r gwaith yma, roddi hanes lled gyflawn am y papurau hyn, a da fuasai iddo ddangos i ba raddau y mae wedi gwneyd defnydd o honynt yng nghorff y gwaith. Mae yn amlwg, fodd bynnag, ei fod wedi eu hastudio i raddau helaeth, ac fel ffrwyth hynny yr ydym wrth ddarllen y llyfr yn cael cymdeithasu bron yn ddidor â Howell Harris ei hunan. Yr oedd yr Arglwyddes Huntington yn un o'i llythyrau ato, yn cyfeirio at yr anhawster a deimlai Harris i ysgrifennu. Ni fu haiach un amser fwy o gangymeriad. Mae yn amlwg fod ysgrifennu yn beth oedd yn dra naturiol iddo, onidê n'i fuasai,—yn ychwanegol at yr aneirif lythyrau a ysgrifennai, a llawer o'r rheiny yn feithion a da,—byth yn gallu ysgrifennu mor helaeth yn ei gofnodion. Ac yr oedd yn gallu gwneyd hyn oll ynghanol trafferthion fuasent yn fwy na digon i lanw holl amser cryn nifer o ddynion, er iddynt fod yn rhai egnïol a gweithgar. Y mae Mr. Hughes wedi tynnu ar y cyfoeth mawr o fater oedd at ei wasanaeth gyda barn dda a chwaeth bur, ac y mae ei lyfr, nid yn unig yn llawer gwell na'r un arall a ymddanghosodd ar y testun, ond yn deilwng o'i wrthrych enwog, ac yn gyfoethog o addysg a bendith i bwy bynnag a'i darllenno. Diamen y caiff dderbyniad da ym marchnad y llyfrau ymhob man; ond yng Nghymru yn neillduol, fe ddylai gael derbyniad helaeth a charedig iawn. Cawsom yr hyfrydwch dro yn ol o gael ein cymeryd i stesion rheilffordd ym Mon mewn cerbyd a yrrid gan ddyn ieuanc oedd yn was ffarm yn y lle yr oeddem wedi bod yn aros, yr hwn a soniai gyda hyfrydwch tra mawr am y boddhad ydoedd yn gael wrth ddarllen y cyfrolau ar *Fethodistiacth Cymru*. Nid oedd wedi cael cymaint o bleser mewn dim a ddarllenasai yn ei holl fywyd, a siaradai am y pethau a brofent o gymaint dyddordeb iddo mewn dull oedd yn dangos ei fod yn deall yn dda ac yn gwerthfawrogi yn briodol yr hyn a ddarllennai. Ni allem, tra yn calonnog gydlawenhau ag ef yn ei fwyndad llawn a phur, lai na gofidio na fai llawer ychwaneg o'n cyrwladwyr yn gwybod am y mwngloddiau cyfoethog sydd o fewn eu cyrraedd, o ba rai y gallent ennill cymaint, nid yn unig mewn addysg a doethineb, ond hefyd mewn pleser a mwynhad. Ac y mae y llyfr hwn yn ychwanegiad tra gwerthfawr at ein cyfoeth yn yr ystyr yma. Nid oes neb ag y mae ein cenedl dan fwy o rwymau i'w anrhydeddu na Howell Harris, ac nid oes eisieu i ni oll ond gwybod mwy yn ei gylch na fyddem yn ei edmygu ac yn ei garu, ac na ddiolchem â'n holl enaid am i'r fath broffwyd mawr gyfodi yn ein plith, a chael y fraint o'n deffro fel cenedl i fywyd newydd. Mae y gyfrol hardd hon, sydd dros 400 o dudalennau ac wedi ei hargraffu yn dra phrydferth, mor lawn o fater dyddorol fel y mae yn anodd cyfeirio at rannau neillduol o honi. Dyma a ddywedai Whitfield am dano:—

Wedi i mi ddisgyn, fe'm llonnid yn fawr wrth weled fy auwyl frawd Howell Harris, yr hwn er nad adwaenwn o ran ei berson, yr ydwyf yn hir wedi bod yn garu yn ymysgarocdd Iesu Grist, ac yn teimlo fy enaid yn cael ei dynnu allan mewn gweddïau ar ei ran. Y mae efe wedi bod yn ganwyll yn llosgi ac yn goleno yn y parthau hynny,—yn wrthglawdd yn erbyn anghrefydd ac anfoesoldeb, ac yn lledaenydd diflino ar Efengyl bur Iesu Grist. Tua thair neu bedair blynedd yn ol, tueddodd Duw ef i fyned oddiamgylch gan wneuthur daioni. Y mae yn awr tua phump ar hugain mlwydd oed. Y mae wedi ceisio ddwywaith, ac efe ymhob flordd yn gymwys, am Urddau Sanctaidd; ond gwrthodwyd ef dan yr esgusion gau ei fod dan oed, er ei fod y pryd hynny yn ddwy flydd ar hugain a chwe mis. Tua mis yn ol fe geisiodd drachefn, ond fe'i trowyd o'r neilldu. Ar hynny penderfynodd, ac y mae yn penderfynu mynd ymlaen gyda'i waith; a sêl ddiflino a ddanghosodd yng ngwaith ei Feistr. Am dair blynedd, fel y dywedodd wrthyf â'i cnau ei hun, y mae wedi pregethu ddwywaith bob dydd am

dair neu bedair awr yn olynol; nid mewn awdurdod fel gweinidog, ond fel un anghyhoedd yn cynghori ei frodyr Cristionogol. Y mae wedi bod, yr wyf yn meddwl, mewn saith o siroedd, ac y mae wedi ymgymeryd â mynd i wylmab-santau, i droi pobl oddiwrth y fath oferedd celwydd. Y mae llawer o dafarnwyr, ffidleriaid, telynwyr, fel Demetrius, yn gwaeddi allan yn ei erbyn am ei fod yn andwyo eu bywoliaeth. Y mae wedi cael ei wneyd yn destun llawer o bregethau, ac wedi ei fygwth â chyfraith; y mae cwnstabiaild wedi eu hanfon i w ddal. Ond y mae Duw wedi ei fendithio â dewrder anhwylyg; y mae nerth ar unwaith wedi ei roddi iddo oddi uchod, a pharhâ i fynd ymlaen o orchfygu i orchfygu. Y mae o'r ysbryd changaf, yn caru pawb sydd yn caru ein Harglwydd Iesu Grist, ac am hynny fe'i gelwir gan benboethiaid yn Ddissenter. Fe'i condemnir gan bawb sydd yn caru melus chwant yn fwy nag yn caru Duw; ond y mae Duw wedi bendithio yn fawr ei ymdrechion duwiol. Mae llawer yn ei alw ac yn ei gydnabod fel eu tad ysbrydol, ac yr wyf yn credu y rhoddent eu heinioes drosto. Pregetha yn gyffredin mewn cae, oddiar wal neu fwrdd, neu ryw beth arall, ond brydiau ereill mewn ty. Y nae wedi sefydlu yn agos i ddeg ar hugain o gymdeithasau yn Neheudir Cymru, ac o hyd y mae maes ei lafur yn ehangu o ddydd i ddydd. Y mae yn llawn o ffydd, ac o'r Ysbryd Glan.

Pan welais ef gyntaf fe glymwyd fy nghalon yn dŷn wrtho. Yr oedd arnaf eisieu cael peth o'i dân, a rhoddi iddo ddebeulaw cymdeithas â fy holl galon. Wedi i mi ei gyfarch, a rhoddi cyngor cynnes i nifer mawr o bobl oedd wedi ein dilyn i'r gwesty, treuliasom y gweddill o'r noswaith mewn melus gydymgyngkori, a dweyd y naill wrth y llall beth a wnelasai Duw i'w heneidiau. Yr oedd fy nghalon o hyd yn cael ei thynnu allan ato yn fwy fwy. Ymddanghosai fod cydymdeiml-d dwyfol a chryf rhyngom, a phenderfynais ei gynorthwyo â'm holl nerth. Mewn canlyniad cymerasom gyfrif o'r gwahanol gymdeithasau, a chytunasom ar y cyfryw fesurau ag a ymddanghosent fwyaf tebyg i hyrwyddo achos cyffredin ein Harglwydd. Bendigedig fyddo Duw, mae yn ymddangos fod ysbryd ardderchog wedi mynd allan i Gymru; ac yr wyf yn credu yr ymddengys cyn hir, ychwaneg o'i ffrwyth. Yr hyn a'm tuedda yn gryf i feddwl felly yw, fod canolfur dallbleidiaeth a sêl plaid yn cael ei dorri i lawr, a bod gweinidogion ac athrawon gwahanol gyfuadebau yn ymuno o un galon ac un meddwl i gario ymlaen deyrnas Iesu Grist. Gwnaed Duw yr holl fyd Cristionogol o gyffelyb feddwl! Oblegid nes y gwneir hyn, yr wyf yn ofni y rhaid i ni anobeithio am unrhyw ddiwygiad mawr yn eglwys Dduw. Wedi llawer o ymddiddan cysurus a chalonnogol y naill gyda'r llall, aethom ar ein gliniau a gweddiasom, a rhyngodd bodd i Dduw roddi i mi lawer o ehanger calon yn y ddyledswydd honno. Wedi hynny, cymerasom ychydig swper, ac yna wedi canu emyn aethom i'n gwely, gan foli a bendithio Duw am iddo ein dwyn wyneb yn wyneb. Nid amheuw'n na chenfigennai y diafol wrth ein dedwyddwch. Ond yr wyf yn gobeithio, trwy gymorth Duw, y gwnawn i'w deyrnas ysgwyd. Mae Duw yn caru gwneyd pethau mawrion trwy offerynnau gweiniaid, fel y byddo y gallu o Dduw, ac nid o ddynion.

Yr oedd Harris yr un modd yn llawn o serchogrwydd pur, a diameu bod hynny, i fesur mawr, yn enwedig pan dan y fath "cneiniad oddiwrth y Sanctaidd hwnnw," yn cyfrif am fagnetiaeth ei ddylanwad ar bawb a ddalent o fewn ei gyrraedd. "O feluster y meddwl," meddai mewn llythyr at Daniel Rowland yn 1743, "o dreulio tragwyddoldeb gyda chwi." Cododd camddealltwriaeth rhyngddynt ar ol hynny, — a achlysurid ar y naill law gan ymollyngiad teimlad angherddol, ac ar y llaw arall, feallai, gan ormod culni mewn uniongreddedd, — yr hwn a barodd fawr flinder; ond hyfryd yw gweled i'r brodyr enwog gael y ffordd i fynwesau eu gilydd drachefn yma, cyn myned i'r pur fwynhad o "dreulio tragwyddoldeb" gyda'u gilydd. Yr oedd yr anwylddeb a fyynnai rhwng Harris a'r ddau Wesley, ynghyda llawer ereill yn Lloegr, yr un modd yn brydferth iawn. Fe'i profid i gryn fesur gan anghydweliad ar rai o athrawiaethau yr Efengyl, ac yr oedd gor-sêl dynion llai a gwaclach, ymhlith eu canlynwyr, yn tueddu at wneyd y brofedigaeth yn fwy; ond mae yn hyfryd gweled fel yr oedd "rhwymyn perffeithrwydd," er y gwahaniaethau, yn eu cadw yn hanfodol un; a diameu eu bod yn cywilyddio erbyn hyn na fuasent yn deall fod Efengyl Crist yn cynnwys yr oll o'r pethau a fawrheid gan y

naill ochr a'r llall ac fod eu gwahaniaethau yn llai nag y meddylient. Yr oedd ehangder a chatholigrwydd Harris yn rhyfeddol. Ysgrifennai at Charles Wesley yn 1745 fel yma :—

O y fath ddyfnderoedd o anwiredd sydd yn llechu o fewn fy nghalon. Ond bendigedig fyddo Duw fy mod yr hyn ydwyf. Yr wyf yn cael ei fod wedi ei roddi i mi i lawenhau yn llwyddiant pawb ereill yn gymaint, os nad mwy nag yn yr eiddod fy hun; hefyd i hiraethu yn y modd mwyaf pryderus am i'r rhai sydd yn caru ein Harglwydd gael eu dwyn i garu eu gilydd. Yr wyf yn credu fod gwaith mawr a gogoneddus wedi ei ddechreu ar y ddaear. Mae yr Arglwydd yn wir wedi myned allan. Er, i ryw ddoeth ddibenion, fod ychydig o wahaniaeth eto yn aros yn ein hymadroddion, ac efallai yn ein syniadau am bethau, yr wyf yn credu mai ewyllys yr Arglwydd ydyw ein bod yn cyd-ddwyn a'n gilydd mewn mawr dynherwch; fe ddwg hynny ogoniant i'w enw Ef, ie pan fyddwn ni yn y llwch. Col. iii. 1, 2; 1 Petri. 22. Yr wyf yn credu fod genym oll achos i ymstwng ger bron Duw, ac i fficiddio ein hmain na fuom yn fwy tyner o'n gilydd, ac yn fwy gofalus i ochel tramgwyddiadau o flaen y byd. Sut bynnag, yr wyf yn credu y bydd i'r Arglwydd olehi ymaith ein camweddau, a'n dwyn ynghyd mewn amser. Am y presennol, gadewch i ni gyd-ddwyn mewn mawr gariad, a chyfnorthu a chrythau dwylaw ein gilydd gymaint ag y bo modd. Fe fyn pob un ei ffordd neillduol ei hunan o feddwl, ac o amlygu ei feddwl; ond dylai pawb sydd yn llwyr llynu wrth y Pen a'r Efydd—Crist, a Hwnnw wedi ei groeshoelio—roddi a chymeryd rhyddid brawdol; peidio tramgwyddo, na rhoddi y dehongliad gwaethaf ar ereill; ond ymdrechgu deall yn llawn beth a feddyliaint. Yr wyf yn caru ac yn anrhydeddu y rhai hynny, o ba enwad bynnag y gallont fod, sydd yn ymstwng wrth draed y Gwaredwr, ac wedi adnabod trwy ei ysbryd Ef rinwedd ei waed, er y gallai fod llawer o bethau yn ddiffygiol ynddynt. Pan welaf fod yr Arglwydd wedi datguddio ei Fab ynddynt, a rhoddi iddynt wir a bywiol ffydd ynddo Ef, yr wyf yn disgwyl, gan fod yn sicr yr ychwanegir popeth arall.

Dyma drem ar ei lafur yn 1748, mewn llythyr at Mr. Baddington:—

A ydych yn synnu at fy nistawrwydd? Pe cymerech ond tro gyda mi am ddau neu dri mis, a gweled fy llafur a'n treialon, ac yn enwedig pe gallech ond cymeryd tro trwy fy nghalon, fe fyddai eich syndod yn llai. Sut bynnag, mi ddwedaf i chi. Y mae yn awr tua naw wythnos er pan ddechreuais fyned trwy Dde a Gogledd Cymru, a'r wythnos hon daethum adref o'm taith olaf o amgylch Gogledd Cymru. Mi ymwelais yn yr amser yma â thair ar ddeg o siroedd, a theithiais tua chant a hanner o filldroedd bob wythnos, a lleferais ddwywaith bob dydd, ac weithiau deirgwaith a phedair gwaith. Ac yn y daith olaf yma ni ddiosgais fy nillad am saith noswaith, a theithiais o un boreu i'r pryd-nawn dilynol heb orffwys am dros gan milldir, gan bregethu ganol nos, neu yn bur fore, ar y mynyddoedd, gan orfod cyfarfod y pryd hynny i ochel erledigaeth. Gorfu i un dyn yr wythnos c'n i mi fynd yno dalu £20, gerllaw Gwrecsam i Syr W. W. Wynne; amryw o'r gwrandawyr bwn swlt, ac un ddeg swlt, yr hwn oedd wedi gorfod talu o'r blaen; yr oedd y tro yma y trydydd i'r bobl dlodion gael eu trin felly yn y gymydogiaeth hon am ymgynnull ynghyd. Y tro olaf nid oedd ond un o'r brodyr wedi mynd i weddio gyda rhai cymdogion yn y teulu; cafodd Syr William fuddugoliaeth ar y bobl dlodion a dywedodd, "Yr ydym wedi anfon am gyfraith yn eu herbyn," ond ni allai gael cyfraith. Arglwydd, ateb yn dy achos dy hun, ac ymddangos yn dy achos dy Hun. Mi gefais mewn lle arall, yn agos i dref y Bala, lle dro o'r blaen y buwyd agos a fy lladd, ddyruod ar fy mhen oedd bron yn ddigon i hollti fy mhenglog yn ddau; ond ni chefais niwed. Ni welais erioed y fath gynulliadau yn dyfodi i wrando, na mwy o ogoniant ymhlith y bobl; y mae llawer o galonnau a drysau yn ddiweddar wedi cael eu hagar. Gwyddom am amryw sydd wedi cael eu deffro yn ddiweddar, ac y mae yr Arglwydd yn ymddangos fel yn troi ei wyneb at y cyfoethogion; y mae amryw o honynt yn ystod y daith hon wedi bod yn fy ngwrando i ac amryw yn ychwaneg yn siarad yn garedig am ddyfodi i wrando Mr. Whitfield pan y ddel.

Ac yn 1849 dywedai:—

Ac yma rhaid i mi godi fy Ebenezer. Yr ydwyf pan yn ysgrifennu hyn yn y flwyddyn 1749, yn bymtheng mlwydd ar hugain oed, un ar hugain o ba rai y dreuliais mewn oferedd a'r peitair blyncdd ar ddeg olaf o'm galwyd gan yr

Arglwydd, a dilynais Oen Duw. Fe roddodd yr Arglwydd daionus i mi, fel y dywedais eisoes, heb ragfyfyrdod y goleuni angenrheidiol, gallu i lefaru, a nerth corfforol ar y funud, pryd bynnag y byddwn i bregethu. Fe'm galluogodd am saith mlynedd i wneyd hyn, gan mwyaf allan, ar bob tywydd, bob dydd, gydag ychydig iawn o eithriadau, yn gyffredin dair neu bedair gwaith, ac yn fynych bum waith; i farchogaeth o wyth i ugain o filldroedd Cymreig (20 o ba rai sydd bumfartal i 30 o filldroedd Seisnig) a throsodd, dros fryniau a lleoedd peryglus, trwy lifogydd, rhew, ac cira; ac Efe a'm cadwodd fel na dderbyniais unrhyw niwed pwysig, er i mi yn fynych syrthio oddiar fy ngheffyl.

Nid rhyfedd fod diwedd y fath un yn ddwfn dangnefedd a'i gladded-igaeth yn rhywbeth ardderchog. Parhâi i ysgrifennu ei deimladau tra y gallodd, ac yr oeddynt yn dra nefolaidd.

Yr oedd Mr. Harris yn awr wedi ei gaethiwo gan ei anhwydeb i'w wely, ac yn analluog i ysgrifennu; ond eto parhâi i roddi ei dystiolaeth. "Bendigedig fyddo Duw," meddai, "mae fy ngwaith ar ben, ac mi wn fy mod yn myned at fy anwyl Dduw a Thad, oblegid Efe bia fy nghalon, ie, fy holl galon. Er y caniateir i'r gelyn boenydio fy nghorff, bendigedig fyddo yr Arglwydd, ni oddefir iddo ddyfod yn agos at fy ysbryd." Yn fynych iawn adroddai gyda llawenydd y geiriau, "Gogoniant i Dduw, mae angen heb ei gelyn." A thrachefn torrai allan, fel yn llawn o ffydd a sierwydd, "Y mae yn fwy amlwg i mi mai Duw yw fy nhragwyddol Dad, ac y câf fyned ato yn fuan." Drachefn a thrachefn datganai mor ryfeddol o anwyl a gwerthfawr oedd y Gwardwr ganddo, a dywedai, "Dyma ddilyn yr Iesu; yr ydym wedi dyfod i fynydd Seion. Mi welais fawr ogoniant o'r blaen yn y Duw-Ddyn Iesu, ond dim wrth yr hyn wyf yn weled yn awr ynddo." Dro arall, pan ddeffrôdd o hŷn, trwy boen arteithiol ei gorff, a'i ysbryd yn llamu o'i fewn fel carcharor yn dyfod o ryddid, gan feddwl mai dyma y ddynod olaf, gwaedda, "O Iesu, dyma fi yn dyfod, dyma fi yn dyfod atat Ti." . . . Llauer o ddywediadan dwiwl creill a ddaethant oddiwrtho ychydig cyn iddo ymadael, na chymerwyd i lawr, trwy ba rai y tystiai i'w fawr gariad dros eneidiau gwerthfawr, a'r gofal a deimlai yn eu cylch.

Pan ledaenwyd y gair fel tân trwy yr holl wlad fod Mr. Harris wedi marw, ymddanghosai fod y wlad yn galaru â galar mawr. Teimlai pawb fod gwr mawr wedi syrthio, ac yr oedd y wlad o glych eang yn gyrru allan ei thrigolion, y rhai oeddent awyddus am fod yn bresennol yn y diwedd. Mae yr Arglwyddes Huntingdon yn cofndi ei hargraffiadau o'r amgylchiad yn y geiriau canlynol:—"Ar y diwrnod y claddwyd Mr. Harris ni gawsom adegau hynod o ddwyfol ddylanwad ar rai dychweledig ac annychweledig yr un modd. Diwrnod na ellid ei anghofio ydoedd, ond yr wyf yn meddwl y dyldid ei gofio gyda rhyfeddod sanctaidd a diolchgarwch gan bawb oedd yn bresennol. Nid oedd dim llai nag ugain mil o bobl wedi ymgynnull ar yr achlysur difrifol hwn; yr oedd gennym lawer o efrydwyr yn y Coleg, a'r holl weinidogion a'r cynghorwyr oedd wedi ymgasglu o amrywiol barthau i dalu eu teyrnged olaf o barch i weddillion gwr mawr. Yr oedd gennym dair o esgynlorian wedi eu codi, a thraddodwyd naw o bregethau i'r tyrfaoedd mawrion, cannoedd o ba rai oedd yn wylo yn hidl. Yr oedd pymtheg o offeiriaid yn bresennol, chwech o ba rai a udganasant ndgorn yr Efengyl gyda nerth a rhyddid mawr. Er ein bod wedi mwynhan llauer o bresenoldeb grasol Duw yn ein cynulliadau o'r blaen, eto yr wyf yn meddwl na welais erioed gymaint ar unrhyw amser â'r diwrnod hwnnw. Yn enwedig pan oedd Swper yr Arglwydd yn cael ei weinyddu, fe dywalltodd Duw ei Ysbryd mewn modd rhyfeddol. Dywedodd llauer o hen Gristionogion wrthyf na welent erioed gymaint o ogoniant yr Arglwydd a golud ei ras Ef, ac na themlasant gymaint oddiwrth yr Efengyl o'r blaen.

Hyderwn yn fawr y bydd llawer iawn o ddarllen ar y gyfrol werthfawr hon, yn enwedig ymysg y Cymry ymhob man. Ac onid gweddus ac angenrheidiol iawn ydyw cael cyfrol o'r fath yn Gymraeg? Mae yn dra chwith fod y bobl y rhoes Howell Harris ei einioes i'w gwasanaethu, mor amddifad o unrhyw gyfleustra teilwng yn eu hiaith eu hunain, a'r unig iaith a ddeallir yn briodol gan filoedd lawer o honynt, i allu ymaflyd yn y gynysgaeth o fendith sydd wedi ei gadael iddynt yn hanes ac ysgrifeniadau gwr ag mae ei enw mor fawr yn eu golwg, a'i goffadwriaeth ganddynt mor fendigedig.

Welsh Pictures. Drawn with Pen and Pencil. By J. E. LLOYD, M.A., W. LEWIS JONES, M.A., J. MORRIS JONES, M.A., A. N. PALMER, E. FOULKES, O. M. EDWARDS, M.A., D. TYSSIL EVANS, M.A., D. LLEUFER THOMAS, B.A., Rev. H. ELVET LEWIS, and Rev. DAVID DAVIES. Edited by RICHARD LOVETT, M.A., Author of *Norwegian Pictures*, etc., with seventy two illustrations. London: Religious Tract Society. 8s.

Y MAE Cymdeithas y Traethodau bellach wedi cyhoeddi cryn nifer o gyfrolau prydferth fel *Pictures* o wahanol wledydd, sydd yn gyfoethog o'r darluniau goren o'u golygfeydd mwyaf hynod, ac yn cynwys crynhodeb o'u hanes a disgrifiadau o honynt gan ysgrifenywyr galluog a phroffedig. Ac nid ydyw y gyfrol wech yma am Gymry yn ol i'r un o honynt. Yr oedd yn dda iawn gennym weled ei chyhoeddi, a chawsom hyfrydwech mawr wrth ei darllen ac edrych ar ei darluniau. Y mae dieithriaid lawer erbyn hyn yn dyfod drosodd i ymweled â'n gwlad, ac yn cael adnewyddiad a mawr hyfrydwech wrth sylu ar ei golygfeydd; y maent hefyd yn dechreu cael ar ddeall fod llawer o ddyddordeb yn ei hanes, ac fod bywyd ei phobl yn rhywbeth llawer uwch nag yr arferent ystyried. I liaws o rai felly, fe fydd y gyfrol hon o werth tra mawr. Bydd yn arweiniad o'r fath oreu iddynt ar eu hymwel-iadau â Chymru; ac wedi dychwelyd, bydd yn dda ganddynt trwyddi gael cymdeithasu drachefn â golygfeydd a roddodd iddynt gymaint o foddhad, a'u dangos a dweyd eu hanes wrth eu ffrindiau. A diameu y bydd llawer o ddarlunwyr y TRAETHODYDD yn flaenllaw i wneyd y llyfr yn eiddo iddynt eu hunain, ac yn cael o hono lawer o hyfrydwech. Byddai yn anodd hefyd iddynt feddwl am ddim gwell i'w roddi fel anrhegi i'w hanwybiaid. Mae'n arw fod pobl yn dyfod o eithaf y ddaear i weled tlysm ac arddunedd a mannau hanesyddol Cymru, a'i phobl hi ei hun heb feddwl ac heb wybod ond ychydig iawn yn eu cyleh; ac y mae yn dra chwith fod ein plant, bellach, yn ymwneyd â hanes â golygfeydd, ac a phethan dyddorol yr holl wledydd, ond heb gael nemawr fantais i ymgynabyddu â'r cyfoeth o bethau gwyech sydd yn eu hymyl. Rhoddai y gyfrol hon fantais dra gwerthfawr iddynt i ddyfod i wybod am eu gwlad eu hunain, ac mewn canlyniad i deimlo wrthi ymlyniad mwy dwfn, a meithrin awyddfryd mwy pur i wneyd eu rhan, hwythau hefyd, mewn ffordd o'i gwasanaethu. Mae enwau ei hysgrifenywyr yn ddigon o warant am y dull boddhaol y maent wedi gwneyd eu gwaith. Yr oedd y golygydd wedi cael llawer o brofiad ar weithiau o'r fath o'r blaen, ac yn gallu dangos iddynt y llinell oeddynt i'w dilyn. Ond pa ddrwg a barodd iddo osod "*The Old House at Llanidloes*" o dan y darlun prydferth o'r *Old Hall*, yr enw yn briodol a roddi arni yn erthygl Mr J. E. Lloyd, "*From Aberystwyth to Llangollen*." A thrwy ryw amryfuedd y mae wedi gadael i enw ein cyfaill Mr. W. Lewis Jones, M.A., ymddangos yn yr amlen bapyr ac yn yr hysbysiadau yn D. Lewis Jones. Mae yr ysgrifennydd rhagorol hwn hefyd wedi camgymeryd tipyn wrth son am "*The Normal College of the British and Foreign School Society*" ym Mangor, gan nad ydyw yn fwy o Goleg y Gymdeithas honno nag ydyw o Goleg Cymdeithas y Traethodau, er ei fod yn cael ei gario ymlaen ar yr un egwyddor anenwadol â Cholegau y *British and Foreign School Society*. Yr ydym yn meddwl hefyd fod Mr O. M. Edwards yn ei erthygl dra dyddorol ar Sir Feirionydd yn gosod y lliwiau braid yn gryffon pan ddywed, "The secular education which has been given to Wales hitherto has been comparatively inefficient and useless, being given to Welsh speaking children in indifferent English; but the Sunday Schools, with their gifted teachers and perfect organisation, have made the Welsh a nation of students." Yr ydym ni wedi bod yn dadlew y dylai addysg ein hysgolion dyddiol fod yn cael ei chario ymlaen o'r dechreu ar yr egwyddor o fod plant Cymru yn dysgu Cymraeg ynddynt, ac yn cael deall yn eu hiaith eu hun yr oll a ddysgir iddynt yn Saesneg, ac y dylai arolygiath yr ysgolion hynny ar ran y Llywodraeth gymyred y llafur arbennig hwnnw i'r cyfrif; a chredwn y byddai eu cynnydd, i'e mewn gwybodaeth o'r iaith Saesneg, yn dyfod trwy hynny yn llawer mwy. Ond mae y disgrifiad a ddyry Mr Edwards o

aneffeithiolrwydd addysg ein hysgolion dyddiol yn gwyro cryn lawer yn ormod i'r ochr chwith, fel yr ydym yn ofni fod ei ddisgrifiad o waith ein Hysgolion Sabothol yn mynd yn ormod i'r ochr dde. Ac nid ydyw yr hyn a grybwyllir fel clod i gymdogaeth y Bala—fod dyddian gwyl yn cael eu defnyddio i amcanion llenyddol, a miloedd o'r werin yn eistedd am oriau i wrando cydymgeision llenyddol a beirniadu traethodau—ond yr hyn, yn ffodus, sydd wir am liaws mawr o gymdogaethau Cymru. Ond,

Byr achos nodi brychau,
Lle nad oes ond lai na dan.

Mae y gyfrol drwyddi yn werthfawr iawn. Mae y darluniau,—deuddeg a thrigain mewn nifer,—yn rhai da ragorol. Mae y detholiad o leocdd i'w darlunio wedi bod yn ddoeth, a'r darluniau eu hunain yn gelfydd a hynod o brydferth, y fath ag a'n dēna i syllu arnynt yn hir, a pho fwyaf a syllir arnynt mwyaf o'u rhagoriaeth a ddaw i'r golwg. Ac y mae yr erthyglau ar Gymru Gynt, O Ben y Gogarth i Enlli, Mon, Y Gogledd Ddwyrain i Gymru, Rhanbarth y Wyddfa, O Aberystwyth i Langollen, Meirionydd, Sir Benfro, Sir Gaerfyrddin, Gower, Caerdydd a Llandaf, a Morganwg, yr rhai a dalant yn dda am eu darllen a'u hastudio. Rhoddant wybodaeth werthfawr a dyddorol am rannau o'n gwlad sydd yn ddieithl i lawer o honom; ac wedi eu hysgrifennu gan rai sydd yn meddu "llygad i weled anian," galluogant lawer i edrych gyda dyddordeb a gwerthfawrogiad newydd ar lawer rhan o Gymru y meddyliant eu bod yn gwybod y cwbl yn eu cych. Ac y maent wedi eu hysgrifennu gan wŷr ieuaine o'r gallu a dysg a rhinwedd ag a wna eu cenedl yn faleh o honynt, ac y disgwyliwn oddiwrthynt yn y dyfodol lawer o wasanaeth gwerthfawr a dyrehafol.

Llawlyfr Dirwest i'r Ieuainc. Gan CHARLES WAKELY. Cyfieithwyd, ar gais Cymdeithas Ddirwestol Meirion, gan DR. R. T. JONES, G.S., a MR. W. H. REES JONES. I'w gael gan y Cyfieithwyr, neu y Parch. S. Owen, Tanygrisiau, ac R. J. Williams, Bowydd, Blaenau Ffestiniog. 2c.

MAE Y *Temperance Handbook for the Young*, a gyhoeddwyd gan y *Band of Hope Union*, wedi cael lledaeniad mawr yn Saesneg, ac wedi gwneyd llawer mewn addysgu lliaws mawr o bobl y dyfodol am effeithiau amianyddol y diodydd alcoholaidd ar y cyfansoddiad dynol, y rhai o herwydd hynny a fyddant ar dir llawer mwy cadarn i wrthsefyll eu hndoliaeth wedi tyfu i fyny. Gwaith da iawn oedd ei gael allan yn Gymraeg, a gwyech gennym weled fod y cyfieithiad yn gywir a naturiol, a'r argraffwaith, gan gynnwys y darluniau, yn gwbl yr un fath ag yn y llyfr Saesneg. Ac er fod y llyfr am ddwy geiniog—yn enwedig ac ystyried y darluniau rhagorol o wahanol rannau y corff, &c.,—yn hynod o rād, eto y mae y Gymdeithas dda sydd wedi ymgymeryd a'i gyhoeddi,—gan faint ei hawydd i'w weled yn cael ei ddarllen a'i addysgu mor gyffredinol ag y bo modd mewn cyfarfodydd Plant a chynulliadau Dirwestol,—yn barod i'w werthu am swllt y dwsin. Dylai ledaenu yn ein gwlad wrth y degan o filoedd. Nid oes dim sydd yn rhoddi cymaint o allu i dentasiwn y ddiod feddwol ar ddynion a'r syniad ei bod, o'i chymeryd yn gymhedrol, mor fanteisiol i iechyd a nerth. Hyd yn oed pe buasai felly, y mae yr arglwyddiaeth a enilla ar ddynion, a'r difrod alaethus y mae trwy hynny yn achosi, y fath ag a ddylai beri i bawb o honom ystyried yn ddifrifol ai ni ddylem ymrwthod hyd yn oed â'r daioni, er mwyn ecisio gosod rhyw atalfa ar ddrwg mor fawr. Ond erbyn edrych, y mae gwyddoniaeth ei hunan yn ein dysgu nad ydyw y dychymyg a goledir gan gynifer am lēs y oiodydd hyn, ond *cwbl ddisail*. A dyna a ddysgir ac a osodir ger bron

Mor oleu â'r haul ar hamer dydd,

a thrwy awdurdod meddygon enwocaf y deyrnas, yn y llyfr hwn. Fe geir ynddo fod alcohol yn wenwyn; ei fod yn lleihau nerth gwynol; yn lleihau y galluoedd meddyliol a moesol; yn atal tyfiant iachus; yn rhwystr i dreuliad y bwyd; yn gorweithio y galon; yn arwain i afiechyd a marwolaeth.

Y TRAETHODYDD.

AM Y FLWYDDYN 1892.

LLYFR XLVIII.

CAERNARFON: D. W. DAVIES & CO.

MDCCCXCI.

CYNHWYSIAD.

IONAWR.

	Tu dal.
Diffyniad Aristides	5
Yr Epistol at y Galatiaid. Gan y Parch. Abel J. Parry	17
Jiwbili y Tonic Sol-ffa. Gan Eleazer Roberts...	27
Deon Llanelwy a "Rhesymau dros Ddadsefydliad yng Nghymru." Gan y Parch. Evan Jones	42
Trefnidedd Gwladol y Deon a Dadwaddoliad. Gan y Parch. W. O. Jones, B.A.	57
Cristionogaeth Bersonol. Gan y Proffesor Llewelyn I. Evans, D.D.	62
Y Prifathraw D. Charles Davies, M.A. Gan John T. Job	73
Nodiadau Llenyddol	76

MAWRTH.

Anwariaeth yn Esbonio Gwareiddiad. Gan y Parch. William James, B.A.	85
Yr Epistol at y Galatiaid. Gan y Parch. Abel J. Parry	93
Gerwindeb. Gan Gwladgarwr	107
Ymweliad â Llydaw, &c. Gan Robert Rowland	111
Y Proffeswr Llewelyn I. Evans, D.D., a'r Ddadl ar Ysbrydoliaeth. Gan y Parch. Daniel Rowlands, M.A.	117
Addysgiaeth Amaethyddol yng Ngogledd Cymru. Gan y Proffesor J. J. Dobbie, M.A., D.Sc.	131
Y Parch. William Griffith, Disgwyfha. Gan y Parch. G. Tecwyn Parry	140
Rheswm a Datguddiad. Gan E. O. Davies, B.Sc.	144
Dos, ac na phecha mwyach. Gan Nathan Wyn	151
Hen Gerddi y Cymry. Gan Myrddin Fardd	152
Nodiadau Llenyddol	159

MAI.

Y Parch. Daniel Rowland, Llangeitho. Gan y Parch. D. Worthington, Rheithor Llangeitho	165
Y Proffeswr Edward Caird ar Athroniaeth Kant. Gan y Parch. Joseph Roberts	172
Geiriau Cymraeg William Salesbury a William Morgan yn y Llythyr at y Galatiaid. 1567, 1588. Gan y Proffesor Hugh Williams, M.A.	182
Charles Haddon Spurgeon. Gan y Parch. H. Cernyw Williams	190
Ymweliad â Llydaw, &c. Gan Robert Rowland	204
Trem ar yr Ysgol Sabothol. Gan y Parch. J. Owen Jones, B.A.	212
Rhai o Beryglon Presennol y Genedl Gymreig. Gan y Parch. O. L. Roberts	221
Pa fath Eglwyswr oedd John Wesley? Gan y Parch. William Hugh Evans	231
Nodiadau Llenyddol	241

GORFFENNAF.

Tu dal.

Nodweddion Gwerz iawn. Gan Miss E. P. Hughes, Prifathrawes Coleg yr Athrawesau, Caergrawnt	245
Sefyllfa Foesol Cymru. Gan Faer Caernarfon	256
Codiad yr Haul. Gan H. Isgaer Lewis	260
Athanasius. Gan y Parch Richard Hughes, B.A.	262
Y Brifysgol i Gymru. Gan yr Athraw W. Lewis Jones, M.A.	273
Rheithor Llangeitho a'r Parch. Daniel Rowland. Gan y Parch. John Evans	280
Deddfwriaeth Ataliol yn yr Unol Dalaethau. Gan y Parch. Daniel Rowlands, M.A.	291
Y Graig sydd Uwch. Gan J. Gruffydd Hughes	304
Amddiffyniad yr Eglwys. Gan y Parch. J. Machreth Rees	305
Nodiadau Llenyddol	317

MEDI.

Adnebydd dy Hun. Gan y Parch. J. J. Roberts, Porthmadog	325
Yr Epistol at y Galatiaid. Gan y Parch. Abel J. Parry	332
Y Llenad. Gan y Parch. John Jones, F.R.H.S.	342
Melchisedec o Salem. Gan y Parch. H. Barrow Williams	348
Adgofion am Morgan Jones, Llundain. Gan Mynorydd	352
Gallu y Pulpud. Anerchiad a draddodwyd yng Nghyfarfod Blynyddol Athrofa Dduwinyddol y Bala, Gorffennaf 7fed, 1892. Gan y Parch. Alexander Maclaren, D.D.	358
Yr "Euthyphron," neu Beth yw Duwioldeb? Un o Ymddiddanion Plato. Gan y Parch. William Glynne, B.A.	363
Yr Ynadon a Dirwest. Gan William George	376
Yr Ysgol Haf ym Mansfield, Rhydychain. Gan y Parch. J. Puleston Jones, M.A.	382
"Yr Iesu a dawodd." Gan R. Mon Williams	390
Dan Lythyr o ciddo y Parch. William Roberts, Amlwch	396
Nodiadau Llenyddol	398

TACHWEDD.

Gweddi a Bywyd o Dduwioldeb. Gan yr Hybarch Archddiacon Howell, B.D., F.S.A.,	405
Yr Epistol at y Galatiaid. Gan y Parch. Abel J. Parry	411
Eglwys Fyw. Anerchiad a draddodwyd o Gadair Undeb Cynulleidfaoel Lloegr a Chymru, yn Bradford, Hydref 11eg., 1892. Gan y Parch. E. Herber Evans, D.D.	421
Rhyddid y Rhyw Fenywaidd. Gan Mrs. M. Oliver Jones	437
Yr Apostol Paul: Ei Brofiad a'i Athrawiaeth. Gan y Parch. John Hughes, D.D.	447
Hen Gerddi y Cymry. Gan Myrddin Fardd	459
Ymson uwch Bedd. Gan Isallt	464
Yr Ysgol Haf ym Mansfield, Rhydychain. Gan y Parch. J. Puleston Jones, M.A.	465
Nodiadau Llenyddol	474

COLEG Y GOGLEDD, BANGOR.

D ECHREUA yr Arholiad nesaf am Ysgoloriaethau ar yr 20fed o Fedi, 1892.
Rhennir £500 yn flynyddol mewn Ysgoloriaethau. Mae haner yr holl
Ysgoloriaethau yn gyfyngedig i Ymgeiswyr Cymreig.

Gellir cymeryd rhan o gwrs Feddygol Prifysgolion Edinburgh a Glasgow,
ynghydia rhan o gwrs Wyddonol Edinburgh yn y Coleg.

Am bob manylion ynghylch yr Ysgoloriaethau a'r Arholiadau anfoner at y
Cofrestrydd.

THE THEOLOGICAL COLLEGE, BALA, NORTH WALES.

PRINCIPAL:

THE REV. T. C. EDWARDS, D.D.,

late Principal of the University College of Wales, Aberystwyth.

Professor of Dogmatics and the Biblical Criticism of the New
Testament: THE PRINCIPAL.

Professor of Hebrew and Exegesis of the Old Testament: The Rev.
LLEWELYN IOAN EVANS, D.D.

Professor of Ethics, Apologetics, and Comparative Religion: The
Rev. ELLIS EDWARDS, M.A. (Edin.).

Professor of Church History and the History of Doctrine: The Rev.
HUGH WILLIAMS, M.A. (Lond.).

The College is exclusively Theological, but is open to *all*, whether
candidates for the ministry or laymen, belonging to any section of the
Christian Church, on passing an entrance examination.

A fee of £5 for the Session is charged in the case of students not
candidates for the ministry among the Welsh Calvinistic Methodists.

The next Session begins on Monday, September 19, 1892. For
Prospectus apply to the Registrar at the College.

Maes Llafur Ysgolion Sabbothol y Methodistiaid Calffaidd,
1892-93.

ESBONIAID AR LYFR EXODUS

(TAIR CEINIOG Y RHAN),

Gan y Parch. RICHARD HUMPHREYS, BONTNEWYDD

YN Y WASG (y pedwerydd rhifyn allan o'r wasg), ac i ddyfod
allan yn fisol mewn deg neu ddeuddeg o rifynnau 3c. yr un.

Rhoddir y seithfed yn rhodd i'r neb a ddosbartho chwech. Telerau
arferol i Lyfrwerthwyr.

D. W. DAVIES & CO., Cyhoeddwy, Caernarfon.

GEORGE'S PILE & GRAVEL PILLS.

MEDDYGINIAETH BYD-ENWOG.

“Mwy gwerthfawr y’nt i mi na’r aur coeth,—Arbedont fy mywyd”

POEN YN Y
CEFN A’R LWYNAU.

Y GAREG, GRAVEL
AC
ANHWYLDERAU Y DWFR.

MARWEIDD-DRA
YR
AFU A’R ARENAU.

Y DWFR YN
ANHREFNUS.

DIFFYG TREULIAD.
Y BILE, RHWYMEDD.

GWYNT, GWAEW,
COLIC, PILES.

CURIAD Y GALON.

POEN AC YSGAFN-
DER YN Y PEN.

POEN A’R OL BWYTA

BWYD YN
TROI YN SUR

ISELDER YSBRYD.

BLAS ANYMUNOL
YN Y GENAU.

GWENDID
CYFFREDINOL.

AMHUREDD YN Y
GWAED.

CRYDCYMALAU,
SCURVY.

CHWYDD Y DROPSI.

DIFFYG ANADL.

YR OLL
A GEISIWCH.

1s. 1½c. A 2s. 9c.
Gyda’r Post 1s 3c. a 2s. 11c.

Os ydych yn dioddef Poen yn y Cefn a’r Lwynau, neu rhwng yr Ysgwyddau, bydd i’r Feddyginiaeth hon ei symud yn fuan.

Os Poenir chwi gan Enyniad y Bledren, Attaliad y Dwfr, y Gareg, neu y Gravel, yr unig Feddyginiaeth ddiogel ac effeithiol a gynygiwyd erioed i’r byd at y doluriau hyn ydyw GEORGE’S PILE & GRAVEL PILLS.

Os yw eich Arenau a’ch Afu yn farwaidd ac allan o drefn, bydd i’r Feddyginiaeth hon symbylu y peirianau pwysig hyn, agor y rhedfeydd sydd wedi eu cau i’fyny, a meithrin Bustliach, ac hylifau bywiol ereill.

Os ydyw eich Dwfr yn uchel ei liw, yn dew, ac yn gwaelodi, na cholhchw amser, prynwch flychaid o GEORGE’S PILLS, a byddwch yn fuan eto yn iach.

Os ydych yn ferthyr i Ddiffyg Treuliad, y Bile, a Rhwymedd, y mae genych Feddyginiaeth sicr yn GEORGE’S PILLS.

Os ydych yn dioddef oddiwrth anhwylderau y Coluddion, megys Piles, Rhwymedd, Gwynt, Gwaew, Colic, y mae genych Feddyginiaeth y gallwch bob amser ymddibynu arni.

Os ydych yn dioddef oddiwrth Guriad y Galon, ac yn ofni fod eich calon wedi ei anmharu, chwi gewch fod GEORGE’S PILLS yn Feddyginiaeth hynod effeithiol.

Os ydych yn dioddef oddiwrth Boen ac Ysgafnder yn y Pen, byddi GEORGE’S PILE & GRAVEL PILLS eu symud yn nghynt nag unrhyw gyffyrïau a’r inabyddus ereill.

Os oes genych Boen a’r Ol Bwyta, a themlad swrth a didaro, bydd i’r un dogr o’r Peleni hyn weithredu fel swyn.

Os yw eich Bwyd yn troi yn Sur, ac yn codi f’ch genau, bydd i’r vchydig ddogrnau o GEORGE’S PILLS osod eich poenau yn mysg y pethau a fu.

Os ydych yn teimlo yn Bruddglwyfus, Cynhyrfus, neu yn Isel eich Hyspryd, ceir Meddyginiaeth heb ei bath yn GEORGE’S PILLS.

Os bliinir chwi gan Flas Anymunol yn y genau, gan Ddiflas-rwydd, neu gyfogiad, pan yn meddwl am fwyta, bydd i’r un dogr o’r Peleni hyn tuag adeg gwely, glirio y tafod a gwneud eich Bwyd a’ch Diod yn sawrus a dymunol.

Os ydych yn Wan ac yn analluog i weithio, bydd i’r Feddyginiaeth hon adfer eich Yni a’ch Nerth, a gwneud llafur ac ymarferiad yn bleser eich bywyd.

Os yw eich Gwaed yn amhur, ceidw GEORGE’S PILLS yn agored holl agorfeydd pwysig y corph, a thrwy hyn rhwystrant yr amhuredd i dori allan drwy y croen mewn Cornwydon, Pendduynod, &c.

Mewn miloedd o engreiffitiau y mae wedi symud o’r Gwaed, gwraidd a changen, y Rheumatic, Scrofula, a’r Scurvy, ag oedd wedi trechu pob Meddyginiaeth arall.

Os oes ynoch duedd i chwyddo o herwydd y Dropsi, bydd i’r Feddyginiaeth hon, o herwydd ei gweithrediad ar yr Arenau a’r Croen, ddwyn ymwardd buan.

Os ydych yn teimlo Anhawsder i Anadlu, bydd i’r Feddyginiaeth hon brofi yn gyfaill i chwi yn awr eich cyfyngder.

Y mae yn Agoriadol, ac felly symuda Rhwymedd. Y mae yn Wrthfustlaidd, ac felly cywira bob anrhefn yn yr Afu. Y mae yn Droethbarol, ac felly ceidw redfeydd y dwfr yn agored. Y mae yn Grythaol, ac felly rhydd fywigrwydd ac yni yn y peirianau treulio. Y mae yn foddion i Buro y Gwaed, ac i Grythau y Gewynau; y mae gan hyn yn bobpeth yr ydych mewn angen am dano.

Gwerthir y PELENI Byd-glodus hyn yn mhob man, mewn Blychau 1s. 1½c. a 2s. 9c. yr un. Gyda’r Post 1s. 3c. a 2s. 11c.

Perchenog:—J. E. GEORGE, M.R.P.S., HIRWAIN, Glam.

RHYBUDD! { Byddwch ofalus wrth brynu “Pile & Gravel Pills,” eich bod yn cael y *Genuine Pills*, sef Peleni GEORGE.

QUININE BITTERS GWILYM EVANS!

Darganfyddiad Meddygol Penaf yr Oes!

QUININE BITTERS.	MAE YN RHODDI NERTH I'R GNAN, IECHYD I'R CLAF, a MWYNHAD BYWYD I BAWB.	QUININE BITTERS GWILYM EVANS.	trwy ddefnyddio y meddyg i'w anghy- mhafrol hwn pan oedd POB MEDDYGINIAETH ARALL WEDI METHU.	QUININE BITTERS. Mae pawb yn ei gannol. Mae <i>MILLOEDD</i> wedi cael IACHIAD
------------------	--	----------------------------------	---	--

TYSTIOLAETHAU.

Apothecaries Hall, Llanrwst,
July 14th, 1891.

Anwyl Syr,—Dywedodd un o'm cwsmeriaid, a gymhellwyd genyf i gymeryd eich *Quinine Bitters*, ei bod wedi derbyn mwy o les oddi wrtho nac oddiwrth unrhyw feddyginiaeth gymerodd erioed. Bu yn dyoddef yn hir gan wendid mawr, ac am fisoedd yn analluog i fyned i le o addoliad, ond y Sabboth diweddaſ gallodd gerdded i'r capel; ac y mae yn awr yn teimlo yn well ac yn gryfach nag y bu er's blynyddau. Ei henw a'i chyfeiriad yw—Mrs. Davies, Brynclas, Maenan, near Llanrwst, a dywed fod i chwi gyflawn ryddid i gyhoeddi y ffeithiau uchod.

Yr eiddoch yn ffyddlawn,
OWEN I. JONES.

*Quinine
Bitters
Gwilym
Evans.*

TYSTIOLAETHAU.

25, Hendre Cefan Road, Pen-y-graig,
Tach. 29ain, 1890.

Anwyl Syr,—Da genyf allu hysbysu fod eich *Quinine Bitters* yn llesiol iawn i blant gweiniaid. Bu fy machgen bach 9 oed yn dyoddef am dair blynedd gan boen dirfawr yn *nerres* ei ddannedd. Yr oedd y doctor yn methu gwneyd fawr o les iddo. O'r diwedd dywedodd hen wraig brofiadol wrthym mai gwendid oedd yn achosi y fath boen iddo, ac anogodd i ni roddi prawf ar *Quinine Bitters Gwilym Evans*, yr hyn a wnaethom, a chyn ei fod wedi gorphen yr ail botelaid, yr oedd yn amlwg ei fod yn gwneyd lles mawr iddo, ac wedi cymeryd tair potelaid cafodd ymwared oddi wrth y poenau hyny, ac mae yn awr mewn llawer gwell iechyd.

Yr eiddoch yn gywir,
WM. D. LEWIS.

QUININE BITTERS GWILYM EVANS

Yw'r feddyginiaeth oreu i adfer iechyd, a'i ddyogelu trwy adfer nerth ac egai i'r rhanau hyny fyddant wedi gwanychu gan afiechyd hir-barhaol.

GOCHELWCH DWYLLWYR.

Os cynygir rhyw ddarpariaeth arall i unrhyw brynwr, dan yr esgus ei fod *lawn crystal a llawer rhatach*, hyderir y bydd iddo ei wrthod yn benderfynol. Gall fod yn sicr fod

YMGAIŌS YN CAEL EI WNEYD I'W DWYLLLO.

Yderir hefyd y bydd i'r Prynwyr a'r Masnachwyr yn gyffredinol ddangos eu *hanghymeradwyaeth* o'r fath arferion dichellgar, a gwneyd eu goreu i'w darostwng a'u dileu.

Gwerthir mewn Potelau, 2s. 9c. yr un. Dwbl maint, 4s. 6c. Blychau yn cynwys tair potel 4s. 6c. am 12s. 6c.

I'w cael yn mhob man, neu danfonir ef yn rhad am y prisiau uchod, yn ddyogel trwy post yn uniongyrchol oddiwrth y perchenogion :—

Quinine Bitters Manufacturing Company, Limited,
LLANELLY, SOUTH WALES.

Prif Oruchwyliwr yn America—Mr. R. D. Williams, Plymouth, Pa.

RHESTR O LYFRAU

(RHAI AGOS ALLAN O BRINT)

CYHOEDDEDIG NEU AR WERTH

GAN

D. W. DAVIES & CO.,

CAERNARFON.

ESBONIAD Y PARCH. T. C. EDWARDS, D.D., AR YR HEBREID. Ychydig gopiau ar law, haner rhwym cryf (lledr). Pris cyhoeddedig, 3s. 6c. Anfonir y cyfryw yn rhad drwy y post ar dderbyniad 2s. 6c.

ESBONIAD AR LYFR GENESIS (Trydydd Argraphiad), gan y Parch. RICHARD HUMPHREYS, Bontnewydd, Caernarfon. Pris mewn llian, 3s. Haner rhwym cryf, 4s. Telerau arferol i Lyfrwerthwyr a Dosbarthwyr. Telerau neillduol i Ysgolion Sul.

GWEITHIAU EBEN FARDD, mewn llian, am 5s. Pris cyhoeddedig, 15s. Cyfrol hardd pedwar plyg.

CORPH Y GAINC: holl gyfansoddiadau barddonol Dafydd Ddu Eryri, yn cynwys Awdlau, Cywyddau, a nifer fawr o Garolau. Pris mewn llian, 2s. 6c. Pris cyntefig, 5s. 6c.

ADGOF UWCH ANGHOF: Llythyrau lluaws o brif enwogion Cymru, casgledig gan Myrddin Fardd. Cyfrol drwehus, llian goreuredig. Pris presenol, 2s. 6c. Cyhoeddedig, 5s. 6c.

COFIANT A PHREGETHAU Y DIWEDDAR BARCH. J. FOULKES JONES, B.A., MACHYNLLETH, gyda darlun. Llian, 5s.

COFIANT Y PARCH. GRIFFITH JONES, TRE'GARTH, gan R.O., Bethesda. Pris Swllt.

DRYCH Y PRIF OESOEDD. Mewn amlen. Pris cyntefig 2s., yn awr 1s., neu Post Free 1s. 2c.

BYWYD Y PARCH. EBENEZER DAVIES, Llanerchymedd, gyda detholiad o'i Bregethau. Llian, 1s. Pris cyntefig, 2s. 6c.

Y GORON, Y SENEDD, A'R WERIN: Hanes ffurf-lywodraeth Prydain Fawr, yn cynwys esboniad cryno ar Hawliau a Breiniau y Tri Gallu sydd yn cyfansoddi y Llywodraeth, gan Ap Hywel Dda. Pris 9c, pris blaenorol, 1s.

Nid yw y prisiau uchod yn cynwys y cludiad.

Anfoner yn uniongyrchol at D. W. DAVIES & Co.,
Cyhoeddwyr, Caernarfon.

Allen & Hanburys'

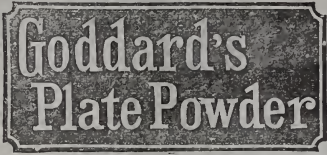
Castor Oil

Tasteless. Pure. Active.
Sold everywhere at 6d., 1/1, 1/9 & 3/4.

Cymerir ef gan blant a rhai mewn oed heb yr anhawdsder lleiaf, tra y mae ei effeithiau ar y corph yn ddiamheuol. Medda yr holl ragoriaethau a lonir iddo.—*Lancet.*

CHWE MEDAL AUR.

New Zealand, 1882; Calcutta, 1884; London, 1885.
New Orleans, 1885; Southern States 1886.

DIM MERCURY.

Mae y Powdwr hwn er's dros Haner Canrif wedi dal i fyny y cymeriad drwy yr Unol Dal-cithau a'r Trefedigaethau o fod y defnydd goreu a mwyaf diogel at lanhau Arian ac Electro Plate. Gwerthir mewn Blychau 1s., 2s. 6c., a 4s. 6c. yr un.

MASNACHU DRWY'R POST.

POSTAL SHOPPING.

H. PEASE & CO'S

SUCCESSORS

LADIES

WRITE FOR PATTERNS

OF ALL THE LATEST NOVELTIES

IN DRESS MATERIALS

AT MILL PRICES

SPINNERS & MANUFACTURERS

The Mills

DARLINGTON

Anfoned y Boneddigesau am Fatrman o'r Nwyddau Dresses diweddaraf.

DRY MAKING IN ALL ITS BRANCHES.

Gwneuthurwyr y Gold Medal Merinos, Cashmeres a Cross Warp Serges. Anfonir patrïmau yn rhad drwy y llythyrdy ar gymradwyaeth.

Allen & Hanburys'

"PERFECTED"

Cod Liver Oil

Ball y gwanaf ei gymeryd a'i dreulio. Dyma yr unig Oil nad yw ei archwaeth yn codi o'r stomog i'r genau. Ac am y rhesymau hyn, yr Oil yma yw y goreu a'r mwyaf effeithiol mewn arferiad.

Mewn blwch-botelau yn unig, am 1s. 4c., 2s. 6c., 4s. 9c., a 9s. Ar werth yn mhob man.

BYNIN LIQUID MALT sydd nwydd gwerthfawr i'w ddefnyddio gyda Cod Liver Oil. Wedi ei gryfhau a'i wneyd yn nwydd llesol. Gwerthfawr at gynorthwyo treuliad. mae hefyd yn bur ddefnyddiol mewn achosion o Ddarfeddigaeth ac anhwylderau cyffelyb dewn potell, 1s. 9c. yr un

COCOA

Cadbury

Hollol Bur, wedi ei wneyd yn Lloegr

Ni ddefnyddir Chemicals fel y gwneir yn Cocoas a elwir yn rhai tramor.
Mae enw CADBURY ar unrhyw sypyn o Cocoa neu Chocolate yn ddigon o
sicrwydd am burdeb.

SEBON

PEARS.